

Іван Гомза

СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІ РУХИ

Навчальний посібник

Київ
2018

УДК 329.1/.6(075.8)
Г643

У навчальному посібнику подано практичні рекомендації та матеріали, а саме – авторські лекції, питання до семінарських обговорень, бібліографію для організації роботи студентів. Головними питаннями, яким присвячено матеріали, є явище суспільно-політичних рухів, теоретичні та практичні аспекти їхнього функціонування, методологічні засади дослідження.

Видання орієнтовано як на викладачів, так і на студентів спеціальності «Політологія», а також усіх, хто цікавиться динамікою соціальних змін і впливом громадянської активності на політичні процеси.

Рецензенти:

Круглашов Анатолій Миколайович,

доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

Работягова Ірина Володимирівна,

кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Якушик Валентин Михайлович,

доктор політичних наук,
професор кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Рекомендовано до друку

ухвалою Вченої ради Національного університету

«Києво-Могилянська академія»

(протокол № 14 від 23 листопада 2017 року)

На обкладинці використано фотографію з **Pixabay**
за ліцензією *Creative Commons CC0*

ISBN 978-617-7668-03-8

© НАУКМА, 2018
© Гомза І. А., 2018

ЗМІСТ

Методичні зауваження щодо організації курсу	4
Вимоги до роботи студентів	5
Структура аналітичної роботи	6
Матеріали до курсу	7
Тема 1. Поняття суспільно-політичних рухів	9
Тема 2. Механізми і процеси політики незгоди	35
Тема 3. Основні теорії появи суспільно-політичних рухів	36
Тема 4. Базові положення основних теорій суспільно-політичних рухів.....	53
Тема 5. Групові аспекти мобілізації до суспільно-політичних рухів	54
Тема 6. Мережі та їхня роль у суспільно-політичній мобілізації	66
Тема 7. Індивідуально-біографічні аспекти мобілізації до суспільно-політичних рухів	67
Тема 8. Ризик, індивідуальний вибір і високоінтенсивний активізм	84
Тема 9. Культура і колективна ідентичність суспільно-політичних рухів	85
Тема 10. Колективна ідентичність і мобілізація до суспільно-політичних рухів	98
Тема 11. Фреймінг і лейбелізація	99
Тема 12. Фреймінг і мобілізація	112
Тема 13. Репертуари політики незгоди	113
Тема 14. Мімезис вистав незгоди	127
Тема 15. Структура політичних можливостей і політичні протести	128
Тема 16. Вплив структури політичних можливостей на динаміку обмеженої і трансгресивної політики незгоди	144
Тема 17. Політичний контроль над політикою незгоди	145
Тема 18. Репресії проти суспільно-політичних рухів.....	161
Література до курсу.....	162

МЕТОДИЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ КУРСУ

Курс є введенням до вивчення **позаінституційної конфронтаційної участі недержавних акторів у політичному процесі**, тобто явища, яке в сучасній політології описує поняття «політика незгоди», однією з головних форм котрої є суспільно-політичні рухи. Курс розрахований на студентів другого–третього років навчання суспільствознавчих спеціальностей, які прослухали вступні курси з політології та соціології.

МЕТА КУРСУ: ознайомити студентів із суспільно-політичними рухами як формою політики незгоди, надати понятійний апарат для розуміння того, як і чому відбувається мобілізація до суспільно-політичних рухів, якими є основні фактори, що визначають стратегію і тактику суспільно-політичних рухів, роль структурних і випадкових факторів у становленні, діяльності та зникненні суспільно-політичних рухів. Важливим завданням курсу є дати студентам можливість опанувати і порівняти різні теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних рухів. Курс також пропонує порівняльно-ілюстративний матеріал, який дасть змогу студентам побачити динаміку розвитку суспільно-політичних рухів у соціальному контексті, а тому допоможе розібратися в контекстуальних особливостях діяльності суспільно-політичних рухів.

Опанування цього матеріалу дасть змогу підготувати фахівців з аналізу соціально-політичного процесу, що відповідає таким напрямом підготовки політологів, як «Політична ідеологія» та «Політика і політичний процес».

ЗАВДАННЯ КУРСУ. У результаті вивчення курсу студенти мають:

знати основні теорії, що пояснюють природу суспільно-політичних рухів, основні риси суспільно-політичних рухів, значення суспільно-політичних рухів для політичного процесу;

вміти визначати причини появи суспільно-політичних рухів у конкретних соціальних умовах, встановлювати соціальні та індивідуальні фактори мобілізації до суспільно-політичного руху, прогнозувати динаміку участі суспільно-політичного руху в політичному процесі, визначати природу репертуару політики незгоди.

ВИМОГИ ДО РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Для успішного завершення курсу студенти мають бути активними учасниками обговорень прочитаного матеріалу та групових дискусій. Також наприкінці триместру студенти мають підготувати індивідуальну письмову аналітичну роботу. Наприкінці курсу студенти складають письмовий іспит.

Участь у семінарських дискусіях є обов'язковою. Під час обговорення головним елементом оцінювання є демонстрація глибокого і критичного опрацювання запропонованої літератури, здатність осмислити та проаналізувати надану інформацію. Додатковим елементом оцінювання є ерудованість і спроможність студентів показати, що вони спроможні абстрагуватися від авторських текстів і відшукувати власні приклади та ілюстрації описаних теоретичних аспектів діяльності суспільно-політичних рухів.

Індивідуальну письмову аналітичну роботу студенти пишуть після перегляду документального фільму, який надає їм емпіричний матеріал про діяльність суспільно-політичних рухів. Кожен студент / кожна студентка має на основі переглянутого матеріалу та знань, здобутих на лекційних і семінарських заняттях, запропонувати аналітичне пояснення (1) виникнення, (2) динаміки та (3) наслідків політики незгоди.

Іспит проходить у письмовій формі. Під час іспиту студенти дають відповіді на запитання трьох рівнів.

Рівень 1: класичний *multiple choice* тест – вибір однієї правильної відповіді з чотирьох тверджень. Таких запитань буде 12, за кожну правильну відповідь + 1 бал.

Рівень 2: студенти мають вписати у вказаному місці («_____») поняття (слово або словосполучення), яке описує запропоноване визначення. Таких запитань буде шість, за кожну правильну відповідь + 2 бала.

Рівень 3: студенти мають надати стислий (2–3 речення) опис запропонованого поняття. Таких запитань буде п'ять, за кожну правильну відповідь + 2 бала.

СТРУКТУРА АНАЛІТИЧНОЇ РОБОТИ

Прізвище Ім'я автора
Спеціальність
ТЕМА РОБОТИ

Секція 1. Причини і підстави політики незгоди в [КЕЙС]

Тези 1-а, 1-б, 1-в.., які демонструють, що автор ознайомлений з теоретичним матеріалом, і допомагають пояснити причини і підстави політики незгоди в [КЕЙС] на фаховому рівні, посиляючись на емпіричний матеріал, отриманий з фільму. Наприклад, застосування найбільш відповідної в цьому разі теорії виникнення суспільно-політичного руху, аналіз структури політичних можливостей тощо.

Секція 2. Динаміка політики незгоди в [КЕЙС]

Тези 2-а, 2-б, 2-в.., якими автор засвідчує обізнаність із основними категоріями аналізу динаміки політики незгоди та показує вплив факторів на неї. Наприклад, фрейм суспільно-політичного руху, характер і роль мережі, зміни у структурі політичних можливостей, специфіка поліціювання та репресій.

Секція 3. Наслідки політики незгоди в [КЕЙС]

Автор підсумовує наслідки політики незгоди і пояснює їх.

Дозволено використовувати додаткові історичні і політичні матеріали щодо [КЕЙСУ], але оцінюватимуть не їх представлення, а **аналітичну складову роботи, рівень володіння теоретичним матеріалом та релевантність** авторських аргументів.

Обсяг роботи: не менше **3** і не більше **8** сторінок комп'ютерного набору, шрифт **Times New Roman 12, одиничний міжрядковий інтервал**.

МАТЕРІАЛИ ДО КУРСУ

Тема 1

ПОНЯТТЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

(4 ГОД.)

Видатний аргентинський прозаїк Х. Л. Борхес наводить у своєму есе «Аналітична мова Джона Вілкса» класифікацію тварин, начебто запропоновану одним китайським мудрієм. Існують такі типи тварин:

Ті, що належать імператору

Забальзамовані

Треновані

Поросятка

Русалки, або Сирени

Казкові тварини

Бродячі собаки

Ті, що тремтять, неначе божевільні

Ті, яких включено до наведеної класифікації

Незліченні

Намальовані найтоншим пензлем зі смуху верблюда

І тому подібне

Ті, які щойно розбили вазу з квітами

Ті, що на відстані нагадують мух.

Хай якою дивною видається ця система на перший погляд, а проте будь-яка істота – голуб, дракон або джміль – обов'язково знайде собі місце в одній із категорій. Такою беззмістовною класифікацією Борхес іронізує над усіма спробами класифікацій взагалі: кожна має право на існування, адже так чи так групує знання, але кожна небагато вартує, адже мало що пояснює про типізовані об'єкти.

Есе Борхеса окреслює важливу проблему, з якою стикається дослідник суспільно-політичних рухів: спроби представити їхню множину часто нагадують зусилля китайського мудрія. І справді: між релігійним рухом «Фалуньгун» (*Falun Gong*), національно-просвітницьким «Народним рухом Внутрішньої Монголії» (*Nei ren dang*), рухом боротьби за рівні права «Національна жіноча організація» (*National Organization for Women*), організацією з боротьби за соціальні права «Європейська мережа безробітних» (*European Network of Unemployed*)

та екстремістською організацією «Осяйний шлях» (*Sendero Luminoso*) є, на перший погляд, мало спільного. Класифікувати ці принципово різні феномени складно. І тим не менше метою цього курсу є надати студентам понятійний апарат, завдяки якому вони зможуть абстрагуватися від різноманітних зовнішніх атрибутів суспільно-політичних рухів і помічати структурні та функціональні подібності суспільно-політичних рухів.

У межах Тем 1 буде розглянуто такі основні запитання: 1. Що таке суспільно-політичний рух? 2. Які риси відрізняють суспільно-політичні рухи від інших типів колективної поведінки? 3. Якою є специфіка суспільно-політичного руху як форми політики незгоди? 4. Як з'являються, розвиваються і зникають суспільно-політичні рухи?

ПОНЯТТЯ «СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ»

Хоча поняття «суспільно-політичний рух» винесене навіть у назву курсу, єдиного його визначення не існує. Більше того, нині в українській науці є певна невизначеність щодо того, як співвідносяться пострадянське поняття **суспільно-політичний рух** і прийнятий у англійській науці термін **social movement** та аналогічні йому за значенням фр. *mouvement social* або нім. *soziale Bewegung*. Вперше поняття «суспільний рух» увів у суспільствознавчі дисципліни ще в XIX ст. Лоренц фон Штайн (*Lorenz von Stein*) у своїй книзі «*Die sozialistischen und kommunistischen Bewegungen seit der dritten französischen Revolution*». Надалі термін запозичили інші соціологи й політологи на позначення національних, феміністичних і робітничих рухів. Проблема зі словосполученням «суспільний рух» полягає в тому, що воно опускає політичну складову, хоча одним із найважливіших завдань «суспільних рухів», які сповідують ідеали анархізму, націоналізму, фемінізму, антиглобалізму та ін., є власне політична складова та політичні вимоги. Тому останнім часом у англійській науці лунають заклики визначати їх як «політичні рухи» (*political movements*). У межах цього курсу найбільшу увагу буде приділено тим «суспільним» рухам, які залучені в політичну боротьбу і висувують політичні вимоги, і саме тому – аби підкреслити цю політичну складову – я використовую усталений в українській науці термін «суспільно-політичний рух», навіть якщо в англійських текстах вжито *social movement*.

Перше базове запитання: що таке суспільно-політичний рух? Просте і лаконічне визначення поняття розглядає його як **групу людей, що прагне змін у колективній поведінці**. Воно має два логічні блоки:

- *Зміни у колективній поведінці.* Будь-який суспільно-політичний рух чогось прагне від решти суспільства: надати більше прав чорношкірим, заборонити носіння мусульманських хусток, допустити жінок до участі в загальнонаціональних виборах тощо. Діяльність суспільно-політичного руху завжди *спрямована назовні*. Кіноклуб, члени якого збираються щосереді, аби подивитися фільм, не є суспільно-політичним рухом, адже його метою є просвітити або розважити *своїх* членів. Він самодостатній, адже від інших йому нічого не треба. Натомість нігерійський рух «Рух за виживання людності огоні» (*Movement for Survival of Ogoni People*) вимагав від корпорації «Шелл» і федерального уряду Нігерії припинення нафтовидобувних робіт на території, де мешкала народність огоні. Вимоги ставилися до інших, у цьому випадку – до міжнародної спільноти та державної влади.

- *Група людей.* Це означає, що суб'єктом дії завжди виступає певний колектив. Важливість цього елементу визначається цілями діяльності: дія спрямована на соціальну реальність, а історія знає надзвичайно мало випадків, коли єдина людина могла впливати на суспільне життя. Соціальна реальність і суспільство зазвичай змінюються під впливом активності агломерацій індивідів, отож групам простіше виражати свої вимоги, і саме групи більш ефективно досягають поставлених цілей. Саме тому індивідуальні актори формують неформальні альянси, суспільно-політичні рухи, що дає їм змогу краще захищати свої інтереси.

Варто тримати у голові кілька важливих моментів, коли ми говоримо про суспільно-політичні рухи. Традиційно склалося так, що явище суспільно-політичних рухів оточене певним романтичним ореолом, адже воно асоціюється з позитивними змінами і соціальним поступом. Громадські ініціативи для контролю над корупцією посадовців, робітничі демонстрації на захист своїх прав, феміністичні рухи за права жінок, боротьба національних меншин за свою ідентичність – все це має стосунок до загальних уявлень про справедливість, а тому і викликає симпатії.

Проте відповідно до визначення суспільно-політичний рух – це група людей, що прагне змін у колективній поведінці, а не група людей, що прагне справедливості. Це зауваження важливе, адже ані таємна організація «Консул», яка намагалася зупинити процес демократизації Німеччини після 1918 р. і з цією метою організувала кілька політичних убивств, ані протестний рух самураїв під керівництвом Сайґо Такаморі, що в 1877 р. підняв постання проти прогресивних реформ в Японії, ані рух християнських фундаменталістів у США, який

заблокував прийняття конституційної поправки про рівні права статей, не мали за мету соціального поступу чи прогресивних змін. Вищеназвані рухи протистояли змінам.

Отже, треба чітко зрозуміти, що кожен суспільно-політичний рух – це по суті форма захисту групових інтересів за рахунок інших соціальних акторів. Тому необхідно завжди ставити класичне римське запитання: *Cui bono?* («Кому від цього добре?»), і додавати до нього аналітичне запитання: «Якими можуть бути наслідки, якщо суспільно-політичний рух досягне своєї мети?». Попри нелюбов до влади, яка не знає кордонів і не залежить від характеру політичного режиму, необхідно аналізувати цілі й засоби, якими конкретний суспільно-політичний рух артикулює свої вимоги і добивається їх виконання від влади, а вже потім висловлювати йому симпатії чи надавати підтримку.

Один історичний приклад гарно ілюструє вказане застереження: по завершенню Громадянської війни в США Республіканська партія (переважно політична сила Півночі) здобула політичне домінування і почала впроваджувати політику надання ширших прав чорношкірому населенню у південних штатах. Демократична партія (у середині ХІХ ст. – консервативна партія плантаторів) була надто малочисельною в Конгресі, тож не могла політично блокувати такі рішення. Тоді ж плантатори організували суспільно-політичний рух, який претендував на роль альтернативного вузла прийняття рішень і фактично займався блокуванням державної політики, яку вважав небезпечною для економіки та суспільства південних штатів. Пізніше ця організація стала відома в історії як «Ку-клукс-клан».

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИМИ РУХАМИ ТА ІНШИМИ ФОРМАМИ КОЛЕКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

У межах курсу розумітимемо під «суспільно-політичним рухом» **організаційну форму діяльності колективних акторів, яка спрямована на характер соціальної структури суспільства, політичні інститути, які її регулюють, чи культурні шаблони соціальної взаємодії.** З цього визначення стає очевидним, що основоположною характеристикою соціально-політичних рухів є їхня спроможність артикулювати соціальні проблеми і якщо не вирішувати їх, то принаймні вказувати на них тим інституціям, які можуть це зробити, перш за все – державному апарату. На противагу спрощеному опису явища, яке для

зручності наведено вище, моє визначення уникає незручного і нечіткого поняття «колективна поведінка», асоціацію з якою суспільно-політичних рухів було зумовлено історично-науковим контекстом формування дослідницької дисципліни суспільно-політичних рухів.

Короткий історичний огляд, чому суспільно-політичні рухи взагалі концептуалізувалися як тип колективної поведінки, допоможе краще зрозуміти специфіку явища. У другій половині ХХ ст. дисципліна, яка вивчає суспільно-політичні рухи (*social movement studies*), відбрунькувалася від широкого проблемного поля, над яким працювали майже всі суспільствознавчі дисципліни, а саме – «колективної поведінки» (*collective behavior*). Класично колективну поведінку вважають груповою активністю та взаємодією індивідуальних акторів у невизначених соціальних обставинах. Основними типами колективної поведінки є **натовп** (*crowd*), **швидкоплинна мода** (*fad* чи *trend*), **паніка** та **суспільно-політичні рухи**. Власне те, як поведуться люди в цих умовах, і становить сферу вивчення, яку називали «колективна поведінка».

Неозброєним оком можна помітити, що між цими категоріями більше відмінного, аніж спільного: «натовп» – це тип соціальної групи, а саме – неструктурована випадкова агрегація людей; «швидкоплинна мода» – це дія, що виражає ціннісні (зазвичай – естетичні) переваги; «паніка» – це психологічний стан; а «суспільно-політичний рух» – це тип організації. Але у ХІХ ст., коли суспільні науки лише зароджувалися, ці відмінності не були настільки очевидними. Відповідно, такі різні явища, як (1) процесія британських чартистів містом Ньюпорт, яка переросла у сутичку з солдатами (1839 р.), (2) масова паніка, штовханина і загибель у тисняві 500 пасажирів океанського лайнеру «Утопія» після його зіткнення з броненосцем «Штурм» (1891 р.), (3) повальна мода на бузкові інтер'єри та одяг, викликана відкриттям першого в історії синтетичного барвника мовеїна (1856 р.), видавалися наслідками особливої «масової психології», під впливом якої помірковані та виховані індивіди втрачають контроль і перетворюються на дикунів. Відповідно, ці різні явища об'єднали в єдину категорію «колективної поведінки», а розмірковування суспільствознавців кінця ХІХ сторіччя нагадували логіку китайського класифікатора з есею Борхеса, який згадано вище. Загальним правилом стало розглядати під колективною поведінкою всі соціальні явища, котрі неможливо аналізувати ані з погляду *соціальної структури* («держава», «родина», «цех» – те, що у соціології називають парадигмою Конта), ані з позиції *культурної соціології* («ритуал», «повсякденне життя» – те, що у соціології називають парадигмою Дюркгейма).

Конвенційним визначенням колективної поведінки є **спонтанна групова дія, що розгортається в культурно невизначеному полі**. Мається на увазі, що культура визначає більшість аспектів соціальної взаємодії: поведінка у філармонії, спілкування між лікарем і пацієнтом, співпраця двох робітників конвеєрної лінії задається тими структурами, де вона відбувається, – театром, лікарнею, заводом. Звісно, наявність правил не означає автоматичного дотримання: можна випустити в залу голубів, принижувати пацієнта і влаштувати страйк на заводі, але існує уявлення про правильність і відповідно неправильність поведінки.

Тепер уявімо, що по місту, де є театр, лікарня та завод, вдарило руйнівне цунамі: завод стоїть у руїнах, а в його залах, спалюючи реманент, гріються ті, що вижили; у філармонії люди плавають на контрабасах та віолончелях; лікарню штурмом узяв натовп, адже знає, що на складах є запас харчів. Це – спонтанні групові дії в культурно невизначеному полі. Описаний вакуум норм можливий і за менш драматичних умов, систематизуючи які, отримуємо три ситуації: 1) у певних обставинах культурні норми стають неадекватними, і люди спонтанно діють відповідно до своїх групових переконань; 2) група людей може відкидати домінуючу культуру та не приймати нав'язані норми; наприклад, у Парижі 1968 р. студенти відмовилися жити за правилами світу дорослих капіталістів і діяли в культурному вакуумі; 3) сучасні культурні норми українського суспільства вимагають виходити на вулицю вдягнутим, проте культура не визначає, як мусить виглядати людина, що виходить за хлібом, – вдягти костюм-трійку чи взути в'єтнамки. Тут лишається вибір, який так само є обмеженим аналогом культурного вакууму. Відповідно, і паніка під час цунамі, і бунт проти панівних норм, і простір вибору модних преференцій є культурно недетермінованими, а тому представляють різні форми колективної поведінки.

Проте, порівнюючи різні форми колективної поведінки, дослідники звернули увагу, що, на відміну від носіння великих окулярів чи мародерства після природного лиха, суспільно-політичний активізм набагато більш організований (тобто не спонтанний) і формалізований. У 1973 р. навколо американського соціологічного видання *Critical Mass Bulletin* об'єдналася група дослідників, на чолі з Джоном Лофлендом (*John Lofland*) і Тельмою МакКормак (*Thelma McCormack*), які запропонували, аби часопис зосередився на організаційних та інституційних особливостях суспільно-політичних рухів, а не на соціальній психології, що лежить в основі їхньої діяльності. Того самого року

вийшла спільна праця Джона МакКарті (*John McCarthy*) та Майєра Зальда (*Mayer Zald*) «Основні течії суспільно-політичних рухів у Америці» та дослідження Ентоні Обершалла (*Anthony Oberschall*) «Соціальний конфлікт і суспільно-політичні рухи». Ці автори наголошували на необхідності винести вивчення суспільно-політичні рухи з традиційного поля колективної поведінки – і саме 1973-й можна вважати роком народження такої дисципліни, як вивчення суспільно-політичних рухів.

Ще раз підкреслимо: ці автори виходили з відмінностей між (1) *неорганізованими і спонтанними формами колективної поведінки* на кшталт масової тюльпанної істерії, коли в 1634 р. величезна кількість голландців кинулася купляти ці квіти, чи каліфорнійської «золотої лихоманки», чи дитячого хрестового походу, що були продуктами *масових пристрастей*, а отже предметом вивчення соціальної психології, та (2) *організованими формами захисту групових інтересів*. Вчені звернули увагу, що артикуляція соціальних проблем і формулювання вимог до державного апарату вирішити їх потребує організації, адже необхідні лідери, які підбурюватимуть населення до прояву свого незадоволення, необхідні ресурси (папір для транспарантів, харчі для учасників тривалої демонстрації, зброя для заклоту), потрібен список вимог... Отож захист групових інтересів не можна розглядати як форму колективної поведінки, основною рисою якої є спонтанність, і саме тому вивчення суспільно-політичних рухів потребує окремого дослідницького поля з особливою теорією та методологією. Ці роздуми стояли у витоків вивчення суспільно-політичних рухів – дослідницького поля, яке аналізує діяльність суспільно-політичних рухів і її наслідки (наприклад, протест, демократизацію, революцію) і часто є індикатором активного і функціонального громадянського суспільства.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ, КОЛЕКТИВНА ДІЯ ТА ПОЛІТИКА НЕЗГОДИ

З моменту виокремлення студій суспільно-політичних рухів у середині 70-х років ХХ ст. відбулися кількісне зростання та систематизація інформації про це явище, що своєю чергою спричинило формування нових моделей розуміння його природи. На сьогодні можна виокремити два головні підходи до концептуалізації суспільно-політичних рухів – організаційний та інтерактивний. Перший розглядає суспільно-політичний рух як особливу організаційну форму колективної дії, другий – як особливий тип політики незгоди. Попри певну конкуренцію

між двома підходами, вони не є принципово непоєднуваними, що і буде продемонстровано в цій секції.

По суті, обидва підходи розглядають суспільно-політичний рух як явище, пов'язане з колективною дією. **Колективна дія** (*collective action*) – це співпраця між індивідуальними акторами для досягнення цілей, що їх інакше як міжособистісною кооперацією досягнути неможливо. Прикладами таких індивідуально недосяжних цілей може бути демократизація політичного режиму, соціальні права робітників, покращення екологічної ситуації в регіоні. Водночас було б помилкою уявляти колективну дію суто як атрибут політичного процесу: театральна вистава або ринок також є наслідками взаємодії індивідуальних акторів, які досягають певних цілей (створення мистецького продукту і обмін товарами відповідно).

Організаційний підхід до розуміння природи суспільно-політичних рухів фокусується на відмінностях, які вони мають порівняно з іншими проявами колективної поведінки, і пояснює особливості природи явища за допомогою організаційних особливостей. Маріо Діані (*Mario Diani*) найбільш чітко описав принцип цього підходу: суспільно-політичний рух є колективною поведінкою, якій притаманні три обов'язкові індикатори: 1) його учасників мобілізовано на участь у соціальному конфлікті; 2) його учасники поділяють колективну ідентичність, вибудовану на спільній інтерпретаційній моделі всіх подій, явищ, процесів та соціальних акторів; 3) його учасники постійно обмінюються матеріальними та символічними ресурсами через неформальні мережі – координаційні механізми, чиє функціонування залежить лише від доброї волі учасників. (Питанню колективної ідентичності та соціальних мереж присвячено окремі розділи цього посібника.)

Якщо немає одного або кількох елементів, спостерігається не суспільно-політичний рух, а інші типи колективної поведінки. Приміром, *політична партія* є учасником соціального конфлікту, адже намагається захищати інтереси певного соціального сегмента, наприклад робітників або окремої етнічної групи, на противагу іншим її члени безперечно поділяють колективну ідентичність. Однак партіям притаманне формальне членство, а принципи їхньої діяльності інституціоналізовані і прописано спеціальними актами (статут, програма тощо). Відповідно, члени політичної партії, навіть якщо і мають неформальні мережі, але обмінюються ресурсами також (і навіть у першу чергу) формалізованими каналами. *Спілка за інтересами*, наприклад пошанувачі

класичної музики, має певну колективну ідентичність, а її члени обмінюються ресурсами власне неформальними мережами. В цьому вона схожа на суспільно-політичний рух. Утім, мета діяльності спілки за інтересами суто неконфліктна – вона не добивається розширення прав певних груп або змін, які ставлять під загрозу інтереси інших соціальних сегментів. Прикметно, що це стосується і швидкоплинної моди (*fad*), тож можна помітити, що індикатори М. Діані дають змогу відрізнити суспільно-політичний рух від проявів колективної поведінки. Зрештою *коаліція* – це ситуативна співпраця кількох акторів, що не веде до формування колективної ідентичності. Так, значна частина акцій протесту (наприклад проти забудови парку чи корумпованого чиновника) є власне коаліцією, адже вона об'єднує для ситуативної співпраці багатьох індивідуальних акторів, які по завершенню акції розходяться і ніколи більше не організують колективну дію. Тому навіть якщо між учасниками і формується ситуативно-емотивна колективна ідентичність («Ми всі разом стоїмо тут проти несправедливості»), вона не переходить в організаційну стадію («Ми, члени організації Х, послідовно боремося за...»). І хоча М. Діані не згадує у своїй моделі *натовп*, можна помітити, що його представники беруть участь у соціальному конфлікті, наприклад, організуючи бунт чи погром, але їм не притаманна ані колективна ідентичність, ані неформальні мережі обміну ресурсами. (Ці теоретичні положення узагальнено у табл. 1.1, а для емпірично-ілюстративного матеріалу див. приклад на с. 24–27 «Випадок єгипетських “Братів-мусульман”».)

Таблиця 1.1

**Суспільно-політичні рухи
та споріднені форми колективної дії**

Типи	Ознаки		
	Наявність неформальних мереж	Наявність колективної ідентичності	Участь у соціальному конфлікті
Суспільно-політичний рух	так	так	так
Політична партія	–	так	так
Спілка за інтересами / <i>fad</i>	так	так	–
коаліція	так	–	так
натовп	–	–	так

Отож, індикатори М. Діані концептуалізують суспільно-політичний рух саме як організаційну форму колективної дії, адже і тривка колективна ідентичність, і ефективні неформальні мережі обміну ресурсами можливі, лише якщо суспільно-політичний рух існує не у формі спонтанного і стихійного явища, а функціонує як добровільна організація. Основні положення такого погляду на суть суспільно-політичних рухів добре співвідносяться з теорією мобілізації ресурсів (див. наступну тему), мають потужний евристичний потенціал, а тому є прийнятним і переконливим способом розуміння явища. Організаційний підхід, однак, має один недолік: всі три описані індикатори притаманні не лише суспільно-політичним рухам, а й терористичним організаціям та повстанським загонам. Для прихильників організаційного підходу це не становить суттєвої проблеми, адже вони вважають терористичні організації та повстанські рухи особливими формами суспільно-політичних рухів. Але таке розширення категорії суспільно-політичних рухів зменшує, на думку критиків, можливість схопити суть явища, оскільки між терористичною організацією на кшталт «Аль-Каїди», яка справді бере участь у соціальному конфлікті, має колективну ідентичність, а її учасники обмінюються ресурсами через неформальні транснаціональні мережі, та, наприклад, польською «Солідарністю», яка також мала всі три індикатори, існує очевидна відмінність: перша добивається своїх цілей через інструменталізацію політичного насилля, тоді як друга свідомо уникала насильницької конфронтації. Це могло би бути суто питанням тактики, але переважна більшість суспільно-політичних рухів є ненасильницькими за своєю природою (див. також приклад «Випадок єгипетських “Братів-мусульман”»). Відповідно, зіставлення на одній площині суспільно-політичних рухів і терористичних угруповань є методологічною помилкою.

Саме таку думку обґрунтовують прихильники інтерактивного підходу, який вважає суспільно-політичний рух не особливою організацією, а однією з форм політики незгоди. **Політика незгоди** (*contentious politics*) – це **позаінституційна стратегія захисту групових інтересів за допомогою політизованих конфронтаційних колективних дій**. Як пояснює один із засновників вивчення політики незгоди Чарльз Тіллі (*Charles Tilly*), це поняття відсилає до комбінації трьох факторів: (1) *колективної дії*, за допомогою якої актор намагається вплинути на (2) *політичний процес* (3) різноманітними засобами тиску, *змагаючись* з інтересами інших акторів. Вище було визначено, чим є колективна дія, проте важливо розуміти, що далеко *не кожна колективна*

дія є конфронтаційною або змагальною за своєю природою. Наприклад, театральна вистава та її успішне втілення не зачіпає інтересів жодного іншого соціального актора. Натомість спортивне змагання є водночас і змагальницьким за своєю природою, і колективним. Елементи змагальності виростають із претензії кількох акторів на певне благо, отримати яке може лише один. Відповідно, взаємодія акторів у цьому випадку є конфронтаційною, тобто передбачає елемент взаємної незгоди (*contention*). Незгода не обов'язково передбачає колективну дію: суперечка двох братів за родинний спадок – це, на відміну від футбольного матчу, індивідуальна незгода. Важливо, що і судова суперечка, і спортивний поєдинок попри елементи змагальності є аполітичними. Політичний процес може, з одного боку, бути позбавленим елементу змагальності (наприклад підписання міждержавного договору про заборону розповсюдження ядерної зброї), а з іншого – позбавленим характеристик колективної дії (індивідуальні політики обирають особу спікера). Водночас, *політичний процес може містити елемент змагальності* (суперництво двох кандидатів у одномандатному окрузі) чи *мати компонент колективної дії* (політична сила організовує кампанію з озеленення мікрорайону). Коли певна колективна дія є змагальницькою за своїм характером, а досягнення бажаних цілей спрощуються або навіть можливі лише завдяки залученню як ресурсу чи сторони конфлікту державного апарату, вона політизується. Це і буде політика незгоди (див. рис. 1.1 для унаочнення відносин між категоріями).

Рис. 1.1. Діаграма Венна для колективної дії, політичного процесу та незгоди

Інший спосіб концептуалізувати політику незгоди – це представити її у вигляді певного антипода до конвенційної політики. Основоволожна характеристика конвенційної політики полягає у тому, що вона розгортається і здійснюється в межах певних політичних інститутів. Наприклад, демократичні режими конструюють обширний інституційний каркас, який уможлиблює і стимулює участь громадян у політичному процесі (вибори, плебісцити, органи місцевого самоврядування тощо). Інституційне риштування важливе, хоча і не настільки очевидне, для більшості авторитарних режимів, де доступ до спеціальних інститутів є необхідним для будь-якого актора, який прагне отримати бодай децицію політичного впливу. Саме тому авторитарні режими створюють єдину партію, консультаційні бюро, або надають політичної ролі інституту армії. Однак можлива ситуація, коли наявні інституційні структури неспроможні задовольнити інтереси певних соціальних груп. Наприклад, унітарний державний устрій створює враження у мешканців певного регіону, начебто їхні інтереси не представлено на загальнонаціональному рівні. Або вибори постійно фальсифікують, тож їхній офіційний результат не відображає справжнє волевиявлення населення. У разі якщо політичні інститути не дають змоги громадянам захищати власні інтереси – тобто коли конвенційні шляхи впливу на політичний процес заблоковано, – залишаються лише позаінституційні способи впливу. Для забезпечення приватних інтересів індивідуальні актори можуть вдаватися до неформальних практик, як-от корупція чи використання особистих зв'язків; натомість для досягнення колективно значущих цілей у громадян є лише один спосіб – політика незгоди.

На перший погляд може здатися, що політика незгоди – це категорія, що збігається з поняттям суспільно-політичних рухів, адже за їх допомогою громадяни намагаються захищати свої інтереси, які вони не можуть захистити конвенційним шляхом. Подібне враження, тим не менше, є помилковим, адже у населення є безліч інших способів захисту своїх інтересів – влаштувати марші протестів, підписувати петиції, вчиняти терористичні акти, вдаватися до вбивств представників політичного режиму, формувати альтернативні інституції або організувати збройні повстання. Іншими словами, суспільно-політичний рух – це один із типів політики незгоди. На противагу терористичній організації, яка практикує насильницьку політику незгоди (захоплення заручників, політичні вбивства чи влаштування вибухів), суспільно-політичний рух використовує інші *вистави незгоди* (більше про це див. тему 13 «Репертуари політики незгоди»): заяви у пресі, мобілізацію

симпатиків, масові демонстрації, звернення до уряду, творення добровільних асоціацій, які зазвичай є ненасильницькими.

Розвиваючи цю лінію аргументації, Чарльз Тіллі визначив суспільно-політичний рух як **найбільш ефективно поєднання ненасильницьких тактик політики незгоди**. Ця констеляція стала можливою в конкретних історичних умовах, унаслідок чого суспільно-політичні рухи почали потроху витіснити інші форми політики незгоди у XIX ст. і продовжують бути однією з найпоширеніших форм політики незгоди в сучасному світі. Ч. Тіллі визначає три причини технічного, економічного та політичного характеру, які сприяли зростанню ефективності суспільно-політичних рухів: 1) зміни в системі транспорту; 2) формування національного ринку; 3) становлення системи парламентаризму, що перетворила парламенти на загальнонаціональний представницький орган. Поєднавшись, ці три фактори спричинили зміщення центру тяжіння в національних політичних системах і перетворення столиці на головну *арену* (мій термін. – І. Г.) соціально-політичного змагання. Втім правила поведінки на цій арені вимагали, щоб актор, який прагнув досягнути своїх цілей, вживав лише ненасильницькі колективні дії, що і дало поштовх становленню суспільно-політичних рухів як найефективнішої форми політики незгоди.

Першу скрипку в формуванні загальнонаціональної арени відіграли зміни в транспортній системі: поява розгалуженої мережі залізниць пов'язала локальні спільноти та віддалені регіони в єдиний простір. Наприклад, у Франції залізниця уможливила міграцію населення між Парижем і Марселем, Парижем і Брестом, Парижем і Бордо. Чим більше населення різних регіонів спілкувалося між собою, тим меншою ставала мовна, релігійна та психологічна дистанція, що їх відділяла. Ба більше, нові види транспорту були набагато швидшими, тож мешканці різних регіонів почали відчувати, що вони живуть на відстані не тижнів, а лише днів чи навіть годин подорожі одне від одного. Тобто, транспортна революція сприяла зближенню та гомогенізації населення.

Нові види транспорту також уможливили становлення національного ринку. Наприклад, ефективна і швидка система транспортного сполучення означала, що вугілля з Кардіффа швидко доставляли до Манчестера, де його використовували для створення пару, який рухав ткацькі верстати, тож у Манчестері виробляли більше якісного одягу, який тією ж таки залізницею відправляли до магазинів у Лондоні. Як наслідок, на противагу автаркічним моделям минулого, коли кожен регіон намагався виробляти максимум різноманітних товарів для

власного споживання (адже їхня доставка з інших регіонів була тривалою і часто непевною), відбувається регіональна економічна спеціалізація. Чим більше регіони спеціалізувалися на окремих галузях виробництва, тим вищим ставав рівень міжрегіональної взаємозалежності, адже тепер страйк шахтарів у Кардіффі призводив до зупинки роботи ткацьких верстатів у Манчестері та зникнення краму в Лондоні.

Новий стан речей означав, серед іншого, що груповий егоїзм відтепер становив загрозу набагато більшій кількості населення чи навіть і всій національній економіці, адже зупинка виробництва в регіоні могла паралізувати виробництво по всій країні. Для того, аби ефективніше узгоджувати інтереси регіональних еліт і зменшувати суперечності між ними, було створено загальнонаціональну парламентську систему. Відтак, представники різних регіонів збиралися у столиці, де захищали свої погляди та встановлювали загальноприйнятні правила гри за допомогою національних законодавчих актів. Це своєю чергою означало, що локальні інституції втрачали можливість вирішувати локальні проблеми, адже центр політичної влади і центр прийняття рішень було остаточно перенесено до столиці.

Поява суспільно-політичних рухів стала реакцією на зміщення факальної точки влади. По-перше, зменшилася політична доцільність вдаватися до політики незгоди супроти регіональних інституцій, адже основні рішення приймав національний парламент у столиці. Тому політика незгоди почала набувати національного характеру і здійснюватися на головній національній арені – перед парламентом. По-друге, актори, які вдавалися до колективних дій, достатньо швидко зрозуміли, що відверто егоїстичний захист групових інтересів є недалекою прогашною стратегією: у травні національну економіку паралізуватиме політика незгоди шахтарів, у червні – залізничників, а в липні – селян, тож унаслідок втрачатимуть усі соціальні групи. Більше того, егоїстичне задоволення вузькогрупових інтересів сприятиме заздрості та незадоволенню з боку усіх інших акторів і налаштуватиме їх проти актора політики незгоди.

Суспільно-політичний рух став способом ефективного вирішення цієї проблеми. Актори політики незгоди за допомогою фреймінгу (див. відповідну тему) представляли джерела групового незадоволення як загальнозначущі. Фактично, вони показували нестачу соціального захисту в робітників, нестачу політичних прав у жінок, пригноблення національних меншин тощо як загальну проблему, чиє існування погіршує життя не лише конкретної групи, а й усієї спільноти. Як пояснює Ч. Тіллі, універсалізація вимог і завоювання симпатії з боку

інших соціальних акторів є можливою завдяки поєднанню трьох елементів, які є визначальними для діяльності суспільно-політичного руху: 1) організації кампаній з публічної презентації вимог; 2) публічній демонстрації таких якостей учасників, як «гідність» (*worthy*), «єдність» (*united*), «кількість» (*numerous*) і «відданість справі» (*committed*); 3) використанню ненасильницьких стратегій.

Публічні кампанії виносять вимоги групи на суд загалу, а тому дають змогу завоювати симпатії третьої сторони, але вони також і показують всім, начебто актори політики незгоди не прагнуть використовувати неофіційні домовленості, а відверто демонструють причини свого незадоволення, бо ж переконані, що будь-хто, кому довелося опинитися в подібних умовах, діяв би так само.

Під час своєї кампанії учасники суспільно-політичного руху показують себе як багаточисельну сукупність гідних, відданих спільній справі громадян, які свідомі своїх політичних прав і вийшли захищати їх прийнятним способом. Отже, завдяки використанню цієї стратегії учасники суспільно-політичних рухів унеможливають *стигматизацію*, тобто представлення владою актора політики незгоди для третьої сторони як «невеличкої групки соціальних маргіналів, які зібралися на площі, адже їм більше немає чим зайнятися».

Ненасильницька стратегія також є необхідною передумовою успішності більшості суспільно-політичних рухів, адже в іншому випадку учасників не лише буде стигматизовано як «розбишак», «мародерів» і «злочинців». У носіїв політичної влади також буде більше підстав застосувати проти акторів політики незгоди силові методи, що зменшує шанси на успіх. Зрештою, участь у насильницьких акціях пов'язана з вищими індивідуальними ризиками для учасників, а тому може зменшити кількість активістів (див. тему 7 «Індивідуально-біографічні аспекти...»). Отже, суспільно-політичний рух – це інтерактивне за своєю природою явище, а саме: поєднання ненасильницьких масових публічних проявів політики незгоди, який конститується внаслідок взаємодії її акторів з носіями владних повноважень, агентами політичного контролю та широкою публікою.

У суспільствознавстві нині визнають прийнятність і організаційного, і інтеракційного підходів до розуміння суспільно-політичних рухів: залежно від преференцій дослідника чи предмета дослідження більший наголос роблять на організаційних або тактичних особливостях явища. Втім, як зазначено вище, між двома підходами немає нездоланної суперечності, адже **суспільно-політичний рух можна розглядати як організацію, учасники якої поділяють колективну ідентичність,**

здійснюють обмін ресурсами через неформальні мережі та беруть участь у соціальному конфлікті, використовуючи переважно ненасильницькі методи та публічно демонструючи такі якості учасників, як гідність, єдність, кількість і відданість справі. Випадок єгипетських «Братів-мусульман» на практичному матеріалі показує комплексність двох підходів.

Випадок єгипетських «Братів-мусульман»

У 2012 році Мохамед Мурсі обійняв посаду президента Єгипту. Коли п'ятий за рахунком президент присягав на вірність країні, зазначаючи, що «сьогодні Єгипет обрав новий шлях, шлях до свободи і справжньої демократії», це був момент величезного історичного значення, момент історичного зламу. Річ у тім, що Мурсі був першим демократично обраним керівником держави від моменту досягнення Єгипетської незалежності (1922 р.). Ба більше, з 1952 р., коли у країні було встановлено республіканську форму правління, президентом неодмінно ставала людина у військовому мундирі: спочатку Єгиптом керував генерал Нагіб, потім – полковник Насер, потім – полковник Садат, потім – маршал авіації Мубарак. З 2014 р. посаду президента Єгипту обіймає фельдмаршал Фатх ель-Сісі. Мохамед Мурсі, на відміну від усіх інших президентів країни, був цивільним. Крім того, з 1979 р. він був членом суспільно-політичного руху «Брати-мусульмани».

«Брати-мусульмани» – це найстарша суспільна організація Єгипту, яка називає себе захисницею прав усього єгипетського народу. У найбільшій арабській країні світу (населення Єгипту становить 78 млн) захист народу означає також і захист прав мусульман, адже 95 % населення сповідує іслам сунітського штибу. З часу заснування у 1928 р. «Брати-мусульмани» розвивалися і зрештою перетворилися на найвпливовішу недержавну організацію в Єгипті, а її успіх надихнув до створення дочірніх організацій у Йорданії, Кувейті, Сирії, Іраку, Судані та Бахреїні. В Єгипті «Брати-мусульмани» здійснили шлях від добродійної низової організації до найефективнішого інструменту політичної опозиції. Як зазначено вище, Мохамед Мурсі був першим демократично обраним президентом Єгипту, адже раніше в країні існував авторитарний режим. Як найпотужніший опозиційний суспільно-політичний рух країни, «Брати-мусульмани» часто ставали ціллю політичних репресій, багато членів організації загинули від рук таємної поліції та катувань у спеціальних в'язницях. Засновника та першого духовного лідера «Братів-мусульман» Хасана аль-Бану розстріляли на вулиці перевдягнуті агенти єгипетських спецслужб. Це красномовно свідчить, що організація завжди була опонентом політичної диктатури, проте було б помилкою вважати, що «Брати-мусульмани» завжди боролися за демократію. Навпаки, історія цієї організації – чергове

підтвердження того, що суспільно-політичний рух як учасник соціального конфлікту є перш за все формою захисту групових інтересів.

Знаменитий девіз «Братів-мусульман» відкрито стверджує: «Іслам – це розв’язання проблем, Бог – наша мета, Пророк – наш вождь, Коран – наша конституція, джихад – наш шлях, а смерть в ім’я Бога – наше найбільше прагнення». Політичні цілі організації суперечать інтересам християнської меншини та прихильників розмежування релігійних і державних інституцій, адже «Брати-мусульмани» прагнуть встановити такий державний устрій, де принципи шариату впроваджуватимуть у судочинстві та політичному процесі. Звісно, єгипетські «Брати-мусульмани» – на відміну від екстремістів Ісламської Держави – не прагнуть примусової насильницької ісламізації 9 млн коптів-християн чи секуляризованих верств населення, але їхня культурна політика спрямована на поступове витіснення не-ісламського способу життя. Саме тому одразу після того, як «Братам-мусульманам» вдалося добитися перемоги свого представника на президентських виборах, у Єгипті почався процес, який у країні назвали «братеризацією адміністративного апарату»: Мурсі ставив членів організації та близьких до неї людей на найвищі посади в університетах, засобах масової інформації, в адміністративному апараті держави. Ще більш красномовними були спроби скасувати принцип розподілу влади в країні, який спровокував політичну кризу та силову відставку Мурсі. Поведінка першого президента, що вийшов із лав «Братів-мусульман», недвозначно показала, що організація намагатиметься ісламізувати єгипетське суспільство, адже в цьому бачить своє призначення.

Єгипетські «Брати-мусульмани» мають всі три ознаки суспільно-політичного руху, які виділяє організаційний підхід. З часів заснування організації Хасан аль-Бана та його наступники постійно наголошують, що метою її діяльності є не захоплення політичної влади, а соціальна реформа та збільшення поваги до релігійного аспекту життя. Хасан аль-Бана, який був молодим учителем у місті Ісмаїлія, стверджував, що політична нестабільність, соціальна нерівність і зубожіння великої частини єгиптян були спричинені поширенням у країні вестернізованого способу життя. Аль-Бані здавалося, що надто багато його співвітчизників прагнули лише матеріального збагачення, що призводило до морального зубожіння та сліпого копіювання Заходу. Як наслідок, у Єгипті дедалі більший вплив здобували європейці, котрі визискували населення та встановили режим прихованого колоніалізму, який лише поглиблював страждання єгиптян.

Для розв’язання проблеми аль-Бана закликав до відродження традиційних ісламських цінностей, що мало не лише зменшити соціальну напругу, а й звільнити Єгипет від панування європейців. З крейдою і грифельною дошкою у руці аль-Бана ходив від дверей до дверей, проповідував свої ідеї в кав’ярнях і мечетях будь-кому, хто був готовий його слухати. Запал і харизма екстравагантного проповідника скоро

зробили його знаменитим в Ісмайлії, а його прихильники зібрали добровільні пожертви, на які побудували мечеть, дві школи та клуб для хлопчиків. Послідовники аль-Бани добровільно жертвували кошти і працювали у школах і мечетях, тобто *відбувався обмін ресурсами через неформальні мережі*.

Члени «Братів-мусульман» мали *особливу колективну ідентичність*: перш за все вони мали почуття особливої місії організації. Смісл цього покликання висловив сам аль-Бана: «Браття, ви – новий дух, який через Коран намагається пробудити душу нації. Ви – ранкова зоря нового дня, що розганяє темряву матеріалізму». Окрім відданості спільній ідеї, колективну ідентичність учасників посилювали особливі поведінкові норми, які відрізняли членів організації від решти єгипетського суспільства: в добу форсованої вестернізації вони носили традиційне вбрання (джалабійю), не голили бороду, молилися п'ять разів на добу.

Зрештою, «Брати-мусульмани» *брали участь у соціальному кон-флікті*, адже з моменту свого існування вони прагнули відродження ісламських цінностей в Єгипті, що суперечило інтересам неісламських верств населення, а в 1930-х роках організація навіть сформувала парамілітарні загони, які протистояли націоналістам і монархістам на вулицях найбільших міст країни. Отже, «Брати-мусульмани» були суспільно-політичним рухом відповідно до організаційного підходу.

Таку саму оцінку явищу дає і інтеракційний підхід. 6 жовтня 1981 р. терористичне угруповання «Єгипетський ісламський джихад» здійснило вбивство президента Єгипту А. Садата. Попри той факт, що «Брати-мусульмани» не були залучені до організації замаху, режим застосував проти організації сильні репресії та майже знищив її, адже вважав найбільшою загрозою для себе. Цей досвід спричинив стратегічну переорієнтацію організації: третій духовний лідер «Братства», Омар аль-Тілмізані, публічно відмовився від будь-якого застосування насильницьких тактик, адже «насильницькі спроби повалити режим є шкідливими як для нашої організації, так і для всього єгипетського народу». Надалі «Брати-мусульмани» максимально дистанціювалися від радикальних ісламістів і *вдавалися лише до ненасильницької політики незгоди*.

Організація *просувала свої ідеали і формулювала свої вимоги за допомогою публічних кампаній*. Наприклад, «Брати-мусульмани» ніколи не приховували, що вони прагнуть імплементації принципів шаріату в законодавство Єгипту. З цією метою вони організували збір підписів із відповідними вимогами і влаштовували масові демонстрації, де учасники несли транспаранти з лозунгом «Іслам – розв'язання проблем».

Зрештою, *публічна демонстрація гідності, єдності, кількості та відданості учасників*, тобто масові акції та маніфестації, стали основною стратегією організації. Серед іншого, це яскраво проявилось

під час т. зв. Каїрської весни (2005 р.), коли «Брати-мусульмани» вивели на вулиці 130 тис. своїх прихильників, які своєю поведінкою втілювали законслухняних, але свідомих власних прав громадян: протестувальники привели на акцію дїтлахів, посміхалися, жартували з солдатами і поліцейськими, яких режим масово звозив до столиці на випадок масових заворушень. Демонстранти, намагаючись завоювати симпатії сторонніх спостерігачів, також постійно підкреслювали справедливість і гідність своїх вимог, виголошуючи у гучномовець: «Ми вийшли на вулиці не заради грошей, влади, привілеїв чи політичних партій! Ми вийшли заради ісламу та Аллаха!»

ОНТОГЕНЕЗ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ

Як організація, що бере участь у соціальному конфлікті, використовуючи переважно ненасильницькі методи та публічно демонструючи гідність, єдність, кількість і відданість учасників, успішний суспільно-політичний рух потребує інвестування часу, глибокого стратегічного планування та значної координації дій. Не кожному з них це вдається, тож деякі суспільно-політичні рухи занепадають, не досягнувши мети. Інші втрачають привабливість для активістів, адже ті вважають, що декларовані цілі суспільно-політичного руху не відповідають їхнім інтересам чи взагалі не є актуальними.

Це означає, що суспільно-політичні рухи проходять певний розвиток, онтогенез, де можна виокремити фази *становлення*, *стабілізації* та *занепаду*. Проходячи увесь цей шлях, кожен суспільно-політичний рух вирішує низку стратегічних питань, і правильність прийняття рішень зазвичай слугує критерієм його успішності. У цій секції розглянемо особливості діяльності суспільно-політичних рухів на фазах становлення, стабілізації та занепаду і опишемо найважливіші стратегічні питання, які доводиться вирішувати його учасникам.

СТАНОВЛЕННЯ

Передумовою появи суспільно-політичного руху є незадоволення певного суспільного сегмента соціально-політичним статус-кво. Наприклад, селяни обробляють землю, але не мають на неї жодних прав; міжнародні корпорації своєю інтенсивною гірничо-видобувною діяльністю знекровлюють надра країни; єдина партія контролює не лише політичну систему, а й приватне життя населення... Статус-кво певний час не викликає незадоволення, але згодом цей стан речей населення відмовляється вважати за прийнятний. Ця зміна сприйняття є першо-

основою появи актора політики незгоди – суспільно-політичного руху, що пропонує надати землю селянам, або націоналізувати виробничі машини гірничо-видобувної промисловості, або впровадити багато-партійну систему.

Цілі, які ставить рух у своїй програмі, та засоби їх досягнення, котрі рух пропонує використовувати, слугують каналом обміну між суспільно-політичним рухом і суспільством. Зрозуміло, що не всі члени суспільства погоджуються з цілями та засобами, дехто може навіть вважати їх шкідливими, а тому мати ворожу щодо суспільно-політичного руху позицію. Схематично можна описати, що суспільно-політичний рух взаємодіє з чотирма категоріями аудиторії: вороги, байдужі, симпатки, активісти. Перше завдання суспільно-політичного руху – це сприяти перетворенню ворогів на байдужих, байдужих – на симпатиків, а симпатиків – на активістів (рис. 1.2). Найвища стадія прихильності – це мобілізація, коли *індивіди готові діяти заради цілей, визначених суспільно-політичним рухом, і діяти за встановленими цим рухом засобами – тобто ставати членами руху.*

Рис. 1.2. Схематичне зображення мобілізації суспільно-політичним рухом

Цілі суспільно-політичного руху є, отже, дуже важливими для його діяльності і напряму впливають на його онтогенез. Суспільство-знавці традиційно виокремлюють два широкі проблемні поля, в межах яких групуються цілі, що дає можливість класифікувати два типи суспільно-політичних рухів. *Стратегічно орієнтовані суспільно-політичні рухи* прагнуть вплинути на особливості формування та впровадження публічної політики. Унаслідок їхня діяльність зводиться до тиску на владу та спроби запропонувати альтернативу державній політиці. Наприклад, рух за мир, який з'явився під час війни США у В'єтнамі, прагнув зупинити бойові дії та відправку молодих американців у джунглі. Схожим чином німецькі «зелені» організували широку кампанію проти впровадження у ФРН атомної енергетики. Проте значна частка суспільно-політичних рухів релігійного, екологічного та політичного спрямування не так тисне на носіїв владних повноважень, як звертається безпосередньо до суспільства: феміністичний рух у США всередині 1960-х рр. влаштував публічне спалення жіночої

білизни, аби пробудити свідомість жінок від патріархального гноблення, а сексуальні меншини проводять знамениті гей-паради не стільки для того, аби кинути виклик носіям владних повноважень, як для формування вищого рівня толерантності у суспільстві до своєї сексуальної орієнтації. Цілі таких рухів полягають не стільки у формуванні альтернативної програми публічної політики, скільки у культурній трансформації – тобто у зміні того, як суспільство загалом сприйматиме соціальну реальність та окремі її елементи. Саме тому виокремлюють *експресивно орієнтовані суспільно-політичні рухи*.

Розмір суспільно-політичного руху і його вплив прямо залежать від важливості соціальних проблем, які він обіцяє розв'язати. Наприклад, в європейських країнах існує багато організацій, що звертаються до теми дискримінації за расовою ознакою, адже сучасний рівень міграції перетворює Францію, Британію та Німеччину на поліетнічні суспільства. Частина суспільно-політичних рухів виступає з ідеями расової чистоти, мобілізуючи прихильників, натомість інша звертається до людей, переконаних, що міграція неминуча, а розпалювання міжрасової ворожнечі загрожує значними конфліктами, значно небезпечнішими, ніж змішування рас. Ці теми важливі в сучасних суспільствах, натомість у XVIII ст., коли питання змішування рас не стояло, не існувало і суспільно-політичних рухів, які або протистояли йому, або підтримували його.

Коли суспільно-політичний рух мобілізує прихильників, вони стають його учасниками, а зростання кількості учасників ставить перше стратегічне питання – *про характер членства*. За типом членства існує два типи суспільно-політичних рухів: інклюзивні та ексклюзивні. **Інклюзивні суспільно-політичні рухи становлять активісти разом із множиною їхніх соціальних ролей, не вступаючи з нею у гостру суперечність.** Так, активіст може продовжувати своє членство у певних політичних клубах, проводити час разом з представниками ідеологічно протилежних сил, він не повинен обирати між родиною та суспільно-політичним рухом, оскільки модус існування останнього не вимагає такого вибору. Також інклюзивні суспільно-політичні рухи не вимагають обов'язкового поведінкового коду, новачків не ініціюють шляхом особливих процедур, члени не беруть на себе великих зобов'язань.

Натомість у **ексклюзивних суспільно-політичних рухах неможливо суміщати діяльність у них з іншими соціальними ролями:** від члена вимагають значного вкладення часу і грошей, часто контакти з іншими суспільно-політичними рухами і паралельне членство заборонені.

Індивід змушений обирати між участю в суспільно-політичному русі та приватним життям, адже поведінка та життєві пріоритети чітко регламентуються, а кожен учасник має значні зобов'язання.

Переваги і недоліки обох типів очевидні: якщо два уявні суспільно-політичні рухи сповідують однакові цілі, то більшу кількість учасників швидше мобілізує інклюзивний рух, оскільки участь у ньому вимагає менших жертв від потенційних учасників. Водночас, саме інклюзивний рух більше страждатиме від поступової втрати учасників, адже фільтрація членів і жорстка схема залучення визначає динамічну стабільність ексклюзивного суспільно-політичного руху, а тому і його довші виживання.

Питання членства тісно пов'язане з іншим стратегічним питанням – *про організаційну структуру*. З одного боку, жорсткіша організаційна структура дає змогу координувати дії та більш злагоджено рухатися в бік поставленої мети. Але, з іншого боку, залучення до суспільно-політичного руху – питання доброї волі кожного індивіда, тож жорсткі правила, безапеляційні вимоги, чіткий поведінковий код можуть спричинити відплив членів – і унеможливити досягнення мети.

Отже, **у фазі становлення кожен суспільно-політичний рух має мобілізувати прихильників, визначити прийнятні та стратегічно доцільні типи членства та організаційну структуру. Якщо ці завдання виконано, він переходить у фазу стабілізації.**

СТАБІЛІЗАЦІЯ

Кожен суспільно-політичний рух існує в ситуації подвійної небезпеки: (1) не спромогтися реалізувати власні цілі, а тому розчарувати своїх активістів; (2) повністю втілити власну програму, що призведе до відпливу активістів, які більше не вбачатимуть сенсу в належності до руху. Тому для переходу у фазу стабілізації суспільно-політичний рух мусить постійно вдавати, ніби наближає досягнення бажаної мети, хоча насправді поступ надзвичайно повільний. Повсякденну діяльність необхідно час від часу «прикрашати» гучними досягненнями, що надихатимуть симпатиків і активістів. Подібне балансування між провалом і повним досягненням поставленої мети ставить третє стратегічне питання – *питання жорсткості цілей*: чим чіткіша ціль на ранньому етапі мобілізації, тим більше людей підніметься на її захист, але занадто чітка ціль може завадити переходу руху в фазу стабілізації. Наприклад, умовному «Товариству для озеленення Києва» простіше вдавати наявність певного прогресу в їхній діяльності (достатньо

насадити два десятки дерев на Русанівці, захистити від забудови сквер на Печерську, оприлюднити план перетворення на паркову зону цілого кварталу), ніж «Організації проти зведення хмарочосу біля Софійського собору», котра або доб'ється заборони суду, або вимушена буде змиритися з дозволом останнього на будівництво – і обидві альтернативи не сприятимуть виживанню суспільно-політичного руху.

Фазі стабілізації притаманні такі особливості онтогенезу в структурно-політичному русі:

- 1) на зміну харизматичному лідеру, засновнику руху, приходять прагматичне керівництво, яке уповільнює рух до задекларованої мети;
- 2) влада концентрується в руках невеликої групи, тобто формується бюрократичний апарат, що забезпечує функціонування суспільно-політичного руху;
- 3) відбувається ревізія цілей діяльності руху з ухилом до більш консервативних положень;
- 4) важливим елементом діяльності суспільно-політичного руху стає підтримка та множення його структур з метою контролю над матеріальними та символічними благами.

Іншими словами, за умови успішної стабілізації відбувається бюрократизація суспільно-політичного руху, тобто з'являється більш-менш оформлена інституційна структура, розподіл повноважень і обов'язків. Вдала і вчасна бюрократизація може стати запорукою тривалого існування суспільно-політичного руху, або його перетворення на політичну партію чи групу інтересів.

ЗАНЕПАД

Звісно, не кожен суспільно-політичний рух може утриматися на гребені бюрократизації, а деякі його просто не досягають, а тому значна кількість рухів переходить у фазу занепаду. Занепад може мати різні причини, але варто виокремити чотири основні.

Найбільш очевидна – це **успіх**. З аналітичного погляду успіх суспільно-політичного руху можна, за Ч. Тіллі, описати як вирішення таких шести завдань: 1) заявити про наявність у суспільстві соціального кластера, незадоволеного наявним станом речей; 2) сформувати мережу учасників; 3) змінити уявлення про структуру політичних можливостей, тобто про наслідки своєї діяльності; 4) вказати на загальну соціальну значущість питань, які спричинили незадоволення мобілізованої частки населення; 5) зруйнувати наявний політичний консенсус

щодо питання, що стало причиною незадоволення; б) переконати представників влади, що суспільно-політичний рух є повноправним політичним актором, з яким необхідно домовитися.

Проте, як наголошено вище, коли всі ці завдання вирішено, а програмових цілей досягнуто, більше немає заради чого мобілізувати активістів – і суспільно-політичний рух зникає. Саме це сталося з першою хвилею фемінізму, суфражизмом, який поставив собі за мету поширення виборчих прав на жінок. Коли в таких країнах, як США та Велика Британія, уряди надали електоральні права усьому населенню, незалежно від статі, англо-американський феміністичний рух почав занепадати і реально відродився лише у 1960-х, коли поставив на порядок денний нові важливі питання.

Інша причина занепаду – це **провал**, тобто неспроможність суспільно-політичного руху виконати хоча б частину поставлених завдань, що сприяє демобілізації (відпливу) активістів. Провал спостерігається в ситуаціях, коли завдання не виконано не через протидію зовнішніх факторів (перш за все держави чи контррухів), а через певні прорахунки і хиби самого суспільно-політичного руху. Однією з головних причин провалу є процес *фракціонування*. За загальним правилом, **чим більша неоднорідність соціальної бази суспільно-політичного руху, тим більше він ризикує розколотися**. Тому рух, який на фазі становлення обрав інклюзивне членство, більше ризикує згодом занепасти від фракціонування. Водночас, поштовхом до фракціонування може бути доктринерство, адже **чим більше активісти схильні триматися за певні ідеологічні положення, тим більша вірогідність відколу ортодоксів, не згідних з ревізією курсу та цілей суспільно-політичного руху**. Доктринерство більше притаманне рухам, які обрали ексклюзивне членство з огляду на фільтрацію членів і гомогенізацію колективної ідентичності. Фракціонування внаслідок доктринерства особливо вірогідне під час спроб бюрократизації, тобто воно може статися при переході зі стадії становлення до стадії стабілізації. Зрештою надто відверта бюрократизація може спричинити *відчуження від суспільства*, що є іншою типовою причиною провалу. Внаслідок відчуження члени суспільно-політичного руху можуть проводити свої збори, дискутувати про шляхи розв'язання проблем, вдавати діяльність, але втратити спроможність до мобілізації.

Дві інші причини занепаду – **репресії** та **кооптація** – пов'язані не з прорахунками суспільно-політичного руху, а з активними діями його суперників, тобто конкурентів, контррухів і держави. За допомогою репресій – заборони діяльності, переслідування провідних і рядових

членів, перекриття каналів фінансування – влада може придушити суспільно-політичний рух (про репресії див. відповідну тему). Так сталося з робітничим рухом у міжвоєнній Японії, де авторитарний режим усіма способами унеможлилював діяльність робітничих активістів і неодноразово застосовував зброю для придушення страйків і втихомирення пролетаріату, зрештою досягнувши своєї мети.

На противагу таким жорстким методам, кооптація передбачає поступове втягування суспільно-політичного руху чи, принаймні, його ватажків, на проурядову орбіту. Яскравий приклад – рух за громадянські права у США. Станом на 1950-ті роки чорношкіре населення було вкрай незадоволене своїм положенням і почало вдаватися до різних форм політики незгоди – актів громадянської непокори, демонстрацій, зіткнень з поліцією. Більше того, у розпал «холодної війни» чорношкіре населення почало з більшою симпатією дослухатися до комуністичної антикапіталістичної пропаганди. Це становило значну загрозу національній безпеці, тож адміністрація Кеннеді почала активно співпрацювати з головними організаторами політики незгоди, у тому числі Мартіном Лютером Кінгом, і зрештою спромоглася «інтегрувати чорношкіру революцію у демократичну коаліцію». Як наслідок рух за расові права став менш жорстким і бойовим, а Держдепартамент США взяв у свої руки управління курсом досягнення міжрасової рівності. Було ухвалено низку законів, які гарантували рівність рас, тобто фактично реалізували програму руху за громадянські права, а тому демобілізували чорношкірих. Проте нові юридичні норми часто ігнорували місцеві органи влади, а тому найбільш запеклі прихильники прав чорношкірого населення пішли на розрив з М. Л. Кінгом і створили власні, радикальніші організації на кшталт «Чорних пантер».

ЛІТЕРАТУРА

- Diani M. *Networks and Social Movements: A Research Programme // Social Movements and Networks Relational Approaches to Collective Action* / ed. M. Diani and D. McAdam. – New York : Oxford University Press, 2003.
- Jasper J. *A Strategic Approach to Collective Action: Looking for Agency in Social-Movement Choices // Mobilization: An International Journal*. – 2002. – Vol. 9. – No. 1. – P. 1–16.
- Johnston H., Lio Sh. *Collective Behavior and Social Movements in the Postmodern Age: Looking Backward to Look Forward // Sociological Perspectives*. – 1998. – Vol. 41. – No. 3. – P. 453–472.
- Opp K.-D. *Theories of Political Protest and Social Movements: A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis*. – New York : Routledge, 2009.

- Rucht D. Themes, logics and arenas of social movements: a structural approach // International Social Movement Research. – 1988. – Vol. 1. – No. 1. – P. 305–328.
- von Stein L. Die sozialistischen und kommunistischen Bewegungen seit der dritten französischen Revolution. – Stuttgart, 1848.
- Stuart Chapin F., Tsouderos J. The Formalization Process in Voluntary Organizations // Social Forces. – 1956. – Vol. 34. – P. 342–344.
- Tilly Ch. From Interaction to Outcomes in Social Movements» // How Social Movements Matter / ed. M. Giugni, D. McAdam, C. Tilly. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1999. – P. 253–270.
- Tilly Ch. Contentious Performances. – New York : Cambridge University Press, 2008.
- Zald M., Ash R. Social Movement Organizations: Growth, Decay and Change // Social Forces. – 1966. – Vol. 44. – No. 3. – P. 327–341.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ГЛИБШОГО ОЗНАЙОМЛЕННЯ З КЕЙСОМ

- Antar N. The Muslim Brotherhood's Success in the Legislative Elections in Egypt 2005: Reasons and Implications // Euro-MeSCo Paper. – 2006. – No. 51.
- El-Ghobashy M. The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers // International Journal of Middle East Studies. – 2005. – Vol. 37. – No. 3. – P. 373–395.
- Rosefsky Wickham C. The Muslim Brotherhood: evolution of an Islamist movement. – Princeton : Princeton University Press, 2013.
- Wendell Ch. Five Tracts of Hasan al-Banna. – Berkeley : University of California Press, 1978.

Тема 2

МЕХАНІЗМИ І ПРОЦЕСИ ПОЛІТИКИ НЕЗГОДИ

(2 ГОД.)

СЕМІНАР

Запитання для дискусії:

1. Механізми політики незгоди.
2. Беззаперечні процеси політики незгоди (творення ідентичностей, поляризація, зміна масштабу).
3. Траєкторія політики незгоди.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

McAdam D., Tarrow S., Tilly Ch. Dynamics of Contention. – New York : Oxford University Press, 2009. – P. 305–347.

ДОДАТКОВА

Vasi I. Brokerage, Miscibility, and the Spread of Contention // Mobilization: An International Journal. – 2011. – Vol. 16. – No. 1. – P. 11–24.

Tilly Ch. Contentious Performances. – New York : Cambridge University Press, 2008. – P. 60–99.

Tilly Ch. From Interaction to Outcomes in Social Movements // How Social Movements Matter / ed. M. Giugni, D. McAdam, C. Tilly. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1999. – P. 17–38.

O'Brien K. Neither Transgressive Nor Contained: Boundary-Spanning Contention In China // Mobilization: An International Journal. – 2003. – Vol. 8. – No. 1. – P. 51–64.

Lichbach M. Contending Theories of Contentious Politics and The Structure-Action Problem of Social Order // Annual Review of Political Science. – 1998. – Vol. 1. – P. 401–424.

Тема 3

ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ПОЯВИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

(2 год.)

У своєму незакінченому романі «Бювар і Пекюше» Гюстав Флобер описує двох приятелів, один з яких неочікувано отримав чималий спадок. Тож Бювар і Пекюше дістали можливість займатися чим завгодно. Вони намагаються стати науковцями, що в їхньому розумінні означає читати книжки, думати про прочитане і намагатися опанувати якомога більше наукових теорій. Але чим більше вони читають і обговорюють, тим менше вони вірять бодай одній з теорій, тому що кожна видається обмеженою, притягнутою та й взагалі брехливою щодо реального життя. Зрештою товариші кидають свою науку та їдуть назад до Парижа, де повертаються до своєї звичної роботи – канцеляристів, які чемно і бездумно перепишують сторінки з наукових книжок.

Флобер мав за мету взяти на кпин інститут науки, схиблений на формулюванні бездушних і часто непотрібних теорій. Цей докір жодним чином не стосується теорій виникнення суспільно-політичних рухів, які насправді допомагають краще зрозуміти явище.

ТЕОРІЯ ДЕПРИВАЦІЇ

Довгий час у світовій соціології провідну роль відігравала методологія структурного функціоналізму. Згідно з основними положеннями цієї теорії, функціоналісти розрізняли «соціальні організації» – інституціоналізовані та прийнятні форми повсякденного життя, – і «колективну поведінку» (про це поняття див. тему 1). Функціоналізм вбачав у колективній поведінці ознаку розладу нормального функціонування суспільних інституцій.

Провідними представниками функціоналізму були Гарольд Блумер, Нейл Смельзер і Тед Роберт Гарр, підходи яких до вивчення суспільно-політичних рухів вкладаються в загальну теоретичну рамку

«теорії структурного тертя» (*strain theory*) та її найбільш розробленого варіанта – теорії депривації. Згідно з загальним положенням цієї теорії, у процесі суспільного розвитку гармонійний стан соціальної стабільності може розпадатися і формується стан фундаментального незадоволення наявним станом речей, яке відчують індивіди або колективи. Джерела цього незадоволення бувають абсолютно різними: матеріальні складнощі, недостатня соціальна мобільність, культурні бар'єри, релігійні тертя. Особливу роль відіграє феномен **відносної депривації**, який найпростіше пояснити на економічному прикладі: невдоволені колективні актори не стільки животіють від голоду, скільки відчують фрустрацію, порівнюючи свої здобутки з матеріальними статками сусідів. Інший приклад відносної депривації: людина порівнює свої сподівання й уявлення – те, як могло б і повинно було б бути, – з реальним станом речей і відчуває розчарування. Це незадоволення призводить і до ерозії соціальних норм, і до поширення соціального неспокою, що дістає вияв у суспільно-політичних рухах.

Г. Блумер розглядав суспільно-політичні рухи як водночас (1) бродіння ідей, які виражають прагнення до змін; (2) організації, які добиваються бажаних змін. Саме від Г. Блумера суспільствознавство успадкувало уявлення про подвійну природу суспільно-політичних рухів, які є й організаційними формами колективної боротьби, і проявом незадоволення населення (тобто політикою незгоди). Г. Блумер вважав, що існує чотири основоположні процеси, під час яких під впливом почуття незадоволення формуються організації, тобто суспільно-політичні рухи, які прагнуть здолати відносну депривацію:

- **Агітація.** Йдеться про цілеспрямований процес перетворення колективного незадоволення на підставу для колективної дії. Агітацією займаються професіонали, т. зв. агітатори, які направляють незадоволення і визначають форми, яких набудуть вимоги змін. Унаслідок загальний соціальний неспокій набуває організаційного виміру.

- **Формування командного духу.** Ефекти агітації були б недовготривалими й спорадичними, якби паралельно не формувався певний командний дух, який визначає базовий набір вимог, особливості публічної поведінки та загальні почуття учасників.

- **Поява організаційної моралі.** Чим більше взаємодіють члени організації, тим чіткіше у їхньому середовищі проступають переконання про цілі, завдання і місію їхньої діяльності. Пояснюючи цей процес, Г. Блумер послуговується термінологією соціології релігії – він описує, як в організації з'являються ритуали, святі, мученики та сакральні

тексти. Цей набір остаточно формує в учасників суспільно-політичного руху уявлення про себе, свою історію та цілі.

• **Визначення тактики.** Коли цілі та завдання визначено, суспільно-політичний рух випрацьовує тактику та стратегію їх досягнення і вступає у взаємодію з іншими соціальними акторами, як союзницькими, так і ворожими.

Значення моделі Г. Блумера полягає в тому, що вона вперше описує ключові принципи діяльності суспільно-політичних рухів на кшталт колективної ідентичності, організаційної мікрокультури, політичних підприємців, будівництва альянсів, які згодом стали важливими об'єктами вивчення в дослідницькому полі. Сам Блумер ніколи не використовував названих спеціалізованих термінів і послуговувався більш загальними поняттями (наприклад, «формування командного духу»), які запозичував у загальній соціології. Тобто, хоч він і заклав основи розуміння явища суспільно-політичних рухів, проте здійснив це на елементарному рівні.

Іншим провідним представником теорії депривації є Нейл Смельзер. Він був учнем видатного соціолога Т. Парсонса, чия системна теорія суспільства наклала відбиток на розуміння Н. Смельзером природи суспільно-політичних рухів. Порівняно з Г. Блумером, Н. Смельзер зміг суттєво доповнити теорію депривації саме положеннями системної соціології. За його припущенням, структурне тертя є комбінацією шести факторів, кожен з яких призводить до появи суспільно-політичного руху. Ці елементи пов'язані принципом «доданої вартості» (*value-added fashion*), тобто сукупний продукт є складнішим, аніж проста арифметична сума складових. Смельзер вважав, що суспільно-політичні рухи з'являються за умови, якщо є:

1. **Структурне тертя**, тобто почуття депривації та незадоволення наявним станом речей.
2. **Сприятливі структурні умови** (*structural conduciveness*), тобто такі характеристики політичної системи, які сприяють зверненню депривованих акторів до колективної дії.
3. **Поширення узагальненого переконання**, тобто формування спільних для різних соціальних акторів поглядів на те, якими є причини їхньої депривації та найбажаніші способи її подолати.
4. **Мобілізація**, тобто процес формування соціальних мереж, появи ватажків і збирання ресурсів, необхідних для успішної колективної дії.
5. **Реактивний елемент**, тобто певна тригер-подія, котра підштовхує незадоволених акторів безпосередньо до колективної дії.

Такими тригерами може бути раптовий ріст цін, природне лихо, яке унаочнює байдужість носіїв владних повноважень до страждань простого народу, візит закордонної делегації тощо. Тригер-подія стає символічною чи реальною «останньою краплею», яка переконує депривованих акторів у неприйнятності подальшого існування за статус-кво.

- Дії агентів контролю**, тобто превентивні заходи та реакція поліції чи інших служб, відповідальних за регулювання проявів політики незгоди, котрі можуть придушити чи навпаки розбурхати колективні дії.

Важливою особливістю моделі Н. Смельзера є необхідність кожного з вказаних факторів для появи суспільно-політичних рухів. Тому структурне тертя, сприятливі структурні умови, поширення узагальненого переконання, мобілізація, реактивний елемент та дії агентів контролю є необхідними, але недостатніми умовами появи суспільно-політичних рухів. Водночас, Н. Смельзер окремо наголошує, що вказані умови можуть задовольнятися в нелінійному порядку, що надає зародженню та діяльності суспільно-політичних рухів множину варіацій. Наприклад, спроба мобілізації, яка виникає до поширення узагальненого переконання, матиме інший наслідок, аніж мобілізація після поширення узагальненого переконання. Наявність структурного тертя без мобілізації означатиме, що соціальна проблема, яка була джерелом депривації, залишатиметься латентною і навряд чи призведе до формування суспільно-політичних рухів.

Простота і логіка теорії депривації, а також панування в соціології структурного функціоналізму призвели до того, що тлумачення природи суспільно-політичних рухів, які вона запропонувала, домінували в суспільствознавстві упродовж 1940–1970-х років. Проте теорія структурного тертя базує свої положення на достатньо простому засновку, начебто основою суспільно-політичних рухів є соціальна психологія та колективні переживання. Це накладає значний відбиток на основні пункти теорії. Так, соціальний неспокій у цій парадигмі зазвичай розглядається як наслідок певного «шоку» або функціональної невідповідності між звичками і нормами соціальних агентів та новими реаліями. Цей стан опускає бар'єр самоконтролю і штовхає індивідів спочатку до бродіння мас, а потім і до суспільно-політичних рухів, де їм пропонують або нові норми, або механізми повернення до старих.

Ба більше, в 70-х роках ХХ ст. низка дослідників (див., наприклад, праці Д. Бовена, Е. Мюллера і Т. Кроуфорда) емпірично довели, що між

станом депривації та появою суспільно-політичних рухів і мобілізацією немає прямого причинно-наслідкового зв'язку: часто найбільш знедолені верстви не тематизують свою ситуацію як нестерпну та не створюють суспільно-політичні рухи для зміни статус-кво; і навпаки, до активних дій часто звертаються недепривовані соціальні актори. Зокрема, теорія депривації не може пояснити, чому заможні білі американці були активними учасниками руху за громадянські права чорношкірих, або участь чоловіків у феміністичних рухах.

Отже, сукупно методологічні зауваження та невідповідність теорії реальному перебігу суспільно-політичних процесів призвели до кризи функціоналізму. В середині 1970-х років, коли науковці спостерігали активізацію суспільно-політичного процесу – появу рухів за мир, рухів за громадянські права, поширення екстремістських рухів, – почався пошук нових пояснень природи суспільно-політичних рухів. Унаслідок по обидва боки Атлантики сформувалися дві різні школи. В Європі запанувала ціннісно орієнтована парадигма *нових соціальних рухів*; натомість у США сформувалася парадигма, що шукала своє натхнення в економічній теорії і отримала назву «*теорія мобілізації ресурсів*».

ТЕОРІЯ МОБІЛІЗАЦІЇ РЕСУРСІВ

Становлення і розвиток теорії мобілізації ресурсів були наслідком критики структурного функціоналізму, надто схильного розглядати суспільно-політичні рухи як: (1) прояв ірраціонально-колективних незадовольнень та (2) наслідок втрати соціальної гармонії. Дослідники, які сформулювали новий підхід до проблеми, відкидали й критикували обидва положення функціоналістів.

Критика першого з них здійснювалася на основі теорії раціонального актора. Базовою особливістю цієї теорії є її методологічний індивідуалізм: такі засновники підходу, як Йон Елстер і Майкл Лейвер, стверджують, що соціальну реальність з аналітичною метою варто розглядати як сукупність дій індивідуальних акторів. Подібне методологічне налаштування отримало назву *методологічний індивідуалізм*, і воно прямо суперечить програмовому положенню структурного функціоналізму, який прагне відмежуватися від аналізу індивідуальних дій, вважаючи їх лише наслідками певних соціальних функцій. Відповідно до методологічного індивідуалізму, дії індивідуальних акторів визначаються трьома факторами: бажання, можливість і раціональність. Це означає, що індивід має певне бажання, аналізує наявну ситуацію, в якій він може задовольнити це бажання (тобто ситуація

задає набір можливостей і обмежень) і в процесі раціонального підрахунку витрат і здобутків визначає, як він вчинить. Раціональність – це не стільки антонім ірраціональності, а методологія пошуку шляхів, як задовольнити бажання наявними методами.

Мансур Олсон пристосував теорію раціонального актора до колективної дії, аби пояснити, чому егоїстичні та асоціальні актори вдаються до групових акцій. Саме М. Олсон ввів поняття «публічне благо» – благо, виробництво і споживання якого можливе лише у групі. Тобто, прагнення здобути групове благо підштовхує егоїстичних індивідів до колективної дії, аби задовольнити свої бажання за рахунок групових акцій. Прикладом таких групових благ може бути питання екології – навіть якщо окремий індивід почне сортувати сміття, це не розв'яже проблеми, адже це потрібно робити в масштабах суспільства.

Безперечно, на формування теорії раціонального вибору вплинула економічна оптика, яка схиляє до розгляду процесів виробництва та перерозподілу різних матеріальних благ. Коли такі дослідники, як Мейер Зальд, Джон МакКарті, Роберта Еш, Антоні Обершал та ін., пристосували загальну теорію раціонального актора до суспільно-політичних рухів, вони природно зосередилися на політичній та економічній складових суспільно-політичної діяльності.

Ці дослідники сформулювали теорію мобілізації ресурсів, яка розглядає суспільно-політичні рухи як особливі групи інтересів, які йдуть до своєї мети не тому, що вони обділені чи знедолені, а тому, що знайшли можливість артикулювати свої вимоги в соціально важливих термінах. У цьому питанні проявляється певна спадковість між теорією мобілізації ресурсів і теорією депривації: обидві визнають наявність незадоволення в суспільстві, яке штовхає людей до політики незгоди; але якщо теорія депривації бере незадоволення як даність і проголошує здолання незадоволення передумовою суспільного спокою, теорія мобілізації ресурсів увічнює невдоволення, стверджуючи, що в суспільстві завжди існують групи, незадоволені тими чи тими ситуаціями, і основне, що необхідно досліджувати, – це **як незадоволення перетворюється на організований рух завдяки цілеспрямованій діяльності індивідуальних акторів**. Це методологічне налаштування розробили вчені, які працювали здебільшого в США, а тому воно отримало назву *«американська парадигма вивчення суспільно-політичних рухів»*.

Американська парадигма робить особливий наголос на інтеракціоністській моделі: її цікавить суспільно-політичний рух не як виразник

певних інтересів і цінностей, а як режим, в якому група соціальних акторів взаємодіє із зовнішнім світом, маючи свої групові цілі. Дж. Мак-Карті і М. Зальд декларативно писали, що теорія мобілізації ресурсів досліджує суспільну підтримку та суспільні обмеження, з якими стикається суспільно-політичний рух. Вона досліджує множини ресурсів, які потрібно мобілізувати, зв'язки суспільно-політичних рухів з іншими суспільними групами, залежність рухів від зовнішніх факторів, які зумовлюють їхній успіх, а також тактику влади, котра може контролювати чи утихомирювати суспільно-політичні рухи.

Наукова термінологія американської парадигми вирізняється підкресленим економізмом, оскільки суспільно-політичний рух розглядається як постачальник певного суспільного товару. Основоположну роль у діяльності та успіху суспільно-політичного руху відіграють індивідуальні актори. Вони раціонально аналізують суспільство, визначають джерела структурного тертя, концентруються на причинах незадоволення і зрештою пропонують шляхи розв'язання цієї проблеми. Їх називають *social movement entrepreneurs* або *political entrepreneurs* (тут і надалі я вживатиму термін «політичні підприємці»), адже вони засновують і використовують суспільно-політичний рух як бізнес-підприємство, от тільки замість грошей намагаються заробити соціальний капітал. Соціальні підприємці аналізують ринок і пропозицію конкурентів – тобто визначають, які питання і чому хвилюють суспільство найбільше, як їх пропонують вирішити інші суспільно-політичні рухи. Надалі вони знаходять свою нішу – тобто формулюють свої пропозиції до змін, і намагаються залучити до свого підприємства якомога більше ресурсів. *Ресурсами* можуть бути гроші, активісти, увага медіа. Пропозиція може бути вузькою та стосуватися лише невеликої групи споживачів, тобто зачіпати важливі проблеми маленьких соціальних груп, або широкою, що збільшує попит на їхні цілі.

Наприклад, суспільно-політичний рух, який пропонує обстоювати «справедливість при влаштуванні на роботу для жінок-мусульманок Бельгії», може розширити свою пропозицію і захищати «справедливість для мусульман Бельгії». Це розширення збільшує цільову групу та дає змогу залучити більше ресурсів. Мобілізувавши якомога більшу кількість ресурсів, соціальні підприємці спрямовують групову активність в організаційне русло і починають тиснути на державний апарат і носіїв владних повноважень. Вдало проведена мобілізація та управління суспільно-політичним рухом гарантує соціально активним підприємцям соціальні дивіденди і зиск – новий перерозподіл публічного блага, якого вони прагнули (рис. 3.1).

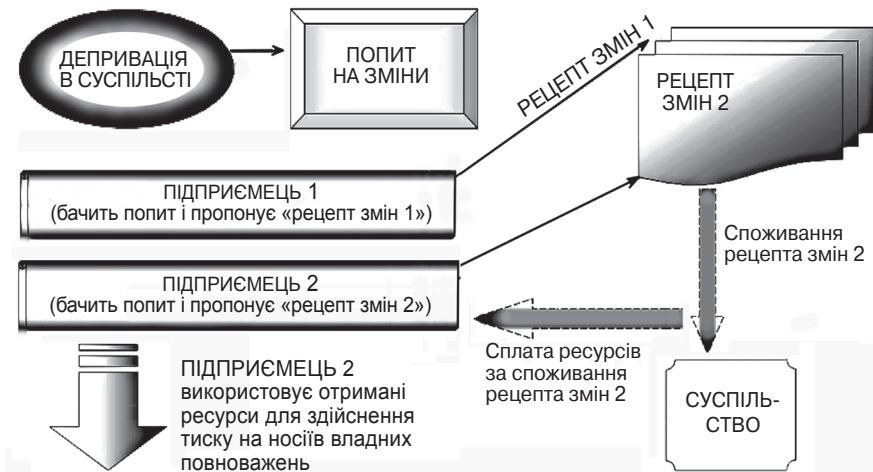

Рис. 3.1. Схематичне зображення діяльності політичного підприємця

Запозичуючи бізнес-термінологію, теоретики американської парадигми навіть пишуть про необхідність рекламувати свій продукт, з якою стикаються всі суспільно-політичні рухи, і пропонують залучати відомих людей, тобто подібно до того, як зірки спорту та шоу-бізнесу рекламують певні косметичні засоби, кожен суспільно-політичний рух, який претендує на успіх, повинен залучати знаменитостей до своїх лав або принаймні перетворити їх на своїх публічних симпатиків.

Можна виокремити низку додаткових положень теорії мобілізації ресурсів, які пояснюють природу діяльності суспільно-політичних рухів:

1. Засоби зв'язку, транспортна інфраструктура, рівень політичних свобод, характер політичних репресій та інші фактори впливають на процес підрахунку витрат і здобутків, які здійснюють індивідуальні та групові актори, а тому вони можуть або спростити, або ускладнити процес мобілізації ресурсів.
2. Чим більша абсолютна кількість ресурсів, доступних суспільно-політичному руху, тим більша вірогідність, що на суміжному полі виникатимуть нові суспільно-політичні рухи, що вступатимуть у конкуренцію між собою. Тобто більш соціально важливі проблеми формують більший попит на зміни, що породжує більшу кількість суспільно-політичних рухів, які прагнуть її вирішити.

3. Чим більше суспільно-політичний рух залежить від ресурсів, які надходять до його окремого крила чи підрозділу, тим менш гарантованим буде отримання цих ресурсів. Іншими словами, політичний підприємець, який не може забезпечити мобілізацію ресурсів для серцевинної організації, надає стимул своїм підлеглим спробувати відбрунькуватися і створити незалежний рух, тобто внаслідок нерівномірного надходження ресурсів збільшується вірогідність фракціонування.
4. Чим більшу кількість ресурсів мобілізує суспільно-політичний рух, організації, тим вірогідніше відбуватиметься чисельне зростання його складу та його професіоналізація. Іншими словами, чим більше ресурсів доступно суспільно-політичному руху, тим більш кваліфікований персонал він рекрутуватиме. Саме тому успішні суспільно-політичні рухи, які існують довгий час, мають тенденцію до бюрократизації (див. також тему 1).

Отже, теорія мобілізації ресурсів пропонує погляд на суспільно-політичний рух як на підприємство зі здобуття публічних благ. Засновники суспільно-політичних рухів («політичні підприємці») в процесі діяльності суспільно-політичного руху задовольняють не лише публічні, а й власні інтереси (нарощування соціального капіталу, особисте збагачення через використання частини членських внесків, збільшення власної медіа-присутності, отримання політичного впливу тощо). Політичні підприємці створюють окремі суспільно-політичні рухи, які конкурують за ресурси з іншими рухами, але подібно до конкуренції на економічному ринку, що створює економічні блага та зменшує ціну на товари, така конкуренція суспільно-політичних рухів сприяє більш ефективному досягненню подолання депривації та зменшенню учасницьких коштів. Тобто, прагматичний погляд теорії мобілізації ресурсів на природу суспільно-політичних рухів є певним перенесенням принципів економічної теорії на діяльність соціальних акторів, які вдаються до політики незгоди.

ТЕОРІЯ НОВИХ СУСПІЛЬНИХ РУХІВ

Поняття «нові суспільні рухи» окреслює низку рухів, які виростили з загального соціального збурення 1960-х років і тогочасної контркультури, а саме – енвайронменталізм, фемінізм, рух за права тварин, антипсихіатрію тощо. На сьогодні вважають, що цим новим соціальним рухам притаманна недовіра та відраза до великої політики, на протилежну якій вони плекають внутрішню демократію, змішують повсякденне

життя і суспільно-політичну активність і сенсибілізують громадськість до проблем різних культурних меншин.

Основними авторами, які вивчали діяльність нових суспільних рухів, були Алєн Турєн, Альберто Мєлєччї та Юргєн Габєрмас. Цї дослідники представляли європейську соціологічну та політологічну традиції, їхні погляди дуже шанували в європейських університетах, протє аж до 1990-х років вони не мали особливого визнання в США. Самє тому їхній погляд на природу суспільно-політичних рухів отримав назву «європейська парадигма».

Загальною рисою теорії нових соціальних рухів є її *постмарксистський характер*. Карл Маркс, аналізуючи соціальний процес ХІХ ст., вважав його осердяч протистояння двох класів – панівної буржуазії та підкореного пролетаріату. К. Маркс називав цей конфлікт соціальним вираженням протиборства між капіталом і виробничими силами, а перемога останніх призвела б до соціальної революції. Внаслідок такого теоретичного налаштування марксистська соціологія завжди надавала первинне значення робітничому класу, який був утіленням усіх прогресивних, позитивних і справедливих соціальних процесів. Вона акцентувала свою увагу самє на боротьбі пролетаріату за свої права, оскільки ця боротьба уособлювала і водночас увінчувала собою прагнення «усього світу голодних і рабів» до звільнення.

Парадигма нових соціальних рухів є постмарксистською з двох поглядів: по-перше, вона заперечує привілейованє становищє робітничого руху серед усіх суспільно-політичних рухів; по-другє, вона цілить у серцевину марксистського аналізу соціального процесу, стверджуючи, що протистояння між капіталом і виробничими відносинами вже перестали бути його двигуном. Іншими словами, теоретики нових соціальних рухів були ревізіоністами, які переконували, що модель К. Маркса застаріла, оскільки розроблена в середині ХІХ ст. і вже неспроможна адекватно описати соціальну реальність загалом і суспільно-політичні рухи зокрема.

Одним з авторів парадигми нових соціальних рухів був Алєн Турєн. Відкинувши теорію Маркса про основоположний конфлікт індустріального суспільства між працею та капіталом, А. Турєн зазначав, що сучаснє західнє суспільство перейшло в нову фазу розвитку, яку сам А. Турєн називав програмістською, і самє тому правильний і логічний аналіз К. Маркса індустріальної доби втратив свою релевантність для опису історико-соціальної ситуації ХХ ст. Згідно з А. Турєном, програмістському суспільству притаманні інші лінії розлому (квіважі) в соціальному житті, які скеровують соціальні конфлікти в інших напрямках.

Відповідно, на противагу суспільно-політичним рухам XIX ст., що мали на меті захист інтересів і прав пролетарів, суспільно-політичні рухи нашої епохи ставлять зовсім інші завдання. В нових умовах надзвичайно важливим стало не стільки питання фізичного виживання, оскільки питання здобуття прав на особливий спосіб життя – як індивідуальний, так і колективний.

Унаслідок розширення сфери самовираження з'явилися нові суспільні рухи, мотивом діяльності яких є захист власної ідентичності, тобто не виживання як таке, а лише їм притаманна культурно-соціальна взаємодія зі світом. Тобто, нові суспільні рухи більше спрямовані на захист відмінностей, особливостей колективної ідентичності та загалом специфіки певних соціальних груп. І справді, якщо в індустріальну епоху робітники влаштовували демонстрації та заколоти, вимагаючи регуляції робочого дня, пом'якшення трудового законодавства, покращення умов праці, то сучасні суспільні рухи зосереджені насамперед на захисті прав меншин і певного способу життя. Звідси – рухи за права геїв, рухи за права етнічних і расових меншин і нові релігійні рухи. Всі вони надихаються ідеєю, що те унікальне бачення світу, що має та чи та меншина, не повинні зникнути, не повинні бути перетравлені в уніфікованому сучасному світі, а тому саме цю особливість, яка є основою ідентичності, необхідно захищати і стимулювати відповідне прийняття законів, формулювання відповідних суспільних норм і зміну соціальних моделей поведінки.

Пояснюючи цей феномен, Рональд Інглехарт виходив із ціннісних відмінностей індустріального суспільства та суспільства нашої доби, яке він визначив як постіндустріальне. Дослідник стверджував, що на противагу індустріальному суспільству, яке було налаштоване передусім на здобуття матеріальних благ, постіндустріальне суспільство є постматеріальним, тобто головною цінністю є певні духовні категорії чи інтелектуальні категорії. Це означає не лише те, що расові чи релігійні меншини борються за свої права здобувати освіту (наприклад, у релігійних мусульманських школах чи в університетах, куди б доступ до навчання мали всі, незалежно від кольору шкіри), а й за інші цінності інтелектуального порядку – наприклад, можливість для представника етнічної меншини виразити своє світобачення рідною мовою і бути адекватно сприйнятим. Підтримка та промоція «цінностей самовираження» є ознакою зрілого постіндустріального суспільства, що гарантує кожному індивіду та кожній спільноті право на особливість і культурну окремішність.

Альберто Мелуччі, який певний час був аспірантом Алена Турена, надавав особливу роль у появі нових суспільних рухів двом силам – ринку та державі, котрі проникли в приватну сферу і цим самим викликали відповідну реакцію суспільства, що почало відчувати незадоволення домінуючими поведінковими кодами і шукати альтернативні цінності. До певної міри парадигма нових соціальних рухів є доопрацюванням модернізаційної теорії та теорії публічної сфери, яка намагається показати боротьбу суспільних груп за символічні та культурні блага, що їх з часів модерну має національна держава і ринок.

Схожу думку обстоює і Юрген Габермас, який розгортає свій аналіз діяльності нових суспільно-політичних рухів в оригінальній концепції комунікативної дії. Він вважає суспільно-політичні рухи «відповіддю на колонізацію життєвого світу та культурне зубожіння». Аби зрозуміти, що він має на увазі, варто коротко розглянути його загальні теоретичні концепти. «Життєвий світ», за Габермасом, – це сфера соціальної взаємодії, в межах якої соціальні актори мають взаєморозуміння, що базується на спільних нормах і цінностях. Кістяком життєвого світу є колективні традиції, які підтримують відтворення спільного знання та ідентичності певної спільноти. Творення життєвого світу здійснюється через комунікативну дію – дискурсивну взаємодію соціальних акторів. Коли соціальні агенти збираються разом, аби обговорити нормативні положення, вони утворюють публічну сферу. Проте на певному етапі суспільного розвитку життєвий світ втрачає свою здатність продукувати загальні норми, що свідчить про кризу.

Починаючи з XIX ст. політика та економіка вислизнули з життєвого світу (тобто моральних норм і традицій), поступово раціоналізувалися і стали принципово інструментальними, а не ціннісно орієнтованими. Вони зрештою почали колонізувати життєвий світ – заміщувати собою елементи комунікативної дії. Це призвело до стану речей, який Ю. Габермас називає «системна інтеграція» – ситуація, коли індивіди вступають в інтеракцію і вибудовують спільний соціальний простір не на основі цінностей і норм, які вони поділяють, а на основі владного інтересу та прагнення збагачення. Це призвело до вторгнення держави у всі сфери життя, де вона виконує роль наглядча і регулятора. І власне ця інтервенція спричиняє вихолощення життєвого світу – аж до втрати свободи і значення, яке гостро переживають індивіди й спільноти. Паралельно бюрократизація та партикуляризація процесу соціального виробництва призвели до культурного зубожіння, адже знання і норми тепер специфіковані та диференційовані, тож ніхто не має

загальної картини світу, соціальних процесів, культурних надбань, технічних досягнень, економічних небезпек, медичних проривів тощо.

І власне в цьому положенні про культурне зубожіння і втрату сенсу соціальної взаємодії Ю. Габермас зближається в своєму соціальному аналізі з А. Туреном і А. Мелуччі, адже він також вбачає в реакції на культурне зубожіння і «колонізацію» життєвого світу державою і ринком основні причини появи нових суспільних рухів. Він стверджує, що конфлікти, які заповнили розвинуті країни «першого світу» та призвели до появи руху «зелених», нових релігійних рухів, рухів за права меншин, більше не стосуються сфер матеріального виробництва, а тому вони більше не виражаються через політичні партії. Нові конфлікти розгортаються у сфері культурного виробництва, навколо питань соціальної інтеграції та соціалізації, а тому вони набувають форми політики незгоди.

Юрген Габермас виокремлює три причинно-наслідкові зв'язки, які поєднують колонізацію життєвого світу з появою нових суспільно-політичних рухів:

1. *Колонізація спричиняє структурні тертя*, котрі своєю чергою стимулюють мобілізацію. Прикладами такого структурного тертя є питання екології, питання гендеру та загальні проблеми «ускладнення колективного життя».
2. *Адміністративне планування втручається в приватні сфери*, тим самим спричиняючи політизацію приватних питань. Приміром, коли державна політика починає займатися питаннями сім'ї, вона неминуче політизує питання сім'ї, що може призвести до суспільно-політичного конфлікту навколо сімейних питань. Аналогічно і питання статі, перетворившись на об'єкт політичного втручання, витісняється зі сфери приватного і стає темою суспільно-політичної мобілізації.
3. Зруйнувавши життєвий світ і комунікативну дію своїми бюрократичними структурами, *державний апарат виявився надто нечутливим до вимог і потреб колективного життя*, які раніше можна було вирішити через комунікативну дію.

Нові суспільно-політичні рухи є комплексною реакцією на ці три фактори, адже вони намагаються відкидати інституційні структури та формують соціальні осередки, де проблеми життя і суспільної взаємодії вирішуються в обхід бюрократичного апарату і де запропоновані рішення мають альтернативний характер.

Може скластися хибне враження, начебто теорія нових суспільних рухів, стосуючись феміністичних або екологічних організацій, здебіль-

шого описує явища, які належать до «лівої» частини політичного спектра. Тобто, начебто європейська парадигма концентрується на прогресистських рухах, але ігнорує низку «правих» рухів, бо ж не спроможна пояснити їхнє виникнення. Видатний представник «європейської парадигми» Мануель Кастельс доводить, що поява таких суспільно-політичних рухів, як «Американські патріоти» чи «Аум Сенріко» – беззаперечних представників «правої» частини політичної шкали, – є результатом взаємодії між технологічно нав'язаною глобалізацією, силою колективної ідентичності та державними інституціями. Фактично, стикнувшись із наслідками інформаційної революції, люди відчувають втрату контролю над своїм життям, роботою, урядом і, зрештою, долею планети. Аби повернути цей контроль і захистити власну ідентичність, люди вступають у нові реакційні суспільні рухи.

* * *

Якщо порівнювати європейську та американську парадигми, то можна помітити, що теорія нових соціальних рухів концентрує свою увагу на питанні внутрішньої культури, ідентичнісної специфіки, цінностях, які виступають джерелом мобілізації людей, тоді як американська парадигма фокусується переважно на стратегії і тактиці суспільно-політичної боротьби. Іншими словами, американська парадигма ставить запитання: «як виникає суспільно-політичний рух?», тоді як європейська цікавиться, «чому він виник?».

Внаслідок гострої війни між представниками американської та європейської парадигм було сформульовано дві групи звинувачень, які опоненти кидали один одному. Європейці звинувачували американців у голому економізмі, спробах звести суспільно-політичні рухи до форми лобіювання інтересів та нерозумінні глибинних причин, через які люди кінця ХХ ст. почали масово виражати своє незадоволення владою.

Натомість представники американської парадигми зазначають, що запитання «чому виникли суспільно-політичні рухи» не є релевантним і науковим, адже воно концентрується на спробах ідентифікувати нове соціальне напруження, таким чином повертаючись до старої теорії структурного тертя, що абсолютно не потрібно, адже старе чи нове, а почуття депривації завжди буде наявне в тих чи тих соціальних груп. Головне питання – це як. Скориставшись поширенням незадоволення, деякі найбільш вправні актори використовують його для досягнення власних цілей.

Замислившись над соціальними й інтелектуальними причинами становлення парадигми нових суспільних рухів, Донателла делла Порта і Маріо Діані дійшли висновку, що наприкінці 1970-х років у колах європейських інтелектуалів спостерігалось розчарування в марксизмі, а тому інтелектуальні кола активно шукали немарксистський підхід, спроможний пояснити природу соціальних конфліктів. Існує також кілька пояснень, чому в США оформилася теорія мобілізації ресурсів. Згідно з Альберто Мелуччі, соціальні науки в США традиційно перебувають у сфері впливу науки про бізнес і публічну адміністрацію, тож економізм американської парадигми є відображенням загального стану наукової спільноти та її ідеалів. Натомість Джо Фоверакер, розмірковуючи над географічним вкоріненням двох парадигм, наголошує на першочерговому впливові історичного контексту, а саме – відмінностях у досвіді суспільно-політичної боротьби. У повоєнній Європі, що спромоглася встановити державу всезагального блага, яка сповідує соціал-демократичний консенсус, мала традицію потужного робітничого руху і розвинутий соціальний корпоратизм, першочерговий інтерес дослідників було спрямовано на природу «нових» соціальних конфліктів, адже завданням було пояснити: чому робітникам живеться добре, чому кожен має соціальні гарантії, але люди звертаються до протестів і демонстрацій. І відкриття «нових» кліважів, тобто не економічних, а ідентичнісних, культурних, позаполітичних ліній соціального розколу, давало дієвий дослідницький інструментарій. Натомість у США, де загальне благо не гарантувалося державою, де соціал-демократія не стала формою державної ідеології, де робітничий рух було приручено, суспільно-політичні рухи на кшталт борців за права на освіту, за расові права і демократичні свободи завжди були окремими міноритарними групами, їх завданням було передусім здобути соціальний ресурс для просування своїх завдань. Тому вони перманентно перебували в процесі стратегічної мобілізації ресурсів, це був найбільш видимий аспект їхньої діяльності. Це, природно, впадало у вічі дослідникам і зрештою сприяло оформленню наукової традиції.

Відповідно, різний соціальний контекст суттєво зменшував потенціал застосування «американської парадигми» в Європі та, навпаки, «європейської парадигми» – у США. Між представниками двох шкіл існувало суперництво і нерозуміння позицій одне одного.

Розглядаючи теоретичну війну сьогодні, варто зазначити, що насправді дві школи протистояли одна одній, не усвідомлюючи, що

вони описують загальний процес мобілізації на різних рівнях: парадигма нових суспільних рухів пояснює культурно-соціальні зміни, що лежать в основі суспільно-політичної активності повоєнного світу, в той час як теорія мобілізації ресурсів вивчає тактичні та стратегічні кроки з мобілізації. Використовуючи метафору з природничих наук, можна сказати, що це була суперечка еколога з гастроентерологом, коли перший вбачав причину ожиріння людей у зникненні посівних площ традиційних культур у середній кліматичній смузі, а другий – що причиною було вживання продуктів з надмірним вмістом вуглеводних. Очевидно, що обидва ведуть мову про ту саму проблему, аналізуючи її своїми специфічними науковими методами.

У 1990-ті роки цю невідповідність було усвідомлено, і обидві школи почали швидко зближуватися, доповнюючи парадигму стратегічної мобілізації ресурсів концептами ідентичнісних фреймів і збагачуючи методологічний апарат відкриттями теорії колективної ідентичності. Саме тому сучасний підхід до розуміння суспільно-політичних рухів розглядає їх як наслідок спроб мобілізації ресурсів політичними підприємцями, які серед іншого активно використовують нематеріальні ресурси. І сьогодні ніхто не заперечує важливості нематеріальних факторів на кшталт мікроорганізаційної культури чи колективної ідентичності для успішної стратегічної діяльності суспільно-політичних рухів.

ЛІТЕРАТУРА

- Blumer H. *Collective behaviour* // *Principles of Sociology* / ed. A. McClung-Lee. – New York : Barnes and Noble, 1969.
- Bowen D. *Deprivation, Mobility, and Orientation toward Protest of the Urban Poor* // *Riots and Rebellion: Civil Violence in the Urban Community* / ed. by L. Masotti and D. Bowen. – Beverly Hills, Calif : Sage, 1968.
- Castells M. *The Information Age, Economy, Society and Culture*. – Vol. II : *The Power of Identity*. – Oxford : Blackwell Publishers, 1997.
- Crawford T., Naditch M. *Relative Deprivation, Powerlessness and Militancy: The Psychology of Social Protest* // *Psychiatry*. – 1970. – No. 33. – P. 208–223.
- Della Porta D., Diani M. *Social Movements: An Introduction*. – London : Blackwell, 1999.
- Elster J. *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989.

- Foweraker J. *Theorizing Social Movements*. – London : Pluto, 1995.
- Habermas J. *New social movements* // *Telos*. – 1981. – No. 49. – P. 30–49.
- Habermas J. *The Theory of Communicative Action*. – Cambridge : Polity Press, 1987.
- Inglehart R., Welzel C. *Modernization, Cultural Change, and Democracy*. – New York : Cambridge University Press, 2005.
- Laver M. *Private Desires, Political Action*. – London : Sage, 1997.
- McCarthy J., Zald M. *Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory* // *American Journal of Sociology*. – 1977. – Vol. 82. – No. 6. – P. 1209–1243.
- Melucci A. *The symbolic challenge of contemporary movements* // *Social Research*. – 1985. – Vol. 52. – No. 4. – P. 789–816.
- Melucci A. *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. – Philadelphia : Temple Univ. Press, 1989.
- Mueller E. *A Test of a Partial Theory of Potential for Political Violence* // *American Political Science Review*. – 1972. – No. 66. – P. 928–959.
- Olson M. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2002.
- Smelser N. *Theory of Collective Behaviour*. – London : Routledge and Kegan Paul, 1962.

Тема 4

БАЗОВІ ПОЛОЖЕННЯ ОСНОВНИХ ТЕОРІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

(2 год.)

СЕМІНАР

Запитання для дискусії:

1. Як пояснює зародження і діяльність суспільно-політичних рухів теорія депривації?
2. Як пояснює зародження і діяльність суспільно-політичних рухів теорія мобілізації ресурсів?
3. Як пояснює зародження і діяльність суспільно-політичних рухів теорія «нових суспільних рухів»?

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

- Гапп Т. Почему люди бунтуют? – Санкт-Петербург : Питер, 2005. – С. 59–137.
- McCarthy J., Zald M. Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory // *American Journal of Sociology*. – 1977. – Vol. 82. – No. 6. – P. 1212–1241.
- Diani M. Towards a Network Theory of (New) Social Movements // *European Journal of Social Theory*. – 2000. – Vol. 4. – P. 387–406.

ДОДАТКОВА

- Pichardo N. New Social Movements: A Critical Review // *Annual Review of Sociology*. – 1997. – Vol. 23. – P. 411–430.
- Olofsson G. After the Working-Class Movement? An Essay on What's 'New' and What's 'Social' in the New Social Movements // *Acta Sociologica*. – 1988. – Vol. 31. – No. 1. – P. 15–34.
- Kriesi H. New Social Movements and the New Class in the Netherlands // *American Journal of Sociology*. – 1989. – Vol. 94. – No. 5. – P. 1078–1116.

Тема 5

ГРУПОВІ АСПЕКТИ МОБІЛІЗАЦІЇ ДО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

(2 ГОД.)

Попри те, що їх було багато, вони відчували себе дуже самотніми. Велике місто, котре дрімало внизу в темряві, почало лаякати їх своїми акробатичними сходами, високими чорними будинками і нечіткими ликами богів, жорстокішими навіть за народ, що тут мешкав... У цю мить вони побачили під платанами негра, котрий лежав у корчах на землі з піною біля рота. Хтось заволав, що бідолаху, певно, отруїли, – і кожному в натовпі почало здаватися, що його також отруїли. Юрбу охопив шал: вона кинулася лютувати, руйнувати, вбивати. Одні пожбурили в сухе листя факели, – і зайнялася пожежа, інші стрілами повбивали левів у звіринці, а найбільш знетямлені повідрубали хоботи слонам і жерли сире м'ясо.

Так Гюстав Флобер, у повній відповідності до переконань, які домінували в XIX ст., у своєму романі «Саламбо» описує колективну поведінку римських легіонерів у Карфагені. Зверніть увагу, які слова він вживає: юрба, шал, страх... Це не випадково: довгий час вважали, що політика незгоди і суспільно-політичні рухи мають своєю природою певні стадні нераціональні мотиви, а мобілізація індивідів до суспільно-політичних рухів найбільше нагадує тимчасове безумство чи оп'яніння. Лише в 70-х роках XX ст. сформувалась абсолютно протилежна парадигма, що пояснювала мобілізацію іншими, власне раціональними факторами.

У межах цієї теми буде розглянуто соціальні причини мобілізації активістів до суспільно-політичних рухів і дано відповідь на запитання: які групові спонуки можуть підштовхувати людину до мобілізації, тобто участі в політичних акціях протесту, кампанії за захист прав іммігрантів, партизанських діях проти уряду та й у суспільно-політичних рухах загалом.

МАСОВА ПСИХОЛОГІЯ

У середині XIX ст., під впливом протестних вистав, які влаштовував робітничий клас, серед науковців поширився інтерес до феномену *натовпу*. Інтелектуалам здавалося незрозумілим, як переважно законслухняні робітники перетворюються на агресивні та некеровані маси, де індивіди розчиняються, втрачаючи усі свої особисті якості, набуваючи натомість колективних характеристик. У класичній роботі «Психологія мас» Гюстав Льо Бон визначив натовп як «тисячі окремих індивідів, які в певний момент – під впливом сильних емоцій чи великих подій – набувають якостей психологічного натовпу». Для Льо Бона натовп – це зібрання людей, де всі емоції та переживання мають загострені, гіпертрофовані форми, а вчинки підкорюються не аргументам і раціо, а сліпим примітивним імпульсам. Він виокремив такі характеристики масової поведінки: імпульсивність, мобільність, роздратування, легковірність, екзальтовано-спрощена емоційність, нетолерантність і авторитаризм.

Інший дослідник, Габріель Тард, особливу увагу приділяв питанню, як *діє натовп* – заради чого він збирається, як добивається своїх цілей тощо. Для Тарда було очевидним, що натовп неспроможний діяти самостійно та вирішувати певні колективні завдання, оскільки ним легко маніпулюють ЗМІ або особливі «вожді», котрі послуговуються психічною енергією та силою множини людей з особистою метою.

Ері Хоффер описав потенціального учасника масових зібрань – «розчарованого фанатика, що має глибоку потребу у вірі, а тому ладен повірити у будь-що». Для подібних людей, які наодинці з великим світом відчують страх і закинутість, важливо належати до певного колективу, брати участь у певній великій справі.

Ральф Тьорнер і Льюїс Кіліан, хоча і зменшили вплив ірраціональної складової в поведінці та мотиваціях учасників суспільно-політичних рухів, проте залишили основоположну ідею теорії масової психології, згідно з якою колективна поведінка проявляється в соціально дезорганізованих утворах. Вони наголошували, що спантеличені імпульсивні індивіди, не стримувані інституційними рамками, стають резервуаром суспільно-політичних рухів, адже вони відчують непевність стосовно самих себе і свого статусу в суспільстві. Натомість участь у суспільно-політичних рухах надає їм психологічне задоволення від відчуття влади.

Перелічені теорії масової поведінки акцентують увагу на психології груп і максимізують деструктивний, хаотичний, психопатичний ха-

ракти будь-яких проявів політики незгоди. Таким чином вони маркують або навіть стигматизують суспільно-політичну мобілізацію, представляючи її як втілення «темних» характеристик людської душі. Натомість підхід масової психології взагалі не звертає увагу на «агентів примусу» та їхню роль у суспільно-політичній мобілізації – на поліцію, несправедливу економічну політику уряду чи недосконалу політичну систему. Теорії масової поведінки представляють суспільно-політичні рухи як анти- та асоціальні явища, тож вони імпліцитно нормативні, адже засуджують участь суспільно-політичних рухів у політиці.

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У МОБІЛІЗАЦІЇ

З часом певні дослідники дедалі більше усвідомлювали обмеження парадигми масової психології та її неспроможність адекватно пояснити мобілізацію до суспільно-політичних рухів. Георг Зіммель, Норберт Еліас і Макс Глюксман розробляли питання суспільної взаємодії, відмовившись від основних постулатів масової психології, а Якоб Морено першим вжив поняття «соціальна мережа». Однак ми не розглядатимемо їхніх теорій, оскільки вони не стосуються суспільно-політичних рухів. Для загальної інформації зазначу, що на становлення теорії мереж мали вплив теорія структуралізму та системна теорія.

Вивчення процесу залучення індивідів до суспільно-політичної діяльності показало, що надзвичайно важливими є мережі неформального щоденного спілкування між індивідами – родинні зв'язки, коло товаришів, спільне робоче коло тощо. Так, зокрема, Джон Буштедт і Дейл Вільямс довели, що протестні настрої серед селян у новочасній Англії поширювалися через неформальні сусідські мережі: селянські повстання здебільшого відбувалися у тих селах, чиї сусіди вже повстали проти зловживань короля. Алдон Д. Морріс показав, що рух за громадянські права поширювався серед чорношкірих у афро-американських церквах, тобто релігійними мережами. Пітер Берман довів, що під час Громадянської війни у США найбільшим стимулом до дезертирства в армії конфедератів були настрої, що струменіли неформальними мережами – між товаришами по коледжу, між студентами одного вузу або просто новими друзями по армії. Епізод з української історії початку ХХ ст. також ілюструє важливість мереж: усі ватажки «білого руху» (Денікін, Марков, Корнілов і Каледін) служили в одному

військовому відділенні – у 8-й армії, а згодом вони вирішили організувати спротив більшовизації. Зрештою, такі різнопланові події, як студентські протести в Тегерані, що призвели до повалення шаха Пехлеві, та профспілкові демонстрації у Швеції, що значно сприяли перемозі шведської соціал-демократії, живилися не здичавінням мас і шалом, а прорахованою мобілізацією друзів, друзів друзів і знайомих. Саме тому Петер Хедсторм висловив основне положення мережевої теорії таким чином: *рішення індивіда долучитися до суспільно-політичного руху визначається не лише його особистою позицією, а й поведінкою найближчих акторів із його соціальної мережі.*

Загалом, можна виокремити три підходи до визначення природи соціальної мережі:

1. Інформаційний підхід вважає мережу способом поширення інформації, і чим більше відповідної інформації отримує її елемент, тим більша вірогідність мобілізації. Памела Олівер навіть вводить модель «критичної маси», що передбачає, що мобілізація відбудеться лише за умови залучення певної кількості учасників.

2. Ідентичнісний підхід вважає мережу механізмом продукування колективної ідентичності. Мустафа Емірбайер і Джефф Гудвін стверджують, що мережами поширюється не лише інформація про певні можливості колективної дії, а й основні цінності, а отже поширюється колективна ідентичність. І справді, мережі, як канали поширення соціальних відносин, посилюють колективну ідентичність учасників, а тому створюють передумови для політично організованої діяльності. Опинившись у мережі, індивід оплутується інтерактивною самовідтворювальною структурою, яка визначає його цінності та діяльність. Досліджуючи найбільш ефективні умови мобілізації, Вайт увів формулу «кетнет», що є комбінацією двох англомовних іменників: *categories* і *network*. Згідно з його теорією, лише групи, що поділяють спільні інтереси (*categories*) і водночас наділені сильною колективною взаємодією (*network*) спроможні вдало та ефективно організувати певний суспільно-політичний рух, адже сама така комбінація дає змогу не лише організувати, а й поширювати незадоволення та каналізувати його.

3. Обмінний підхід (Д. МакАдам, Б. Кландерманс і К.-Д. Опп) вважає мережу неформальним механізмом обміну соціальними ресурсами, котрих не вистачає індивідуальним акторам для можливості організувати колективну дію.

По суті, три визначення мережі фокусуються на найважливіших, на погляд теоретиків, характеристиках мережі. Насправді, соціальна

мережа обов'язково наділена всіма трьома якостями. Враховуючи все вищесказане, соціальну мережу можна визначити як **сукупність інформаційних і фізичних зв'язків між індивідами та групами, які посилюють циркуляцію інформації, оптимізують управління ресурсами та сприяють формуванню колективної ідентичності всередині мережі.**

БАЗОВІ КАТЕГОРІЇ МЕРЕЖЕВОГО АНАЛІЗУ

Першочерговим структурним елементом мереж є *зв'язки*. Зв'язки пов'язують елементи, які у термінології теорії мереж називають *вузлами*. Зв'язки можуть бути прямими (люди або організації безпосередньо знайомі) чи опосередкованими (коли вони поділяють спільний ресурс, поле діяльності або ціннісну орієнтацію, не стикаючись безпосередньо).

За природою зв'язків можна виділити три групи: 1) соціальні; 2) просторові; 3) організаційні.

Соціальні зв'язки ґрунтуються на сферах соціалізації індивіда: в «застійному» СРСР нонконформістські книги поширювалися від друзів до друзів, тобто дисидентство користувалося індивідуальними зв'язками; у Британії після 1959 р. унілатералістські переконання активно поширювалися трейд-юніонами, тобто послуговувалися професійними зв'язками; в США релігійний рух із захисту мігрантів «Святиня» вербував своїх прихильників під час служб, тобто поширювався релігійними каналами. Отже, всі сфери соціалізації можуть стати основою соціальної мережі за умови свідомого використання.

Іншим важливим джерелом зв'язків є *просторова рамка*: серпневі протести 2011 р. у Лондоні охопили східні та південні квартали британської столиці, тож їхні мешканці були занурені у вирування пристрастей. Бідняки грабували багатіїв, виходячи на справу цілими будинками, і їхня мережа була заснована на принципі спільного проживання – вони знали одне одного, адже жили поряд, і вони знали своїх ворогів, адже бачили їхні хороби за високими парканами.

Організаційні зв'язки виростають зі спільних цінностей, так що ідеологічно споріднені організації підтримують контакт між собою. Антиглобалісти, які вступають у взаємодію для критики та дії проти глобального світу з огляду на спільні завдання мають не стільки безпосередні соціальні зв'язки і не спільну просторову рамку, а налагоджений процес співпраці між організаціями.

Коли зв'язки стосуються передавання інформації, то в найбільш загальному плані існує два його типи: *безпосередній* і *медійний*. Безпосередній передбачає передавання інформації від вузла до вузла, тобто описує таку множину подій, як «я сказав тобі», «на засіданні ланки лідер розказав нам», «на мітингу промовець повідомив присутнім», «представник організації X повідомив членам організації В».

Натомість медійний тип передбачає, що одне джерело охоплює велику (в потенціалі – необмежену) кількість реципієнтів. Парадоксальним чином саме ця безособовість і анонімність джерела зменшує мобілізаційну силу медійного потоку: ми радше піддамося на слова товариша, який із запалом розповідає про «чорний мазератті», який збив на переході жінку з немовлям, і агітує піти на демонстрацію «Мажорам – стоп!», ніж на аналогічне повідомлення преси. Тим не менше, не можна недооцінювати вагу медійного потоку для соціальної мережі: уявіть локальний протест в Одеській області, фермери протестують проти підвищення цін на зберігання збіжжя в елеваторах. Якщо сюжет про це покажуть по національному телебаченню, фермери Херсонщини, які мають такі самі проблеми, можуть також організувати свій протест. Таким чином, мас-медіа може сприяти географічному розповсюдженню мережі, чи принаймні її тактики та цінностей.

Між двома чистими типами інформаційних потоків існує низка перехідних: паризькі екзистенціалісти збиралися в кафе *Deux magots*, де в середовищі друзів читали книжки, тобто потік був і безпосереднім (серед відвідувачів бував сам Жан-Поль Сартр), і медійним – через друковане слово. У ХІХ ст. французькі ліберали читали лише ліберальний часопис *Revue de deux mondes*, натомість консерватори віддавали перевагу реакційному *Revue illustré*, аналогічно і в ХХ ст. нацистський виборець читав не будь-яку пресу, а переважно *Völkischer Beobachter*, тобто медійний потік ретельно фільтрувався самим реципієнтом внаслідок його належності до мережі.

Коли вузли мережі об'єднуються у спільному полі, можна виділити три типи наслідків, які це матиме для їхньої активності. Це (1) *комунікація*, (2) *взаємовплив* і (3) *колективна дія*. Уявімо гіпотетичного громадянина А: він працює на заводі у Харкові слюсарем і незадоволений низькою оплатою. Під час перекуру він бідкається на свою долю громадянину Б, котрий повідомляє, що в Кривому Розі на аналогічній посаді заробляють вдвічі більше. Це – *комунікація*. Надалі два персонажі спілкуватимуться і обмінюватимуться інформацією. Водночас, вони обурюватимуться наявним станом речей, розпалюватимуть свою увагу розмовами про більші статки, шукатимуть шляхів змінити

оплату в Харкові. Їхні погляди та переконання впливатимуть одне на одного і, в нашому гіпотетичному випадку, радикалізуватимуться. Це – *взаємовплив*. Зрештою одного разу вони домовляться і влаштують демонстрацію: на кожній деталі вирізьблять слова «рівність і гідність». Можливо поодиноці вони б ніколи не зважилися на подібне, але вони так довго говорили про необхідність обстоювати свої права, погляд товариша надихав іншого, що не вчинити правильно стало неможливо. Це – *колективна дія*. Перенесімо цю модель із двома гравцями у справжні соціальні умови, де акторів бувають сотні та навіть тисячі, і ми зрозуміємо, як мережа, начебто побудована з індивідів, починає жити своїм окремим життям і окремою логікою.

Мережеві ефекти мають ієрархічну структуру. Комунікація поширює певну інформацію, взаємовплив надає можливість одним акторам визначати характер дій іншого, тобто він потребує комунікації, але є радше надбудовою над нею; водночас не кожна комунікація обов'язково породжує взаємовплив. Зрештою колективна дія не відбудеться без комунікації (повідомити, де і коли) та взаємовпливу (підбурити всіх на дію).

Одним із проявів другого мережевого ефекту – взаємовпливу – є явище *гомофільії*, яке М. МакФерсон, Л. Сміт-Ловін і Дж. Кук описали як **формування комунікативних зв'язків між носіями спільних переконань**. Для того, щоб зрозуміти явище гомофільії, уявімо, що на нашій планеті є кілька людей, котрі переконані, начебто чорні коти – це прибульці з космосу, які шпигують за землянами. Індивіди з такими оригінальними поглядами не знайомі між собою, але в процесі соціалізації та комунікації з різними людьми ці диваки відшуковують одне одного. Звісно, що, втомившись від загальних образ і кепкувань, вони радо спілкуватимуться одне з одним – з тими, хто поділяє їхні переконання.

Отож, явище гомофільії описує тенденцію до інтенсифікації спілкування між людьми, що поділяють схожі ідеали та цінності. Саме тому під впливом гомофільії відбувається гомогенізація мережі. Чим більш гомогенною є мережа, тим імовірніше вона випрацює єдину платформу для колективної дії. У феномені гомофільії коріняться дві важливі функції соціальних мереж – *структурно-зв'язкова* і *функція формування рішень*. Мережа надає можливість індивіду, котрий відчуває певне незадоволення статус-кво, перетворити своє незадоволення на пряму дію, адже формує зв'язок з однодумцями, а тому реактивує акумульоване почуття. Це власне і називають *структурно-зв'язковою* функцією мереж. Як середовище спілкування однодумців, мережа

сприяє обговоренню проблемних питань і зрештою виробленню певного гомогенізованого погляду на проблеми та шляхи їхнього вирішення. Приміром, ліворадикальна молодь на своїх зібраннях, або коли розповсюджує свої листівки, розглядає гнилу капіталістичну систему та її слабкості, а отже – і больові точки, на які варто тиснути. Цю функцію мережі називають *функцією формування рішень*. Саме прийнявши в мережі певне рішення, індивід буде остаточно мобілізований на колективну дію з реалізації цього рішення, тобто він діятиме не ірраціонально, а радше постраціонально.

У гомофільії є також і негативний ефект: більша конформність мережі означає меншу відкритість щодо зовнішніх елементів, тож будучи об'єднаною зсередини, вона може не мати впливу на інші соціальні сегменти. У Парижі в травні 1968 р. спаяні троцькістські організації виявилися надто догматичними, аби залучити на свій бік маоїстів, соціалістів та просто антиголлівців: вони не могли вийти поза мережу своїх традиційних симпатизантів і відлякували менш радикальних активістів. Цей приклад ілюструє *правило обернених зв'язків*, встановлене П. Олівер і Дж. Майерсом: **чим більший взаємовплив вузлів у мережі, тим менший її мобілізаційний потенціал**. Цей парадокс пояснює відмінності між інклюзивними та ексклюзивними суспільно-політичними рухами, про які йшлося в темі 1.

Оскільки вузол може мати один або кілька зв'язків, останні поділяються на прості та складні. Кожен окремий вузол може бути більше чи менше центрованим у мережі, тобто відігравати більш чи менш важливу роль.

Індикатори центрованості актора у мережі: 1) ступінь центрованості (*degree*) – кількість зв'язків вузла з іншими вузлами, тобто мірило інтенсивності залучення; 2) діапазон центрованості (*range*) – множина різних соціальних елементів, з якими поєднаний вузол, тобто мірило соціального капіталу. Існує т. зв. ефект центрованості: чим більший її рівень за двома індикаторами, тим сильніша ідентифікація з цілями суспільно-політичного руху, тим сильніша колективна ідентичність – тим вірогідніша мобілізація.

Центрованість визначає такі структурні якісні характеристики вузлів у мережі, як 1) «положення між» (*betweennes*); 2) «наближеність» (*closeness*) та 3) «видатне становище» (*prominence*). «Положення між» надає можливість проміжному актору відігравати роль брокера чи охоронця проходу, а тому збільшує його соціальну силу. «Наближеність» означає можливість вузла ефективно (у найкоротші зв'язки) вступати в контакт з іншими, а тому означає незалежність. «Видатне

становище» – якісна характеристика того, з наскільки важливими вузлами має зв'язок цей елемент.

З погляду загальної структури мережі, кількість зв'язків кожного вузла з іншими вузлами визначає рівень *мережевої сегментації*, тобто кількість кроків, яку необхідно зробити, аби поєднати вузол А і вузол С. Іншими словами, мережева сегментація визначає, наскільки сильно вузли віддалені один від одного, і принцип, за яким вони взаємодіють. Критеріями мережевої сегментації можуть бути:

- *ідеологічні позиції* (в такому випадку рівень сегментації демонструє, як сильно різняться між собою різні ідеологічні фракції в суспільно-політичному русі та як складно їм досягти порозуміння, аби організувати дію). Приклад – ліве та праве крило в НСДАП, кожне з яких мало свого лідера (Е. Рьом і Г. Гімлер відповідно), які зрештою дійшли до відкритого зіткнення, що втілювалося у подіях «Ночі довгих ножів»;
- *ресурсний доступ* (у цьому випадку сегментація показує, який доступ до соціальних і фінансових ресурсів мають різні фракції та як швидко можна здійснювати трансфер тих, яких не вистачає, туди, де вони потрібні);
- *цілі* (в такому разі визначають, наскільки сприяє сегментації ієрархія цілей).

Поєднуючи рівень сегментації мережі і рівень її централізації, можна виокремити чотири ідеальні типи соціальних мереж, як це робить М. Діані:

1. *Мережа-кліка*. Сіткоподібна мережа, де кожен вузол пов'язаний з усіма іншими. Надлишок зв'язків свідчить про глибинне залучення до справи суспільно-політичного руху. Структура кліки зазвичай виникає у випадку тісної ідеологічної відповідності між цінностями акторів

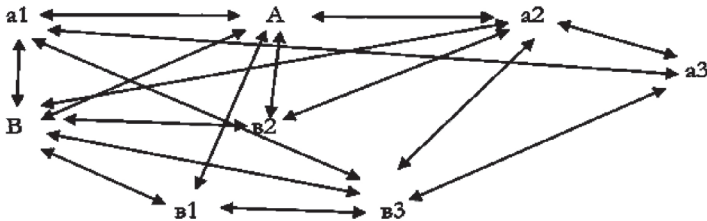

Рис. 4.1. Мережа-кліка

та ідеологією суспільно-політичного руху, або в разі тісного емоційно-го зв'язку. Кліки формуються також, коли цілі суспільно-політичного руху якнайкраще пасують до цілей учасників. Особливістю кліки є значна децентралізація, адже перенасиченість зв'язками означає певну егалітаризацію учасників. Яскравим прикладом мереж-клік є контркультурні рухи 1960-х років. Хіпі, перебуваючи у гострому конфлікті з культурними та політичними нормами істеблішменту, єдналися проти зовнішнього ворога, і сегментація була мінімальною. Цю саму модель представляють і ЛГБТ-рухи, котрі також перебували в стані спільноти в облозі. Звідси власне і назва: подібно до політичних клік, які мають свої вузькі цілі, а їхні члени тісно пов'язані між собою, подібні мережі нагадують фанатичних оборонців чи то останньої твердині, чи то нової надії.

2. *Поліцефальна мережа.* Повною протилежністю до кліки є поліцефальна мережа. Вона сегментована і централізована. Сегментація означає, що певним вузлам складно підтримувати зв'язок між собою, а централізація означає наявність вузлів, які перебувають у більш вигідній щодо інших позиції, адже контролюють потоки інформації та ресурсів. Студентські рухи в Італії 1970-х років представляють цей тип: основними вузлами там стали дві організації (*Avanguardia Operaia* та *Lotta Continua*), які великою мірою контролювали динаміку усього протестного студентства.

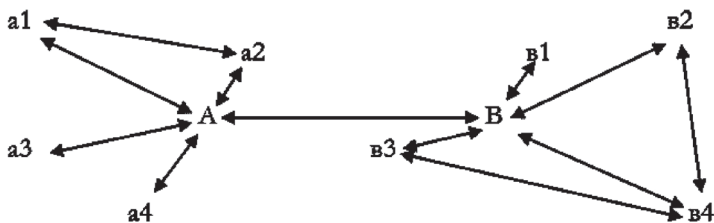

Рис. 4.2. Поліцефальна мережа

3. *Мережа-зірка.* Сегментація цього типу мереж мінімальна, проте так само мінімальні і горизонтальні зв'язки між вузлами. Той факт, що периферійні вузли слабо взаємодіють, означає порівняно низьке залучення рядових членів до справи та цінностей суспільно-політичного руху. Це також передбачає, що суспільно-політичний рух діє лише в рамках найбільш загальних і водночас нагальних політичних проблем. *Грінпіс* і переважна більшість інших енвайронменталістських

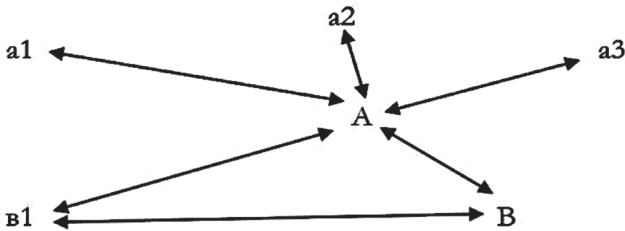

Рис. 4.3. Мережа-зірка

організацій вибудовують свої мережі за цим зразком: їм не потрібно постійно тримати мобілізованими своїх активістів або забезпечувати тісну взаємодію між ними – у разі необхідності ресурси мобілізують для демонстрацій з конкретних питань (блокада ядерного заводу, демонстрація проти викиду отруйних речовин у море), а поточні питання вирішує вузьке коло професійних захисників навколишнього середовища.

4. *Мережі-міражі*. Ця модель описує групуючі суспільно-політичні рухи, кожен з яких займає дуже вузьку нішу і не намагається шукати ідеологічних партнерів або налагоджувати з ними співпрацю. Сегментація досягає граничного рівня, тож існування власне мережі стає непевним. Централізація мереж натомість мінімальна. Мережі такої моделі часто слугують «злітними смугами» для радикальних і навіть екстремістських суспільно-політичних рухів, адже сегментація та децентралізація означають, що знищення однієї ланки не призводить до знищення всіх симпатиків, а тому носії цієї ідеології виживають у суспільстві. Радикальна антисистемна позиція таких мереж слугує ідейному єднанню сегментів, але схильність до конспірації залишає їх порівняно невідомими широкому загалу. Розвиток і поширення дисидентства у Центрально-Східній Європі відповідає цій моделі: у 1960-х роках існували кілька розрізнених осередків, які відіграли роль трампліна, і зрештою об'єдналися в середині 1970-х років у розгалужену мережу незадоволених комуністичним режимом.

Рис. 4.4. Мережа-міраж

ЛІТЕРАТУРА

- Bearman P. Desertion as Localism: Army Unit Solidarity and Group Norms in the U.S. Civil War // *Social Forces*. – 1991. – Vol. 70. – No. 2. – P. 321–342.
- Bohstedt J., Williams D. The Diffusion of Riots: The Patterns of 1766, 1795, and 1801 in Devonshire // *Journal of Interdisciplinary History*. – 1988. – No. 19. – P. 1–24.
- Diani M. Networks and Social Movements: A Research Programme // *Social Movements and Networks Relational Approaches to Collective Action* / ed. by Mario Diani, Doug McAdam. – New York : Oxford University Press, 2003.
- Emirbayer M., Goodwin J. Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency // *American Journal of Sociology*. – 1994. – Vol. 99. – P. 1411–1454.
- Hedstrom P. Contagious Collectivities: On the Spatial Diffusion of Swedish Trade Unions, 1890–1940 // *American Journal of Sociology*. – 1994. – No. 99. – P. 1160–1196.
- Hoffer E. *The True Believer*. – New York : Harper and Row, 1951.
- Le Bon G. *Psychologie des foules*. – Paris : Édition Félix Alcan, 1905.
- Luhmann N. *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. – Frankfurt/Main : Suhrkamp, 1996.
- McPherson M., Smith-Lovin L., Cook J. Birds of a Feather: Homophily in Social Networks // *Annual Review of Sociology*. – 2001. – Vol. 27. – P. 402–415.
- Morris A. *The Origins of the Civil Rights Movement*. – New York : Free Press, 1984.
- Oliver P., Myers D. Networks, Diffusion, and Cycles of Collective Action // *Social Movements and Networks Relational Approaches to Collective Action* / ed. by Mario Diani, Doug McAdam. – New York : Oxford University Press, 2003.
- Passy F. Social Networks Matter. But How? // *Social Movements and Networks Relational Approaches to Collective Action* / ed. by Mario Diani, Doug McAdam. – New York : Oxford University Press, 2003.
- Reicher S., Drury J. Collective Identity, Political Participation, and the Making of the Social Self // *Identity and participation in culturally diverse societies: a multidisciplinary perspective* / ed. by Assaad E. Azzi et al. – Chichester : Blackwell Publishing Ltd, 2011.
- Tarde G. *L'opinion et la foule*. – Paris : Éditions Paul, 1901.
- Turner R., Killian L. *Collective Behavior*. – Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1987. – P. 32.
- White H. Network Switchings and Bayesian Forks: Reconstructing the Social and Behavioral Sciences // *Social Research*. – 1995. – Vol. 62. – P. 1021–1039.
- White H. *Notes on the Constituents of Social Structure*. – Columbia University Press, 1965.

Тема 6

МЕРЕЖІ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ МОБІЛІЗАЦІЇ

(2 ГОД.)

СЕМІНАР

Запитання для дискусії:

1. Поняття соціальної мережі.
2. Основні характеристики соціальної мережі.
3. Мережеві ефекти.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

- Emirbayer M., Goodwin J. Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency // *American Journal of Sociology*. – 1994. – Vol. 99. – No. 6. – P. 1411–1454.
- Stevenson R., Crossley N. Change in Covert Social Movement // *Social Movement Studies*. – 2014. – Vol. 13. – No. 1. – P. 70–91.

ДОДАТКОВА

- Personal Networks as Contexts for Political Behavior / ed. by Alan Zuckerman. – Philadelphia : Temple University Press, 2005. – P. 21–51.
- Crossley N. Pretty Connected: The Social Network of the Early UK Punk Movement // *Theory Culture Society*. – 2008. – No. 25. – P. 89–116.
- Gould R. Multiple Networks and Mobilization in the Paris Commune, 1871 // *American Sociological Review*. – 1991. – Vol. 56. – No. 6. – P. 716–729.
- Saunders C. Using Social Network Analysis to Explore Social Movements // *Social Movement Studies: Journal of Social, Cultural and Political Protest*. – 2007. – Vol. 6. – No. 3. – P. 227–243.

Тема 7

ІНДИВІДУАЛЬНО-БІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ МОБІЛІЗАЦІЇ ДО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

(2 ГОД.)

Чому людина стає наркоманом? Відповідь надзвичайно проста: зазвичай вона не збирається ним ставати. Не можна одного разу прокинутися, встати з ліжка і вирішити: «сьогодні стаю наркоманом». Аби справді підісти з абсолютного чистяку, треба ширятися принаймні упродовж трьох місяців двічі на день... Ні, ти не вирішуєш бути наркоманом. Просто одного разу прокидаєшся, аж раптом – ломка. Все, чувак, готово – приїхали.

Так Вільям Берроуз у своїй книзі «Наркота: сповідь невинного наркомана» описує досвід поступового залучення людини у наркохачі. Якщо прибрати прямі посилання на вживання наркотичних речовин і відповідну лексику, цей пасаж можна вважати стислим описом механізмів мобілізації індивіда до суспільно-політичного руху, адже шлях окремої людини до активізму також має такі типові елементи, як перша спроба, формування звички, пошук товаришів і однодумців, прагнення повторювати і повторювати досвід активізму та наслідки – непрогнозовані, неочікувані, непередбачувані наслідки цієї діяльності, чий відбиток часто лягає на все життя індивіда.

Ба більше, активізм і належність до суспільно-політичних рухів – це часто небезпечна справа: в авторитарних режимах активісти можуть стикнутися з брутальністю поліції та політичними репресіями, у демократичних – з надто агресивною поведінкою т. зв. контррухів – організацій, які діють у тому самому секторі, що і суспільно-політичний рух, але висувують протилежні вимоги. Окрім безпосередніх небезпек є виклики організаційного характеру, адже активісти мають певним чином поєднувати свою діяльність як учасника суспільно-політичного руху з повсякденним життям, тобто роботою, родиною, відпочинком. Це все спричиняє незручності та вимагає певних жертв. Отже, є два важливі теоретико-прикладні запитання, які розглянемо

в межах цієї теми: 1) як і чому довільний індивід залучається до суспільно-політичного руху та залишається його учасником; 2) якими є індивідуально-біографічні наслідки такої участі?

ЯВИЩЕ МІКРОМОБІЛІЗАЦІЇ

Радикальна програма мережевої мобілізації передбачає, що будь-який індивід, якого адекватними методами й у відповідний момент структурно-сміслова мережа намагається залучити до суспільно-політичного руху, неминує має позитивно відреагувати на запрошення. Очевидно, що подібне твердження є сумнівним, адже в такому випадку публічний простір був би заповнений борцями за політичні права, екоактивістами та захисниками хворих на СНІД, бо кожна сучасна людина принаймні раз у житті стикалася зі спробами залучення до суспільно-політичних рухів. Відповідь, однак, не завжди є позитивною. Таке достатньо буденне спостереження стояло у витоків вивчення мікромобілізації, тобто *вивчення механізмів і причин, які сприяють залученню до суспільно-політичних рухів окремих індивідуальних акторів*. Головний висновок теорії мікромобілізації полягає у тому, що потенційний активіст має набір певних характеристик, які або роблять його / її чутливим до спроб мобілізації, або і прямо підштовхують його / її до активізму.

Одна з основних характеристик такого штибу – сильна *ідейна спорідненість індивіда з цілями руху, або чітко артикульоване незадоволення, причину якого обіцяє зняти суспільно-політичний рух*. Наприклад, громадянина Х глибоко обурює ситуація щодо викладання предметів російською мовою в школах Луганщини. Коли громадянин Х прогулюватиметься вулицями Луганська і натрапить на пікет громадської організація «Мова солов'їна», він не пройде повз – як це зробили 90 % інших перехожих, – а зупиниться, прочитає програмку і, можливо, прийде на наступне засідання організації, що відбуватиметься в неділю в районному будинку культури. В цій уявній ситуації громадянин Х діє як раціональний актор, спроможний чітко визначити витoki своєї депривації та прагнути знайти шляхи її зняття.

Це, втім, лише ставить нове запитання: чому деякі індивіди схильні до чутливості до закликів або переживають незадоволення наявною ситуацією? Деякі дослідники, наприклад Джуліан Роттер, пояснюють це за допомогою елементів психологічної науки. Він розрізняє індивідів із *внутрішнім та зовнішнім локусом контролю*. Перші схильні вважати, що їхня поведінка визначає обставини їхнього життя,

тобто вони можуть його контролювати. Другі налаштовані фаталістично і не вірять, що мають можливість впливати на свою долю. Саме індивіди із внутрішнім локусом контролю транспонують свій життєвий зразок на соціальну сферу і, відповідно, схильні приєднуватися до суспільно-політичних рухів, аби впливати на обставини свого життя.

Тим не менше це загальнотеоретичне пояснення малорелевантне в конкретних умовах, адже половина всього населення землі не стає активістами. Стівен Льюїс та Роберт Краут вважають, що вірогідність мобілізації залежить від ранньої соціалізації індивіда чи особливостей його біографії: потенційного активіста або виховали згідно з цінностями, які роблять його чутливим до мобілізаційних закликів певного суспільно-політичного руху, або ж певні біографічні обставини сприяли виробленню таких цінностей. Емпірично досліджуючи це положення, Бенґстон відкрив т. зв. ефект покоління, показавши, що діти активістів із більшою вірогідністю ставатимуть активістами, адже їх виховують у відповідних ціннісних системах.

Доповнюючи соціально-психологічні пояснення власне теорією колективної дії, Берт Кландерманс допустив, що мікромобілізація є процесом, що складається з кількох фаз, після проходження яких індивід перетворюється на активіста. Кландерманс називає чотири етапи мікромобілізації: 1) перетворення на частину мобілізаційного ресурсу; 2) перетворення на об'єкт рекрутування; 3) набуття мотивації до дії; 4) здолання бар'єрів учасника.

На першому етапі індивід певним чином позитивно налаштовується до цілей і засобів певного суспільно-політичного руху. Наприклад, він / вона дізнається про діяльність суспільно-політичного руху через медіа, листи, запрошення друзів, випадкову участь в організаційних зборах і відчуває, що справа, яку захищає цей рух, викликає певну симпатію та інтерес. На другому етапі політичні підприємці (див. тему 3) помічають позитивне налаштування індивіда до їхнього руху та пропонують йому / їй взяти участь у певній політичній акції. Для цього вони використовують спеціальні фрейми (докладніше про фрейми див. тему 11), які формують в індивіда особливе когнітивне налаштування – розуміння, що ситуація статус-кво неприйнятна і її треба змінювати саме зараз. Це – перехід на третій етап. Зрештою готовий до активізму індивід долає т. зв. бар'єри учасника, природу яких розглянуто нижче, і стає повноправним активістом.

Проте у моделі Кландерманса є один теоретичний недолік: вона не пояснює, *яким чином відбувається мобілізація людей, які не сповідують набору цінностей суспільно-політичного руху, тобто не є*

частиною мобілізаційного ресурсу. Це питання важливе, адже допоки суспільно-політичний рух мобілізує активістів лише серед чутливих до своєї програми соціальних секторів, він фактично діє у соціальному гетто, бо ж решта суспільства може сповідувати інші цінності. Тим не менше, для перемоги в соціальному конфлікті необхідно залучити на свій бік саме «чужинців», адже перемога суспільно-політичного руху можлива лише тоді, якщо його цілі підтримує велика кількість людей.

Працюючи над проблемою мобілізації індивідів, які не мають позитивного налаштування до цілей і засобів певного суспільно-політичного руху, Джеймс Джаспер продемонстрував, що рекрутування т. зв. симпатиків і т. зв. чужинців відбувається за різними моделями. Симпатиків вербують здебільшого через соціальні мережі та спільні кола спілкування. Цей спосіб, однак, не спрацьовує з «чужинцями»: якщо до будь-кого з нас наблизиться незнайома людина і запропонує стати учасником протесту проти умовної відмови України поставляти на Гаїті вакцину проти поліомієліту, кожен з нас найпевніше проігнорує запрошення, адже в нашому житті є надто багато інших справ, аби думати про це, а також інвестувати власний час і гроші. Але якщо нам покажуть фотографії скалічених дітей, наведуть статистику смертності від хвороби, процитують кілька дитячих листів на кшталт «я завжди мріяв грати в баскетбол, але приречений жити напівпаралізованим», – дехто з нас може змінити свою думку. Джаспер, отже, наголошує, що рекрутування «чужинців» здійснюється за допомогою стратегії *морального шоку*, тобто **стимуляції в людині таких почуттів морального обурення чи неспокою, що вона схиляється до колективної дії, хай навіть і не до мобілізаційного ресурсу.**

Яскравий приклад дії морального шоку – це мобілізація великої кількості населення під час Євромайдану (2013–2014). Учасники акцій протесту в Києві та регіонах часто свідчили, що головним поштовхом до участі в епізоді політики незгоди стало почуття обурення, гніву, огиди, які викликало побиття молодих демонстрантів міліцією. Один з учасників у інтерв'ю під час подій зазначав: «Я взагалі-то не дуже цікавлюся політикою, але я вийшов на вулиці, аби показати свою незгоду з побиттям невинних дітей». Інший респондент не менш промовисто зазначав: «Мені байдуже на європейську інтеграцію, але коли побили студентів, я побачив, як страждають люди, і зрозумів цинічну природу політичного режиму, а тому не мав іншого вибору, як приєднатися до акції протесту». Ці свідчення – показова ілюстрація мобілізаційної сили морального шоку, адже цей механізм здатен мобілізувати людей, які навіть не думали про звернення до політики незгоди.

НИЗЬКО- ТА ВИСОКОІНТЕНСИВНИЙ АКТИВІЗМ

Громадянський активізм і належність до суспільно-політичних рухів зазвичай є явищем неформальним: на відміну від членства у партії, котре засвідчує партквиток і членські внески, межа між активістом і не-активістом не завжди чітка. Так само і раптово мобілізовані моральним шоком учасники акції протесту можуть не менш швидко повернутися до звичного життя. Можна навести таку уявну ілюстрацію: громадянка А зустрічається з громадянином Б, який є активістом Руху «Ні насиллю міліції на стадіонах». Одного разу він запросив її на театралізований перформанс, де люди малюють собі страшні каліцтва і проходять маршем навколо стадіону, показуючи, як їх понівечила міліція. Громадянка А полюбляє «чорний гумор» і бере участь у марші. Вона активістка чи ні? Все, що від неї вимагалось, це прийти за годину до маршу, намалювати собі два синці під очима і пройти відповідним маршрутом. За тиждень після маршу пара розійшлася, і громадянка А втратила навіть ту малу цікавість до футболу, яку в ній зародила симпатія до громадянина Б, не кажучи вже про бажання протистояти насиллю на стадіонах. Отож, чи була вона активісткою? Попри імпульсивне бажання дати заперечну відповідь, вона не є правильною: коли в 1989 р. один суспільно-політичний рух у Нідерландах прагнув продемонструвати незгоду суспільства з політикою уряду, він організував масовий збір підписів проти урядової програми. Більшість людей мали лише прочитати петицію і поставити підпис, але саме масовість цих короткотермінових учасників забезпечила заходу переконливість і зрештою визначила відмову уряду від запланованої політичної лінії.

Отож, недопустимо спрощувати, вважаючи належність до суспільно-політичного руху чимось подібним до увімкненого в кімнаті світла, яке або горить, або ні. Організаційна структура суспільно-політичного руху охоплює множину різних видів діяльності, а тому і різних рівнів залучення. Ось до прикладу список можливих занять активістів руху «Святиня», що займається перевезенням нелегальних мігрантів із півдня США до інших регіонів: брати участь у групових зборах; транспортувати їх із місця нелегального перетину кордону до міста; надавати їм юридичну допомогу; організовувати мовні курси для мігрантів; шукати роботу для мігрантів; шукати житло для них; організовувати збір коштів; проводити просвітницьку роботу з населенням; збирати теплі речі тощо.

Отож, **суспільно-політичний активізм є багаторівневою справою**, і саме тому дослідник Даґ МакАдам запропонував розрізняти різні

типи, ґрунтуючись на градації інтенсивності та ризиках і витратах (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Типи активізму

	Ризик	Витратність
Висока інтенсивність	Високоризикований активізм	Високовитратний активізм
Низька інтенсивність	Низькоризикований активізм	Низьковитратний активізм

Витрачати можна соціальні або матеріальні ресурси: час, гроші, енергію; ризикувати можна здоров'ям, соціальним статусом, добробутом, свободою. Низька інтенсивність в одному параметрі не означає низької інтенсивності в іншому: не потрібно багато часу, щоб підписати лист на підтримку політв'язня, але якщо у справу втрутаються спецслужби, підписант ризикує своєю свободою. Аналогічно, можна витратити тиждень на демонстрації, але нічим не ризикувати в умовах демократичного уряду, що визнає свободу зібрань. Варто наголосити, що, на відміну від витратності, котра зазвичай є прогнозованою і регульованою, тобто індивід сам обирає, скільки витрачати ресурсів і до якої межі він готовий це робити, ризик є невідомою змінною: учасники мовчазної акції протесту в Білорусі у 2011 р. були готові понести за свої дії адміністративну відповідальність, натомість влада запроторила їх до в'язниць без суду і слідства.

Розрізнення високо- та низькоінтенсивного активізму може бути корисним, коли ми роздумуємо про силу, тобто впливовість суспільно-політичного руху. У нагоді може бути формула Чарльза Тіллі, який визначав силу руху як результат множення чотирьох складових:

$$\text{WUNC} = \text{WORTHY} \times \text{UNITED} \times \text{NUMEROUS} \times \text{COMMITTED}$$

$$\text{СИЛА} = \text{ЯКІСТЬ} \times \text{ЄДНІСТЬ} \times \text{КІЛЬКІСТЬ} \times \text{ВІДДАНІСТЬ}$$

Якщо хоча б один із множників дорівнює нулю, сила руху і його вплив також будуть нульовими. Саме тут і може проявитися різнорівневий вплив високо- чи низькоінтенсивного активізму. Уявіть невелику групу борців за звільнення політичних в'язнів, безмежно відданих ідеї, яких об'єднує бажання щось змінити: вони прив'язують себе до рейок на колії, якою ув'язнених етапують до колонії. Очевидно, що впливовість акту чотирьох відчайдушів буде набагато більшою, ніж петиція за звільнення, підписана трьома тисячами людей. З математичного погляду маємо:

Борці за свободу політичних в'язнів:

якість (5) x єдність (5) x кількість (1) x відданість (5) = 125

Підписанти петиції:

якість (1) x єдність (1) x кількість (50) x відданість (1) = 50

У першому випадку ми говоримо про високоінтенсивний, а у другому – про низькоінтенсивний активізм. Однак цей приклад не має повністю зруйнувати довіру до низькоінтенсивного активізму: якщо *кількість* = 0, жодного результату також не буде.

* * *

Враховуючи значну кількість суспільно-політичних проблем сучасного життя, кожен із нас є потенційним активістом принаймні в низькоінтенсивній фазі, адже ці проблеми безпосередньо чи опосередковано зачіпають кожного. Хто відмовиться підписати петицію на захист військовополонених від негуманного поводження? Хто не виявить бажання послухати промову противника політичних переслідувань в Уганді, а надто якщо після промови на сцені гратиме концерт відомих виконавців? Ці та подібні дії потребують незначної кількості ресурсів, а тому їх можна виконати без значних витрат.

Але попри гіпотетичну згоду взяти участь у тому чи тому заході переважної більшості населення, лише невелика кількість насправді це робить. Згідно зі статистичними дослідженнями, у разі прямої спроби залучення (до громадянина X підходять і запрошують на завтрашній мітинг проти політичної цензури), категорично відмовляються лише 26 %, проте з потенційних учасників (а це – 74 %) справді беруть участь лише 4 %!

Різниця «потенційні учасники – реальні учасники» (74 % – 4 %) становить 70 %, і цей феномен Джон Петті та Ричард Качйоппо назвали «широтою відмови», тобто межею між потенційними активістами та справжніми низькоінтенсивними учасниками. Безперечно, кожен суспільно-політичний рух зацікавлений у тому, аби зменшувати широту відмови, і для цього використовує низку заходів.

Особливістю низькоінтенсивного активізму є чутливість об'єктів залучення до особистих звернень, тобто до *персоналізованого рекрутування*. Окрім особливих випадків уже розглянутого морального шоку, рішення про участь або відмову є раціональним процесом підрахунку здобутків і витрат. Іншими словами, під час рекрутування індивід прораховує, що він може втратити у випадку відмови. У прикладі

про участь громадянки А в перформансі «Ні насиллю на стадіонах!» шанси на її участь будуть незрівнянно вищими, якщо рекрутування проводитиме громадянин Б, а не анонімний чи невідомий агітатор, адже коли громадянка А розмірковувала, чи брати в цьому участь, вона керувалася також і небажанням розчарувати свого хлопця чи втратити повагу в його очах. Отже, **при залученні до низькоінтенсивного активізму широта відмови знижуватиметься за умови, що рекрутування проводять знайомі об'єкта рекрутування індивіди або його/її рекрутують в оточенні друзів і товаришів, що прихильно ставляться до участі.**

Це правило не спрацьовує у випадку залучення до високоінтенсивного активізму. Наприклад, студент Х не проникатиме вночі на територію військово-промислового заводу, не викрадатиме токсичні речовини і не розливатиме їх перед будівлею Міністерства оборони, протестуючи проти виробництва біологічної зброї, лише через те, що його підмовляє студент У, – для такого ризикованого і витратного вчинку потрібна інша мотивація. Для того, аби зрозуміти, за яких умов можливий подібний вчинок, необхідно розглянути рекрутування до високоінтенсивного активізму в хронологічній перспективі.

Студент Потапов багато спілкується зі студентом Гедзем, адже той часто допомагає йому з тригонометрією. Водночас, студент Гедзь є активістом «Руху проти біологічної зброї», і з часом він починає запрошувати Потапова відвідати збори цієї організації. Потапов зрештою погоджується, можливо, щоб не образити товариша або не завалити наступний іспит з тригонометрії. Він прийшов на збори, де саме читали публічну лекцію «Реалії біологічної війни». Потапова або *вразила нагальна небезпека вироблення біологічної зброї*, яку окреслив доповідач, схвильований інженер хімічного заводу; або він познайомився з людьми, *котрі живуть цією проблемою*; або він, піддавшись загальному пориву, *підписав петицію* проти розповсюдження біологічної зброї. В будь-якому випадку відбулася ініціація студента Потапова. Надалі він матиме більшу чутливість до тем біологічної зброї та, як наслідок, буде більш схильний взяти участь у наступних акціях, хай і на низькоінтенсивному рівні. Поступово з кожною новою участю він буде оплетений *активістською мережею*, адже дедалі більше спілкуватиметься з відповідним колом людей, а отже перейматиметься вказаною проблемою. За певного рівня насиченості він може зважитися на участь у високоінтенсивних акціях. Що важливо: на той момент він перебуватиме у *циклічній фазі залучення*, тобто кожна нова участь стимулюватиме наступну. Цей процес зображено у вигляді схеми на рис. 7.1.

Рис. 7.1. Мобілізація до низько- та високоінтенсивного активізму

Циклічну фазу залучення добре пояснює феноменологічний підхід до розуміння природи участі в суспільно-політичних рухах, розроблений, серед інших, Флорансом Пассі та Марком Джуньї. Ці автори висунули концепцію «життєвих сфер» – структурно впорядкованих компонентів, у межах яких індивід діє та взаємодіє зі світом. Прикладами життєвих сфер є освіта, робота, сім'я тощо. Важливою характеристикою життєвої сфери є її двовимірність: об'єктивний вимір показує належність індивіда до різних суспільних груп, натомість суб'єктивний вимір відображає індивідуальне сприйняття цієї належності. Іншими словами, внаслідок двовимірності життєвих сфер для

правильного розуміння природи активізму необхідно не лише зафіксувати, наприклад, рекрутування Ахмада до мережі курдських бойовиків, а й спробувати зрозуміти, що означає для Ахмада організація вибухів у Стамбулі, викрадення зброї з казарм і здійснення піратських радіотрансляцій.

Згідно з гіпотезою Ф. Пассі та М. Джуньої, **чим більше основні життєві сфери активіста пов'язані з його суспільно-політичною діяльністю, тим стабільнішою є його участь у діяльності суспільно-політичного руху. І навпаки, чим більш ізольованою від життєвих сфер виявляється політична сфера – тим вірогіднішою буде вихід із руху та ізоляція від його соціальної мережі.** Отже, феноменологічний підхід ставить запитання, на яке зазвичай не звертає уваги класичний мережевий підхід: «Чому деякі активісти, тісно вплетені у плетиво міжособових зв'язків, відмовляються від своєї діяльності?»

Якщо між основними життєвими сферами (родина, освіта й робота) та активізмом індивіда існує тісна взаємодія, останній виявляється замкнутим у своїй мобілізації – в цьому випадку його соціальні контакти так чи так відсилають до його залученості, а картина життєвого світу центрована на цінностях і цілях, які сповідує його суспільно-політичний рух. Тобто останній постійно перебуває у символічному обміні з іншими життєвими сферами індивіда, внаслідок чого людина інтерналізує свій досвід активіста як необхідний життєвий зразок. Відповідно, вона перебуває у циклічній фазі залучення. На ній *усі аспекти особистого життя активістів тісно пов'язані з їхньою суспільно-політичною діяльністю, а тому надають значення їхнім діям і відіграють значущу роль у їхньому житті.*

Натомість у разі демобілізації відбувається розмивання сенсів, які індивід приписує і вкладає в активізм. До цього може підштовхувати незбіг між активізмом та іншими життєвими сферами. Флоранс Пассі та Джуньої наводять приклад активіста за права країн «третього світу», Франсуа. Він походив із католицької родини і з дитинства був інтегрований у мережу, де солідарність із мешканцями країн, що розвиваються, є однією з базових цінностей. Тому він став учителем, аби змінити ставлення до Африки, таким чином поєднавши професійну життєву сферу з суспільною позицією. Згодом одружившись, він зрозумів, що його дружина не поділяє його пристрасті до Африки, і поступово його інтерес згас, адже він уже не бачив сенсу у цьому незмінному залученні до проблем «третього світу». І хоча більшість його друзів належали до борців за права африканців, тобто він був оплетений відповідною мережею, Франсуа зрештою покинув свій суспільно-політичний рух.

Інший приклад – життєвий шлях такої собі Марії-Луїзи, котра з підліткового віку була залученою до ліворадикальних угруповань. Прагнувши досконало зрозуміти соціальні процеси капіталістичних суспільств, вона вступила на факультет соціології і вже в університеті стала членом маоїстського суспільно-політичного руху, що прагнув повалити імперіалізм. Життєва сфера навчання була тісно пов'язана з політичною позицією, а набуті знання підсилювали її переконання, тож вона ще глибше занурювалася в мережі екстремістів. Однак у віці 30 років вона отримала запрошення працювати викладачем соціології та фінансування на проведення власних досліджень. Вона зацікавилася теорією еліт, а соціологія з засобу змінити світ перетворилася на спосіб заробляння грошей. Поступово Марія-Луїза, за її словами, «втратила будь-яку ідентифікацію з цінностями лівих сил»: «Коли я озиралася назад і роздивлялася все те, чим колись захоплювалася, воно видавалося мені жалюгідним і смішним. Я відчувала від цього лише втому. В моїй боротьбі з капіталізмом було надто багато дитячого, особливо порівняно зі справжніми проблемами, які варто розв'язати людству».

Отже, у циклічній фазі залучення індивід посилює зв'язок між своїми життєвими сферами (освіта, робота, сім'я, активізм), що сприяє подальшому залученню в мережу активістів, становленню відповідної ідентичності та ідеологічній соціалізації, що в сукупності дає імпульси до високоінтенсивного активізму. Натомість, якщо життєві сфери та активізм є малосумісними, це може сприяти демобілізації.

Надзвичайно важливим для процесу рекрутування є фактор *біографічної доступності*, який дає змогу зрозуміти, чому при вивченні мікромобілізації звертати увагу лише на соціальні мережі недостатньо. **Біографічна доступність – це відсутність факторів приватного характеру, які збільшують кількість ризиків від активізму до критичної межі.** Такими факторами можуть бути подружнє життя, родинні зобов'язання, повний робочий день тощо. Наприклад, пані Хмиз, одружена мати двох дітей, роздумуватиме, чи має вона вільний час на боротьбу за вільну пресу. Для цього вона матиме урізати години від часу, який вона нині використовує для догляду за дитиною або спілкування з чоловіком. Це означає, що вона розглядає потенційну участь як критично витратну. Натомість студент Потапов живе сам, прогулює лекції, має достатньо вільного часу, а тому рівень його особистої доступності на порядок вищий. У цій моделі за інших рівних вихідних умов більшою є вірогідність активізму саме з боку студента Потапова.

Джон МакКарті і Майер Зальд допустили наявність прямого зв'язку між характером зайнятості та суспільно-політичним активізмом: люди, котрі не відчують контролю зверху (студенти, домогосподарки), більш особисто доступні, ніж робітники заводів, чия присутність контролюється картками, чи офіс-працівники. Аналогічно і люди з порівняно вільним графіком, тобто юристи, митці, університетські викладачі – представники т. зв. вільних професій, – потенційно більш схильні до суспільно-політичної активності. Звідси класичне правило для тих, хто хоче придушити суспільно-політичні рухи: ввести жорсткі графіки робочого дня і контролювати їх дотримання за допомогою юридичних засобів. Щось подібне було здійснено в СРСР доби Ю. Андропова, коли розгорнулася боротьба з «ледарством». Не варто забувати, що окрім витратності, наявність постійної роботи суттєво збільшує і ризики в розрахунках потенційного активіста: наявність робочого місця несе небезпеку його втрати через прогули або невчасне виконання роботи, тому людина двічі подумає, чи варто ризикувати заради суспільно-політичної боротьби.

Водночас, не можна розуміти особисту доступність спрощено і зводити потенційних активістів до молодих студентів чи професорів із вільним графіком. Для розуміння складніших відносин між обмежувальними факторами приватного характеру та участю в суспільно-політичному русі, візьмемо одружену матір зі стабільною роботою, з одного боку, і суспільно-політичний рух, де про дітей піклуються спеціально призначені особи, допоки учасники влаштовують пікет чи малюють транспаранти, з іншого. У такій ситуації вірогідність участі індивідів з обмеженою особистою доступністю доволі велика.

Підсумовуючи, концептуалізуємо відмінності між низько- і високоінтенсивними типами активізму: залучення до першого часто розгортається за класичною мережевою схемою, і в цьому випадку структурна можливість справді відіграє більшу роль, ніж індивідуальні фактори. Натомість у другому випадку першочерговими є особиста доступність і чутливість до проблемного питання. Отже, положення про мікромобілізацію доповнюють мережеву парадигму: теорія робить акцент на поєднанні структурних та індивідуальних факторів, які сприяють мобілізації, адже, як пише Д. МакАдам, інтенсивна ідеологічна самоідентифікація з цінностями програми штовхає індивідів до залучення в неї, а попередній досвід та інтеграція в активістські мережі затягують індивіда все глибше в активну суспільну діяльність. Звідси маємо портрет високоінтенсивного активіста: він вже має певний досвід участі в суспільному житті; він щиро відданий ідеології чи програмі

суспільно-політичного руху; він тісно оплетений соціальними мережами, і він має порівняно високий рівень особистої доступності або має навички «керування незручностями» (це явище докладно розглядають на відповідному семінарському занятті).

БІОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ АКТИВІЗМУ

Коли мова йде про наслідки участі в суспільно-політичному русі, варто розрізнити два типи: *короткотермінові* та *довготермінові*. Короткотермінові наслідки обмежені в часі і стосуються тих результатів, які є безпосереднім наслідком активізму і проявляються безпосередньо під час діяльності активістів. Наприклад, ватажка маршів протестів можуть тимчасово запроторити до буцегарні, протримати там місяць, доки соціальне збурення не зменшиться, а потім випустити. Позитивним короткотерміновим наслідком можуть бути численні інтерв'ю, тобто доступ до медійного ресурсу, який матиме, наприклад, сотник Самооборони Майдану безпосередньо під час акцій протесту. Коли збурення пройдуть, подібних «зірок на годину» збувають, бо вони втрачають актуальність.

Довготермінові наслідки набагато тривкіші і, фактично, накладають відбиток на все подальше життя і світогляд активіста після його участі в суспільно-політичному русі. Як показали класичні дослідження біографічних наслідків активізму Даґа МакАдама, Дарена Шерктара і Жана Блокера, досвід участі в суспільно-політичному русі (у цьому випадку – «Літі свободи», див. вставку) може вплинути на вибір подружньої пари, особливості кар'єрного зростання, стосунки з друзями – тобто довготермінові наслідки вплітаються в увесь життєвий шлях індивіда.

«Літо свободи» в США

Влітку 1964 р. в американському штаті Міссісіпі, одному з головних бастионів сегрегаціонізму, волонтери розпочали масштабний громадянський проект під назвою «Літо свободи». Передбачалося, що сотні молодих людей із північних штатів приїдуть до шкіл та коледжів Міссісіпі, де братимуть участь у боротьбі за права чорношкірого населення, передусім у сфері вивчення порушення політичних і соціальних свобод. Волонтери мали сконцентруватися на реєстрації чорношкірих виборців, які упродовж десятиліть не користувалися своїм конституційним правом голосу, адже не були внесені до реєстру виборців. Другим аспектом діяльності волонтерів мала стати школа місцевих лідерських

кадрів, тобто низка тренінгів, на яких представники чорношкірої спільноти в Міссісіпі навчалися б принципам захисту своїх прав.

Близько 1 тис. волонтерів зголосилися приїхати в Міссісіпі в рамках проекту. З огляду на велику кількість добровольців, передбачалося створити кілька хвиль учасників, які змінюватимуть одне одного. Для підготовки активістів до практичних аспектів діяльності було організовано тренувальні тижневі курси в Огайо – штаті, здавна відомому активною антисегрегаціоністською позицією. Також сотня лікарів і юристів, переважно представників північних штатів, зголосилися надавати медичну та юридичну допомогу волонтерам.

Проте білі мешканці Міссісіпі сприйняли ініціативу надзвичайно вороже: їм здавалося, що «чужинці з Півночі» та «янки» намагаються реалізувати черговий проект з руйнування традиційного для південних штатів способу життя. У локальній пресі було організовано кампанію проти «Літа свободи», настрої поляризувалися, і пересічні громадяни зустрічали волонтерів пікетами, лайкою та погрозами. Мілітаризовані загони Ку-Клукс-Клану здійснили низку нападів на офіси, де базувалася адміністрація «Літа свободи», та на окремих волонтерів і чорношкіре населення, котре їм допомагало, а місцева поліція, обравши позицію сегрегаціоністів, не захищала волонтерів і навіть арештовувала їх. Всього за час «Літа свободи» було заарештовано більше ніж 1 тис. учасників і близько 100 зазнали фізичних ушкоджень різного рівня складності. Конфлікт досяг свого апогею, коли активісти сегрегаційного руху викрали трьох волонтерів, чії забиті до смерті тіла згодом знайшли на узбіччі.

Про конфлікти широко повідомляла місцева і федеральна преса, тобто представники другої та третьої хвиль проекту знали про фізичну небезпеку, яка на них чекала в Міссісіпі. Частина потенційних активістів, усвідомлюючи ризики, пов'язані з участю в «Літі свободи», відмовлялася від поїздки на південь, проте ще більше молодих людей їхали у ворожо налаштоване середовище, зазвичай животіли в хатинах, які їм надавали чорношкірі, та ризикували своїм життям і здоров'ям.

Випадок «Літа свободи» показує, що активісти переживають специфічну еволюцію політичних поглядів, а саме – радикалізуються і стають більш соціально активними. Також вони набагато більш чітко формують свої суспільно-політичні ідеали, здобувають нових знайомих з-поміж активістів, тобто обростають новими зв'язками з відповідних кіл. Все це накладає відбиток на подальший життєвий шлях людей, які мали досвід активізму.

Так, порівняно з середнім американським виборцем *політичні погляди* колишніх учасників «Літа свободи» зазнали більшого зсуву вліво, ніж у суспільстві загалом. Це проявилось як у короткотермінових

(наприклад, переважна більшість активістів голосувала проти Р. Ніксона на президентських виборах 1968 р.), так і в довготермінових наслідках (у 1980 р. вони переважно голосували проти Р. Рейгана). Радикалізація поглядів відбулася в бік ідеалів і цінностей, на захист яких було організоване «Літо свободи», тож можна зробити висновок, що досвід активізму, наприклад, у ціннісно вкорінених правих суспільно-політичних рухах сприяє дрейфу поглядів учасників управо.

Показовим наслідком стала відмінність у *кар'єрному зростанні* активістів: загалом вони заробляли мало не вдвічі менше, ніж «відмовники» – люди, які подавалися на «Літо свободи», але, усвідомивши ризики, відмовилися від участі (див. таблицю 7.2 і приклад про кейс). Річ у тім, що радикалізовані внаслідок участі в проекті ліво-егалітарні цінності підштовхували активістів уникати роботи в бізнес-корпораціях, тож вони обирали більш соціально орієнтовані професії на кшталт викладання. Більше того, учасники «Літа свободи» зазвичай починали працювати пізніше, ніж «відмовники», а тому їхня кар'єра була коротшою, що також визначило розрив у заробітній платі. Зрештою, вони частіше вступали в конфлікт з керівництвом і мали мотиви до зміни роботи, якщо щось не відповідало їхнім ідеалам. Як наслідок, вони заробляли менше, тож рівень їхнього соціального благополуччя виявився в кінцевому підсумку нижчим.

Також промовистим є вплив досвіду активізму на *особисте життя учасників*: при виборі шлюбної пари учасники проекту визнавали, що «Літо свободи» і спричинена ним політизація визначали напрям пошуку партнерів, тож учасники керувалися, серед іншого, і політичними ідеалами майбутнього чоловіка чи дружини. Таке налаштування не мало суттєвого короткотермінового впливу, адже «Літо свободи» природним чином створило резервуар молодих юнаків і дівчат зі схожими ідеалами, тож партнера часто знаходили або серед учасників, або в інших споріднених соціальних мережах, – а тому рівень одруження учасників не відрізнявся від середньостатистичного. Проте, внаслідок того, що згодом для членів подружжя деполітизація відбувалася з різною швидкістю (або стосувалася лише одного представника чи представниці пари), це мало негативний вплив на стабільність шлюбів, адже дивергенція політичних ідеалів давала поживу родинним конфліктам. У довготерміновій перспективі активісти частіше були самотніми чи розлученими.

Втім, це були лише кількісні показники – статистика шлюбів, зарплатня і записи в трудовій книжці. Якщо ж розглянути якісні показники та намалювати «портрет активістів у старості», виявляється, що вони

розглядали освітній і соціальний ресурси як спосіб підтримки власних соціально-політичних ідеалів, спосіб формування потрібних мереж через контакти з однодумцями і, як наслідок, здобуття доступу до політичної влади. Справді, освітній ресурс дав змогу активістам зайняти вигідну нішу в університетах, коледжах і публічній сфері й таким чином мати вирішальний вплив на нові покоління. Зрештою багато хто з них свідчив, що активізм був метою їхнього життя, тож вони були щасливими і задоволеними, попри менше фінансове благополуччя.

Таблиця 7.2

Біографічні наслідки активізму

Вплив на	Короткотермінові	Довготермінові
політичні погляди	Більш ліві, ніж суспільство загалом	Залишилися більш «лівими», ніж суспільство загалом, хоча розрив між активістами і суспільством дещо зменшився
освіту	Якісно краща, ніж у середньостатистичному випадку	Піднімали свій освітній рівень різними курсами та програмами
кар'єру	Пізніше влаштовувалися на роботу	Частіше змінювали роботу
заробітну плату		Учасники заробляли в середньому \$ 25 тис., відмовники – \$ 40 тис.
особисте життя	Одружувалися так само часто і приблизно в такому самому віці, як і відмовники. Були менш схильні заводити дітей	50 % одружені в 1990-х, відмовники – 72 %, у середньому по країні – 79 %
гендерні питання	Виступали за рівноправ'я – на противагу суспільній думці	Серед активісток був дуже низький рівень домогосподарок

ЛІТЕРАТУРА

- Bengston L. Generation Gap: A Review and Typology of Social Psychological Perspectives // *Youth and Society*. – 1970. – Vol. 25. – P. 7–32.
- Gomza I., Koval N. The Winter of Our Discontent: Emotions and Contentious Politics in Ukraine during the Euromaidan // *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. – 2015. – No. 1. – P. 39–62.

- Goodwin J. The Libidinal Constitution of a High-Risk Social Movement: Affectual Ties and Solidarity in the Huk Rebellion, 1946 to 1954 // *American Sociological Review*. – 1997. – Vol. 62. – No. 1. – P. 40–61.
- Jasper J., Poulsen J. Recruiting Strangers and Friends: Moral Shocks and Social Networks in Animal Rights and Anti-Nuclear Protests // *Social Problems*. – 1995. – Vol. 42. – No. 4. – P. 480–507.
- Klandermans B., Oegema D. Potentials, Networks, Motivations, and Barriers: Steps Towards Participation in Social Movements // *American Sociological Review*. – 1987. – Vol. 52. – No. 4. – P. 489–520.
- Lewis S., Kraut R. Correlates of student political activism and ideology // *Journal of Social Issues*. – 1972. – Vol. 28. – No. 4. – P. 131–149.
- McAdam D. Recruitment to High-Risk Activism // *American Journal of Sociology*. – 1986. – Vol. 92. – No. 1. – P. 59–78.
- McAdam D. The Biographical Consequences of Activism // *American Sociological Review*. – 1989. – Vol. 54. – No. 5. – P. 744–760.
- McCarthy J., Zald M. Resources Mobilisation and Social Movements: Partial Theory // *American Journal of Sociology*. – 1977. – Vol. 82. – P. 1209–1243.
- McCarthy J., Zald M. The Trend of Social Movement in America: Professionalization and Resource Mobilisation. – General Learning, 1973.
- Passy F., Giugni M. Life-Spheres, Networks, and Sustained Participation in Social Movements: A Phenomenological Approach to Political Commitment // *Sociological Forum*. – 2000. – Vol. 15. – No. 1. – P. 120–142.
- Rotter J. *Social Learning and clinical psychology*. – New York : Prentice-Hall, 1954.
- Sherkat D., Blocker J. Explaining the Political and Personal Consequences of Protest // *Social Forces*. – 1997. – Vol. 75. – No. 3. – P. 1049–1070.
- Tilly Ch. *From Interaction to Outcomes In Social Movements // How Social Movements Matter* / ed. M. Giugni, D. McAdam, C. Tilly. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1999.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ГЛИБШОГО ОЗНАЙОМЛЕННЯ З КЕЙСОМ

- Dittmer J., Kolnick J., & McLemore L. *Freedom Summer: A brief history with documents*. – Boston, MA : Bedford/St. Martins, 2017.
- Mooney C. *Freedom Summer, 1964*. – Minneapolis, Minnesota : Core Library, an imprint of Abdo Publishing, 2016.
- Martinez E. *Letters from Mississippi: Reports from Civil Rights Volunteers & Poetry of the 1964 Freedom Summer*. – Brookline, MA : Zephyr Press, 2014.
- Randall H., Tusa, B. *Faces of Freedom Summer*. – Tuscaloosa : University of Alabama Press, 2001.

Тема 8

РИЗИК, ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ВИБІР І ВИСОКОІНТЕНСИВНИЙ АКТИВІЗМ

(2 ГОД.)

СЕМІНАР

Запитання для дискусії:

1. Роль індивідуальних ризиків для мобілізації до суспільно-політичних рухів.
2. Явище «керування незручностями».
3. Рівень біографічної доступності та його зміни упродовж життєвого циклу.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

- Shriver T. Risk and Recruitment: Patterns of Social Movement Mobilization in a Government Town // *Sociological Focus*. – 2000. – Vol. 33. – No. 3. – P. 321–337.
- Nepstad Sh., Smith Ch. Rethinking Recruitment To High-Risk/Cost Activism: The Case Of Nicaragua Exchange // *Mobilization: An International Journal*. – 1999. – Vol. 4. – No. 1. – P. 25–40.

ДОДАТКОВА

- Klandermans B., Oegema D. Potentials, Networks, Motivations, and Barriers: Steps Towards Participation in Social Movements // *American Sociological Review*. – 1987. – Vol. 52. – No. 4. – P. 490–521.
- McAdam D. Recruitment to High-Risk Activism // *American Journal of Sociology*. – 1986. – Vol. 92. – No. 1. – P. 79–92.
- Corning A., Myers D. Individual Orientation toward Engagement in Social Action // *Political Psychology*. – 2002. – Vol. 23. – No. 4. – P. 703–729.
- Fillieule O. The Independent Psychological Effects Of Participation In Demonstrations // *Mobilization: An International Journal*. – 2012. – Vol. 17. – No. 3. – P. 235–248.

ТЕМА 9

КУЛЬТУРА І КОЛЕКТИВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

(2 ГОД.)

Я народився в місті Бомбей... одного разу. Ні, так не піде – дати мені не уникнути, народився я у пологовому будинку Доктора Нарлікара 15 серпня 1947 р. А час? Час теж важить багато: годинник саме привітно склав руки-стрілки, коли я народився – о самісінській півночі.

Так британський письменник Салман Рушді починає свій видатний роман «Опівнічні діти». Ідея цієї книги – описати унікальну долю магічних дітей, які народилися одночасно з незалежною Індією, яка саме у перші секунди 15 серпня 1947 р. отримала свою державність. Тож роман перетворюється на майстерний опис колективної ідентичності індійців, представлення їхнього «спільного Я» через історії опівнічних дітей.

Тема колективної ідентичності є однією з найважливіших у сучасному суспільствознавстві. Особливою є її місце і у вивченні суспільно-політичних рухів. Більшість дослідників визнає, що на цей момент вивчення суспільно-політичних рухів потребує оновлення дослідницької парадигми: після плідних вивчень ролі мереж, досліджень значення індивідуальних факторів та аналізу мобілізаційних технік, евристичні можливості цих підходів до певної міри вичерпано, тож необхідно сформулювати нові. Нині зсув відбувається в бік цінностей, дискурсів, артефактів, символів і внутрішньої інтеракції всередині суспільно-політичних рухів. Іншими словами, спостерігається поворот до культурної складової.

Ця зміна оптики почалася ще у 1980-х роках, коли стали очевидними не лише беззаперечні досягнення, а й обмеження «американської парадигми» (див. тему 3). Відтоді такі дослідники, як Нік Крослі, Джон Лофленд, Гаррі Файн і Берт Кландерманс, почали виступати за запозичення положень європейської соціології суспільно-політичних

рухів, перш за все – використання поняття колективної ідентичності для вивчення суспільно-політичних рухів. Подібна інкорпорація мала допомогти більш повно помислити і зрозуміти явище суспільно-політичних рухів.

Метою цієї теми є *пояснити, яким чином використання культурної антропології може бути плідним для вивчення суспільно-політичних рухів*. Особливу увагу буде приділено такому культурному конструкту, як колективна ідентичність.

КУЛЬТУРА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

На перший погляд, суспільно-політичні рухи та культура – це дві протилежності. Культура, тобто сукупність норм, рамок, інституцій і цінностей, є цариною стабільного базису суспільного життя, котрий повільно й інертно приймає зміни; натомість суспільно-політичні рухи зазвичай прагнуть змін. Тобто є опозиція між соціальною статикою та соціальною динамікою.

Проте не варто забувати, що культура і її норми визначають те, як люди і суспільні групи сприймають соціальну реальність, як вони формують своє незадоволення, як вони вибудовують солідарність та які мобілізаційні практики застосовують. Тобто суспільно-політичні рухи в прямому сенсі створені культурними нормами свого суспільства. Коли у 2008 р. у Франції відбувалися масові протести проти зменшення соціальних виплат найменш заможним верствам населення, організація недієздатних осіб *Ni pauvres, ni soumis* («Ані бідні, ані підкорені») мобілізувала тисячі людей на інвалідних візках, які проїхали головними паризькими бульварами від площі Республіки до площі Бастилії. Поліція спеціально заблокувала доступ автомобілям на вулиці, якими рухалися демонстранти, а в метро висіли офіційні попередження, що станції, які виходять на відповідні площі, будуть переважані й варто скористатися іншими вузлами пересадок. Отож унаслідок культурних норм соціальної боротьби, притаманних державі всезагального блага, французький уряд суттєво сприяв проведенню протесту попри той факт, що сама акція була спрямована власне проти нього. На додаток медіа активно висвітлювали подію, хоча у французьких масштабах це була рутинна ситуація.

Натомість акція протесту українських чорнобильців, котрі зі схожих причин – урізання соціальних виплат – влаштували протест у грудні 2011 р., викликала фактично протилежну відповідь українського уряду, який усіляко намагався ускладнити мобілізацію учасників акції,

забороняв висвітлювати події та зрештою кинув заgonи міліції розігнати протестувальників. Отож, через норми української політичної культури протестний рух, точніше його придушення, набув більш насильницького і гострого характеру.

Культура і суспільно-політичні рухи пов'язані й оберненими зв'язками. Суспільно-політичні рухи часто виступають як форми спротиву панівним культурним кодам, нормам і правилам – вони формулюють конкурентні коди і правила, тобто певну контркультуру і прагнення до культурних змін. Культура – це не тільки набір норм і зразків поведінки, а й сукупність спільних символів, ритуалів, артефактів, звичок і зв'язків між соціальними акторами, що означає: суспільно-політичні рухи як форма групової діяльності можуть і продукують таку субкультуру, яка своєю чергою збагачує соціальну культуру загалом. До прикладу можна взяти сучасних анархістів і їхню субкультуру чорних курток, масок навколо облич, практик войовничих зібрань, биття вітрин, спалення авто: вони, очевидно, намагаються відкинути буржуазну капіталістичну культуру порядку й приватної власності, але водночас додають ще одного виміру буржуазній культурі, вони формують культуру протесту. Можна навести інший, менш радикальний приклад: із розвалом СРСР у Росії сформувалася нова політична риторика, котру започаткували демократичні рухи. Вони послуговувалися політичним лексиконом, запозиченим із західних демократій, а проте надали йому іншого значення, чим збагатили і російську політичну культуру, і демократичну світову культуру.

Отже, суспільно-політичні рухи є водночас і продуктом своєї культури, і агентом її перетворень, тож їх можна визначити з погляду культурної антропології як **колективну дію, котра задана культурними реаліями суспільства, а водночас прагне надати їм нових форм.**

Джон Лофленд був одним із провідних дослідників культури суспільно-політичних рухів. Його теорія ґрунтується на ідеї, що **суспільно-політичні рухи можуть відрізнятися за рівнем культури, яким вони наділені, адже культура – це змінний показник, тож деякі рухи можуть мати її більше, а інші – менше.** Лофленд не має на увазі, що «Спілка пошановувачів старовини у Лохвиці» більш культурна за панків з Іст-Сайд Рівер, тобто він не каже, начебто існують суспільно-політичні рухи з іманентно вищим рівнем культури. Він навіть не претендує, що може дати визначення поняттю «культура»: над цим завданням працюють кілька поколінь культурологів, але єдності у поглядах усе ще немає. Натомість Лофленд виокремлює шість соціальних

конструктів, «контейнерів», які містять культуру і які притаманні усім суспільно-політичним рухам:

1. *Цінності*: набір ідей та ідеалів, які сповідують члени суспільно-політичного руху та які вони захищають.
2. *Артефакти*: сукупність матеріальних і символічних об'єктів, які мають першочергову роль для суспільно-політичного руху.
3. *Історії*: набір канонічних оповідок, які викликають сильні емоції в членів суспільно-політичного руху.
4. *Приводи*: причини, з яких суспільно-політичний рух збирає своїх членів.
5. *Соціальні ролі*: спеціалізація учасників і надання членам руху окремих функцій.
6. *Норми поведінки*: набір культурно вмотивованих правил взаємодії між собою та зовнішнім світом, які поділяють члени суспільно-політичного руху.

Шість виокремлених «контейнерів» більш-менш повно охоплюють загальні уявлення про культуру, адже описують її як (1) сукупність соціальних ідеалів; (2) сукупність матеріальних об'єктів людської діяльності; (3) сукупність міфічних, анонімних і літературних джерел, які продукує суспільство; (4) сукупність важливих колективних дат; (5) сукупність соціальних елементів, що займаються своєю специфічною роллю; (6) сукупність писаних і неписаних правил індивідуальної та соціальної поведінки. Отже, Лофленд фактично перетворює різні підходи до визначення культури на аналітичні інструменти порівняння суспільно-політичних рухів. Кожен із них має свої цінності, історії, артефакти, норми тощо, але, наприклад, кількість історій про героїчну та звитязну діяльність найстаршого екстремістського руху FARC, який з 1964 р. протистоїть уряду Колумбії, перевищує кількість історій українського руху «Фемен», адже останній існує лише кілька років. У цьому і полягає ідея Лофленда – у можливості кількісного порівняння елементів культури, притаманних конкретному суспільно-політичному руху. Сукупне визначення кількості культури по кожному з показників дає можливість доволі чітко намалювати портрет руху.

Цінності суспільно-політичного руху закладають базу його особливостей. Тут першочергову роль відіграє (1) *рівень відмінності* цих цінностей від цінностей, які поділяє суспільство. Наприклад, для більшості німецького суспільства 80-х і 90-х ХХ ст. років цінність «здорового життя, екологічної чистоти та безпеки», цінність збалансованого існування людини та природи посідали важливе місце в загальній ієрархії цінностей, а тому віртуально кожен німець і кожна німкеня

поділяли цінності руху «зелених». Це, з одного боку, формувало широкий резервуар соціальної підтримки, а з іншого, робило «зелених» дещо абстрактними. Натомість цінність «революційного досягнення справедливості», що в тій самій ФРН сповідували бойовики *Rote Armee Fraktion*, була набагато меншою, тож *Rote Armee Fraktion* мала чіткий образ у соціальних уявленнях, а проте і вужчу підтримку.

Нижчий рівень відмінності між цінностями руху і суспільними цінностями відіграє роль легітимізатора, але ставить проблему специфіки руху. Саме тому кожен суспільно-політичний рух зацікавлений у (2) *специфікації власних цінностей*. Якщо ми візьмемо за приклад суспільно-політичний рух за мирний розвиток (*peace movement*), то побачимо, що організації, що його формували, дещо відрізнялися щодо цінностей, які вони поділяли. Це видно вже з назв організацій: «рух проти ядерного озброєння», «рух громадянської дипломатії», «рух за роззброєння», «рух з контролю за озброєнням», «антиімперіалістичний рух». Усі вони сповідували пацифізм й ідею мирного співжиття різних народів, а проте основний спосіб досягнення такого ідеалу вбачали у різних стратегіях. А це означає, що різні рухи не поділяли певні цінності – громадянську дипломатію, роззброєння чи антиімперіалізм. За допомогою цього простого акту розрізнення вони формували більш-менш чітку структуру відмінностей, що давали змогу громадянину Петрові Ковалю думати: «Я щиро хочу допомогти, аби у світі був мир, але я радше вірю, що це реально зробити за допомогою контролю за озброєнням, ніж боротьбою з імперіалізмом», – і як наслідок обирати, який рух підтримати. Чим більше специфікованих цінностей має суспільно-політичний рух, тим опуклішим виявляється його образ.

Це відсилає нас до (3) *рівня розробки цінностей*: у деяких рухах, наприклад у бельгійському «Русі за жіночі права», цінності є радше нечіткими й неясними символами, що особливо не концептуалізуються – рух просто декларує бажання боротися проти недотримання прав жінок. Натомість американська радикальна феміністка Валері Соланас у своєму маніфесті «Спілки повного винищення чоловіків» чітко і докладно обґрунтувала необхідність «повалити уряд, знищити систему грошових відносин і... повністю винищити чоловічу стать», що начебто було необхідною умовою подальшого прогресу людства.

Отже, **цінності суспільно-політичних рухів можна вимірювати за показниками відмінностей, специфікації та рівня розробки, що в сукупності дає можливість описати культуру суспільно-політичного руху**. Схожим чином можна вимірювати й порівнювати й інші

«контейнери культури». Візьмемо до прикладу *артефакти*: деякі рухи мають свій чітко визначений логотип, який вони використовують на зборах і демонстраціях (для неонацистів це, очевидно, свастика, або число 88), натомість рухи за мирний розвиток не мають такого єдиного логотипа – вони використовують голубку, дві схрещені і зламані гвинтівки, символ пацифізму, ядерний гриб... Ці логотипи не завжди читабельні для зовнішніх спостерігачів, а тому вони, з одного боку, відокремлюють учасників руху від решти («ми знаємо, чому на наших знаменах голубка»), а з іншого – ускладнюють ідентифікацію руху та його цілей для зовнішнього спостерігача. Скажімо, якщо ви йдете по вулиці й бачите натовп молодиків у чорних шкірянках зі свастиками на плакатах, у вас не буде сумнівів, що перед вами – неонацисти, натомість якщо зустрінете групу людей із державними прапорами США, постане запитання: це патріоти, які вимагають впевненої зовнішньої політики, ветерани Війни у затоці, які вимагають підвищення пенсій, чи конституціоналісти, які вимагають дотримання шостої поправки до Конституції США?

Подібну роль ідентифікатора відіграють і *харизматичні особистості*. Колона студентів із портретом Мао дає можливість чітко зрозуміти, що перед нами представники лівих сил; марш людей із портретом Лютера Кінґа показує, що йдуть борці за громадянські права. Натомість якщо демонстранти несуть портрет невідомого лисого дідуся, доведеться спеціально дізнаватися, що то була демонстрація проти амністії депутата, який застрелив на полюванні старенького збирача грибів. Отже, **артефакти також різняться за кількістю, емоційністю та розробленістю** і сприяють формуванню чіткішого образу руху.

Історії, які розповідають одне одному та зовнішній публіці члени суспільно-політичного руху, можуть бути канонічними/неканонічними, чисельними/одиничними, вони можуть виражатися звичайною мовою, або, навпаки, проговорюватися на арго, специфічній мові чи локальній говірці – залежно від цілей і завдань. Приміром, демонстрація культурних регіоналістів у Монпельє послуговувалася плакатами й лозунгами, написаними окситанською, – тому що її завданням було привернути увагу публіки до виродження та зникнення цієї мови.

Історії напряму пов'язані з *приводами* – певними місцями й подіями, які мають символічну цінність для учасників суспільно-політичного руху. Зокрема, феміністки можуть використовувати традиційний в англійських країнах День матері чи в пострадянських суспільствах

8 березня, аби нагадати суспільству про інші соціальні ролі, на які претендує жінка. Натомість грецькі анархісти особливо активні 17 листопада – день, коли грецька армія за допомогою бронетехніки прорвалася на територію Афіньського політехнічного університету, забивши на смерть понад 30 студентів. В Аргентині з 1977 р. діє організація «Матері Травневої площі» (*Madres de Plaza de Mayo*), котра об'єднує жінок, які щоденно збиралися на центральному майдані Буенос-Айреса і вимагали відкрити правду про своїх «зниклих дітей» – про 30 тисяч аргентинців, які раптово пропали під час правління військової хунти. Тобто саме місце збору зрештою і дало цим спочатку неорганізованим жінкам символічне наповнення і назву руху. Очевидно, що кількість таких символічних місць / приводів / дат, їхня відомість або невідомість рядовим учасникам, розуміння цього символізму зовнішніми спостерігачами можуть бути різними, а тому варіюватися від організації до організації та робити її образ більш чітким і опуклим.

Соціальні ролі, яких набувають різні члени суспільно-політичних рухів, – їхня кількість, їхня спеціалізація, їхні функції – також можуть варіюватися і вимірюватися кількісно. Можна порівнювати кількість провідних інтелектуалів, залучених до суспільно-політичного руху, аби зрозуміти його інтелектуальний ресурс; можна порівнювати кількість і якість публікацій, які видають відповідальні особи; можна порівнювати кількість спеціалістів – юристів, економістів, екологів, які залучені до суспільно-політичного руху, надають йому професійні консультації, а отже і формують його цілі та методи. Наприклад, якщо є два «зелені» рухи, один з яких об'єднує радикальних енвайронменталістів-студентів, які просто критикують безвідповідальні дії найбільших промислових заводів, а другий – послуговується аналітичною роботою провідних екологів, які на фактах і за допомогою графіків доводять, що діяльність певної нафтовидобувної компанії стоїть у витоків поступового танення антарктичного льодяного щита, – то вплив цих двох рухів буде різним у різних соціальних колах.

Зрештою *норми поведінки* членів суспільно-політичних рухів під час колективної дії дають змогу також ліпше описати конкретний рух. Витягнуту праву руку із затиснутим кулаком – всім зрозумілий знак люті – почали активно використовувати усі протестувальники з часів робітничих страйків у 1930-х. Власне агресія часто є нормою колективного протесту, адже він об'єднує людей, які чимось незадоволені й вимагають чогось від уряду або від третьої сторони. Але інші емоції можуть відігравати не менш важливу роль: низка суспільно-політичних рухів за звільнення Тибету послуговується підкреслено мирними,

паціфістськими та ненасильницькими нормами поведінки, аби використовувати контраст між ними і тактикою Пекіна, який завжди придушує подібні рухи з неприхованою жорстокістю.

Отже, *культура суспільно-політичних рухів – це не лише важливий компонент їхньої діяльності та нематеріальний ресурс, який визначає вірогідність успіху окремих суспільно-політичних організацій (SMO), а й аналітичний інструмент, який уможливорює порівняння різних суспільно-політичних рухів і організацій.*

КОЛЕКТИВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Розглянуті вище «контейнери культури» мають у сукупності важливу функцію: на основі спільних норм, важливих матеріальних артефактів, засадничих текстів, регулярних подій, розподілу соціальних ролей і особливостей поведінки вони єднують членів спільноти в єдине ціле і формують певну колективну ідентичність. **Колективна ідентичність – це сукупність спільних орієнтацій, ставлень, тлумачень, настроїв, переконань і життєвих зразків, посиленних спільним досвідом соціальної дії.** Іншими словами, колективна ідентичність – це особливі смислові, символічні та структурні зв'язки між індивідами, котрі уможливають їхнє розуміння себе, тобто *дієвого «ми»* як соціального актора. Конструювання колективної ідентичності дає змогу груповим соціальним акторам помислити певну дію як плід своєї діяльності: активістки «Матерів Травневої площі» могли сказати: «Ми це зробили – ми добилися сумної правди про наших дітей, яких зі зв'язаними руками викидали з вертольотів у Ла-Плату. Ми добилися правди, і знаємо, що наші діти зникли, бо їх вбив уряд».

Необхідно розуміти, що коли мова йде про колективну ідентичність, не варто уявляти певну онтологічну субстанцію, яка наповнює судини кожного з її членів. Ідентичність створюється і перетворюється у процесі соціального спілкування. Тож насправді немає жодного дієвого «ми», є лише група людей, котрі спілкуються, поділяють цінності та норми, визнають важливість певних соціальних проблем і шляхів їхнього вирішення, вважають, що найкраще ці вирішення описали в певних текстах певні справді розумні люди, і частини дієвого «ми» збираються час від часу з особливих приводів. А проте, попри цей конструйований характер, колективна ідентичність надає нових вимірів суспільно-політичній діяльності: (1) вона допомагає групі вважати себе повноправним соціальним актором, що має набір цінностей, цілей і переконань: «діє не натовп випадкових глядачів, а ми – матері, чії діти зникли»; (2) вона створює видимість тривалості, адже формує

певного колективного актора, який планомірно й розмірено добивається своєї мети: «ми вимагали від вас правди в 1970-х, тільки правда нам треба і в 1990-х»; (3) вона створює ефект причинності: «ми, матері зниклих дітей, добилися правди від військової хунти».

Поняття колективної ідентичності аналітично корисне, адже воно дає змогу поєднати положення про мережеві та індивідуальні мотиви мобілізації: колективну дію можна вважати соціальним полем, що лежить на перетині двох структур: 1) цілей, засобів їх досягнення і наявних ресурсів; 2) індивідуальних тлумачень цілей, засобів і ресурсів.

Ми діятимемо лише в тому випадку, коли абстрактні поняття на кшталт «солідарності», «толерантності», «прав людини», починають щось важити для нас – коли ми надаємо їм смислів. Аналогічно, ми можемо уявляти, що народ має право не погоджуватися з політикою уряду, але це абстрактний принцип, котрий набуде певного значення лише тоді, коли ми усвідомимо: ми – мешканці кварталу – маємо право зібратися у себе на подвір'ї, біля закладеного фундаменту, і протестувати проти побудови мечеті в нашому кварталі, бо ж ми не хочемо мати сусідів-мусульман. Зрештою ресурси теж звучать абстрактно, допоки офісні працівники не почнуть складати гроші, купувати теплі ковдри, тікати на годину раніше з роботи, відносити придбане протестувальникам на 30-градусному морозі, адже «вони там стоять і за нас; і хоча ми не можемо бути з ними фізично, ми таки разом виборемо свої права на чесні вибори».

Отже, **колективна ідентичність – це процесуальне творення певних смислів колективної дії, які кожен носій ідентичності інтерналізує для себе**. Паралельно створюється певний образ дієвого «ми» – сукупності людей, що прагне одного і діє заради цього. Альберто Меллуччі, італійський дослідник, який просував використання поняття «колективна ідентичність» для вивчення суспільно-політичних рухів, виокремлює три джерела колективної ідентичності, що в поєднанні уможливають її появу: 1) когнітивне визначення цілей, засобів і напрямів колективної дії; 2) формування соціальної мережі, якою циркулюватимуть ідеї, переконання, впливи та рішення; 3) емоційний внесок індивіда у спільну справу.

Як зазначено вище, спільні цінності дають змогу визначити, хто і заради чого діятиме разом: вони є базою колективної ідентичності. Решта п'ять «контейнерів культури» – а особливо артефакти, історії та приводи – кристалізують колективну ідентичність. Наприклад, історії: коли ми говоримо про історії, то маємо на увазі ті колективні оповідки,

які передаються у межах руху і цим єднають його учасників. Гаррі Файн розрізняє загалом три типи подібних оповідок: *жахи*, *дива* та *бумви*. Наприклад, кожен член нігерійського руху МОСОП (*Movement for the Survival of the Ogoni People*) знав історію про вбивство Кена Саро-Віви – цинічну страту лідера цього руху, влаштовану авторитарним режимом Нігерії. «Дієве ми» передає подібні історії про свої славні діяння чи великі страждання подібно до того, як національні спільноти зберігають (у письмовій чи усній формі) спогади про незрівнянні страждання своєї спільноти (Голодомор), величезні дива («Диво над Віслою») чи величні битви (штурм Іво-дзіми, битва при Аустерліці). Усі ці наративи допомагають об'єднати колектив навколо спільного (реально чи уявленого) досвіду. Артефакти також єднують колектив, відтворюючи навколо себе колективну ідентичність: для більшості людей костюм із кількома дірками – це зіпсута річ, але для учасників більшовицького руху він – символічна реліквія, адже це – костюм В. Леніна, в якому він був, коли на нього вчинила напад Ф. Каплан. Цей артефакт дає змогу заново пережити емоційне піднесення від промов більшовицького лідера і від спогадів спільної боротьби, тож він піднімає на нові звершення. Менш драматичними артефактами можуть бути фотографії маршів, значки і плакати демонстрацій, які нагадують учасникам – «ми були там».

Отож група, яка поділяє цінності, має спільні уявлення про засоби їх досягнення, описує свій досвід і майбутні завдання єдиним наративом. А проте цих складових не достатньо, аби можна було констатувати наявність сконструйованої колективної ідентичності. Суспільно-політичний рух завжди діє у сфері соціальних відносин, тобто він вимагає щось від когось у певній політичній системі. Іншими словами, йому треба ще два важливі елементи: той, кому адресовано вимоги (*антагоніст*), і зовнішній спостерігач (*публіка*). Іноді вони можуть бути об'єднані фігурою влади, котра стає єдиним суб'єктом, іноді вони роз'єднані, але хай там як, а колективна ідентичність є реляційним конструктом, тобто продуктом відносин, – відносин між суспільно-політичним рухом і оточенням.

Це означає, що суспільно-політичний рух і його колективна ідентичність не є автономним об'єктом: по-перше, він потребує визнання з боку публіки. Лише коли зовнішній спостерігач почне вбачати в натовпі, який зібрався на вулиці, соціального актора, який має цілі, програму та засоби досягнення, відбудеться кристалізація колективної ідентичності. По-друге, формування дієвого «ми» неможливе без появи образу колективного суперника, *дієвого антагоніста*. Власне

через протиставлення *дієвого «ми»* – *дієвому антагоністу* формування колективної ідентичності набуває довершених рис.

Отже, за колективної дії спостерігається антагоністичне проти-стояння двох ідентичностей – ідентичності дієвого ми та ідентичності дієвого антагоніста. На початковій стадії кожна зі сторін конфлікту заперечує ідентичність – тобто цілі, засоби і модель дій – суперника. Під час конфлікту відбувається кристалізація ідентичності, адже люди не лише відчують спільний інтерес, а й наповнюють сенсом свої дії. Саме так індивідуальні актори залучаються до соціальних мереж, пропускають колективну дію через власний досвід, додають їй особистісного виміру, прилучаються до наративів історій та символічного впливу артефактів, аби зрештою сформувати з партнерами образ *дієвого «ми»*.

Коли цю початкову фазу пройдено, сповна проявляється потрійний ефект колективної ідентичності – тривалість, причинність і повноправність, – і суспільно-політичний рух перетворюється на активно-го, автономного і впевненого соціального актора. Надалі колективна ідентичність відіграє роль когнітивного фільтра, який дає змогу інтерпретувати образи минулого з візіями майбутнього та мобілізувати учасників на подальші дії.

Необхідно зрозуміти, що колективна ідентичність аж ніяк не є сталою: це не вода, яку наливають у склянку суспільно-політичної організації, так що колись порожня формація набуває певної суті; це радше генероване електромагнітне поле, котре утворюється внаслідок постійного руху наелектризованих часточок. Більше того, колективна ідентичність постійно створюється і перетворюється, адже вона залежить і від відносин з дієвим антагоністом, і з ширшою соціальною аудиторією загалом. Отож, залежно від того, як починають сприймати суспільно-політичний рух ці два референти, змінюється самосприйняття і *дієвого «ми»*. Наприклад, феміністичні рухи в 1960-х роках прагнули звільнити жінку від патріархального диктату: вони підкреслювали, що жінки можуть бути талановитими лікарями, водіями, військовими. Ідентичність жінки конструювалася як ідентичність особистості, котра може робити все так само, як і чоловіки. Коли суспільство (публіка) та чоловіки (дієвий антагоніст) визнали це, перед феміністичними рухами виникли нові завдання, а тому сконструювалася нова жіноча ідентичність. Новітні феміністи й феміністки розглядають жінку не як істоту, котра майже не відрізняється від чоловіка, а як талановитого і здібного соціального та індивідуального актора, котрий, проте, має особливості поведінки та потреб. Отож, на противагу ідентичності

1960-х – «жінка – це те саме, що і чоловік, вони у всьому рівні», приходить нова ідентичність – «жінка – це рівний за правами, але відмінний за характером соціальної участі соціальний актор».

Цікаво, що колективна ідентичність унаслідок своєї композитності та конструйованого характеру фактично уможлиблює існування кількох ідентичностей та їхнє більш-менш гармонійне поєднання, тобто існує **каскад ідентичностей**. Так, можна мати ідентичність поляка, католика і робітника та, як наслідок, час від часу брати участь в активності національного суспільно-політичного руху на кшталт «Солідарності», релігійного руху – на кшталт «Армії порятунку» та соціалістичного руху «За права трударів». Звісно, в деяких екстремальних випадках кілька ідентичностей складно поєднати – наприклад, ідентичність гомосексуала й католика, що призводить до особистої фрустрації. Але загалом колективна ідентичність дає змогу розглядати індивідів та групи не просто як певний ресурс, який долучається до суспільно-політичного руху, а як багатопланових соціальних акторів зі складною мотивацією.

Підсумовуючи, варто навести аргументи Альберто Мелуччі, який виокремив чотири переваги введення колективної ідентичності як необхідного елементу вивчення суспільно-політичних рухів. 1. Воно відриває погляд дослідника від формальних ознак конструювання суспільно-політичного руху (промов, документів, посад) і спрямовує його до стану активних перемовин – інтерактивної взаємодії усіх учасників. Тобто, з верхівки айсбергу дослідник переводить свій погляд на увесь масив колективної дії. 2. Воно розширює значення поняття соціальний рух, який більше не розглядається просто як колективна дія проти урядових рішень, а перетворюється на сукупність мереж солідарності, які продукують культурні та символічні значення, а тому значно переважають обмежені функції формальних організацій. 3. Воно дає змогу відмовитися від нормативної оптики, котра зображає суспільно-політичні рухи чи то як героїв, чи то як руйнівників спокою. За допомогою поняття «колективна ідентичність» суспільно-політичний рух перетворюється на «систему дій» – складних мереж продукування соціальної дії з різними рівнями її значення. Тож якщо для верхівки суспільно-політичного руху він і справді може означати механізм захисту своїх інтересів, то для низового рівня це може бути способом прилучення до солідарного оточення тощо. 4. Поняття колективної ідентичності допомагає краще описати і пояснити єдність, множинність і навіть контрадикційність руху.

ЛІТЕРАТУРА

- Bob C. *The Marketing of Rebellion*. – Cambridge University Press, 2005.
- Crossley N. *Making Sense with Social Movements*. – Philadelphia : Open University Press, 2002.
- Fine G. *Can the Circle Be Unbroken?: Small Groups and Social Movements // Advances in Group Processes / ed. Edward Lawler*. – Greenwich, Conn : JAI Press, 1985.
- Flesher Fominaya C. *Collective Identity in Social Movements: Central Concepts and Debates // Sociology Compass*. – 2010. – Vol. 4. – No. 6. – P. 393–404.
- Johnston H. *Social Movements and Culture / ed. Hank Johnston and Bert Klandermans*. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995. – P. 217–247.
- Klandermans B. *A Theoretical Framework for Comparisons of Social Movement Participation // Sociological Forum*. – 1993. – Vol. 8. – No. 3. – P. 383–402.
- Lofland J. *Protest: Studies of Collective Behavior and Social Movements*. – New Brunswick, N. J. : Transaction, 1985.
- McDonald K. *From Solidarity to Fluidarity: Social Movements Beyond “Collective Identity” : The Case of Globalization Conflicts // Social Movement Studies*. – 2002. – Vol. 1. – No. 2. – P. 109–128.
- Melucci A. *The Process of Collective Identity in Social Movements and Culture / ed. by Hank Johnston and Bert Klandermans*. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995. – P. 44–45.
- Oberschall A., Kim H. *Identity and Action // Mobilization: An International Journal*. – 1996. – Vol. 1. – No. 1. – P. 63–85.

Тема 10

КОЛЕКТИВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І МОБІЛІЗАЦІЯ ДО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

(2 ГОД.)

СЕМІНАР

Запитання для дискусії:

1. Що таке колективна ідентичність.
2. Позитивні та негативні впливи ідентичності на мобілізацію.
3. Зв'язок між тактикою та ідентичністю.
4. Механіка конструювання колективної ідентичності в межах SM і SMO.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

- Polletta F., Jasper J. Collective Identity and Social Movements // Annual Review of Sociology. – 2001. – Vol. 27. – P. 283–305.
- Della Porta D., Diani M. Collective Action and Identity // Social Movement. – London : Blackwell, 2004. – P. 90–113.

ДОДАТКОВА

- Diani M., Pilati K. Interests, Identities, and Relations: Drawing Boundaries in Civic Organizational Fields // Mobilization: An International Journal. – 2011. – Vol. 16. – No. 3. – P. 265–282.
- Hunt S., Benford R. Collective Identity, Solidarity and Commitment // The Blackwell Companion to Social Movements / ed. by David Snow, Sarah Soule, and Hanspeter Kriesi. – Oxford : Blackwell, 2004. – P. 433–451.
- Van Dyke N., McCammon H. Social Movement Coalitions. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 2010.

ФРЕЙМІНГ І ЛЕЙБЕЛІЗАЦІЯ

(2 ГОД.)

В одному з найвидатніших романів російської літератури ХХ ст. «Життя та доля» письменник Василь Гроссман описує, як улітку та восени 1941 р. спантелечені й деморалізовані радянські війська тікали на схід перед нездоланим наступом Вермахту, і здавалося, що цей відступ не можуть зупинити ані заклики комсоргів, які просили солдатів і офіцерів битися за партію та товариша Сталіна, ані погрози НКВД розстрілювати усіх, хто не утримував бойові позиції. Радянський Союз втратив найбільш плодючі та значною мірою промислово розвинуті регіони – і здавалося, ніщо не поверне мораль населенню. І саме у цей вирішальний момент партійна верхівка здійснює одну з найменш очікуваних політичних метаморфоз за всю історію СРСР: вона згортає усі переслідування Російської православної церкви та починає використовувати потужний тисячолітній штамп, який вона раніше ігнорувала через відкрито атеїстичний характер режиму, – штамп «Святої Русі». Раптово партія, яка завжди відкрито проголошувала своє матеріалістичне тлумачення історії, яка перетворювала церкви на елеватори і відправляла священиків у табори як «класових ворогів», звернулася до теми «святої землі російської». Глава Російської православної церкви митрополит Сергій офіційно звернувся до народу із закликом, як у часи Батия, часи тевтонських лицарів, часи Карла XII і часи Наполеона піднятися на захист Святої Русі та побороти, з Божою допомогою, нових загарбників. Цим самим партійна верхівка надихнула народ на боротьбу не за партію чи за Сталіна, заклики які не діяли, а за певну патріотичну ідею, котра в російських умовах завжди мала православне забарвлення.

Фактично комуністи здійснили те, що називають фреймінгом, конструюванням рамкової інтерпретації, – вони сформували таку соціальну перспективу і змогли так показати простому селянину з Поволжя «справжні» причини війни, що з допомогою символічних засобів мобілізували на свою користь значні ресурси.

Коли мова йде про суспільно-політичні рухи, то їхня діяльність і, особливо, досягнення поставлених цілей також неможливі без правильного і стратегічно проведеного фреймінгу. Метою цієї теми є *пояснити природу фреймінгу, характер його впливу і проаналізувати два такі специфічні типи фреймінгу, як лейбелізація та стигматизація.*

ПОНЯТТЯ ФРЕЙМІНГУ

Подібно до наукових термінів «ідея» або «історія», у терміна «фреймінг» є беззаперечний автор – Грегорі Бейтсон. На відміну від Платона і Геродота, він жив у XX ст. Цей «хрещений батько» соціально-конструктивізму розробив поняття фрейму для аналізу того, як девіантні та психічно нестабільні індивіди сприймають реальність. Бейтсон припустив, що їхня «невідповідна» поведінка по суті не відповідає загальноприйнятим рамкам колективної взаємодії – тобто схемам, за допомогою яких соціальні актори пояснюють собі соціальні категорії. Тож Бейтсон, зацікавлений у «кроках назустріч екології розуму», пропонує маніпуляцію цими схемами, які він називає фреймом, для повідомлення девіантним індивідам, що «правила гри» не такі, як їм видається.

Попри той факт, що самого Бейтсона рівною мірою цікавили кібернетика, психологія та математика, він використовував поняття фрейму у більш психотерапевтичному значенні. Наступний крок із надання концепту більш суспільствознавчого характеру зробив Ірвін Гофман. Метою соціологічних студій Гофмана було дослідити, як діють і як взаємодіють різні соціальні актори. У своїй роботі «Рамковий аналіз» він ввів поняття «ключа», визначивши його як «набір конвенцій, за допомогою якого певна діяльність набуває сенсу». Значення терміна Гофман ілюструє прикладом хижих тварин, які в дитинстві борюкаються між собою, але чітка система сигналів, якими обмінюються особи, повідомляє, чи це справжня боротьба, чи лише гра. Ввівши поняття ключа, Гофман прямо зазначив, що фрейм – це не індивідуальна, а власне інтерперсональна система, що визначає характер комунікації. Він вибудовує модель «взаємного усвідомлення» (*mutual awareness*), яка передбачає, що суб'єкт А розуміє, що суб'єкт Б його розуміє, – ця модель є передумовою фрейм-будівництва. У моделі «взаємного усвідомлення» важливу роль відіграють мовленнєві операції – слова, речення, фрази, які змальовують сенс і смисл людської діяльності та людського існування. Фактично, слова, які ми вибираємо, речення,

якими ми описуємо своє життя, вибудовують його в певній перспективі, – і саме ця перспектива створює смислові рамки. Слово «рамки» англійською мовою звучить як фрейм, а французькою – *кадр (cadre)*. І подібно до того, як людина з фотоапаратом вибирає, яку частину реальності взяти у кадр, аби вийшла гарна картинка, у взаємодії між собою люди ставлять рамки, через які показують і тлумачать реальність соціальну.

Попри велику кількість посилань на саму роботу та наукову новизну, що її заклала книга Гофмана, з концептуального погляду вона має один недолік – бракує чіткого визначення поняття фрейму. По всій книзі розсіпані натяки та алегорії, що допомагають загалом зрозуміти фрейм як **схему інтерпретацій, яка дає змогу людям ідентифікувати та розташувати факти та події у своїй особистій картині світу.**

Наприкінці 1980-х років група авторів (Роберт Бенфорд, Девід Сноу, Стівен Ворден і Едвін Рочфорд), які втомилися від протистояння між європейською та американською парадигмами, вирішили застосувати положення соціологічної теорії Гофмана для дослідження суспільно-політичних рухів. Дослідники виступали проти поступового витіснення психології з репертуару методів дослідження суспільно-політичних рухів, і фрейм-аналіз можна вважати реваншем когнітивної психології у суспільних науках.

Р. Бенфорд, Д. Сноу, С. Ворден і Е. Рочфорд вважали, що вивчення суспільно-політичних рухів у концептуальних рамках панівних тоді теорії депривації та теорії мобілізації ресурсів мало дві суттєві хиби:

1. Попри те, що значну роль у появі суспільно-політичних рухів приписували незадоволенню та його соціально-психологічним проявам (депривації та відчуженню), не враховувався той факт, що незадоволення – це індивідуальна інтерпретація наявної ситуації.
2. Погляд на участь активіста в суспільно-політичному житті характеризувався статичністю, але насправді рішення брати участь у заходах суспільно-політичного руху залежить від постійної переоцінки себе та ситуації в суспільстві, тобто динамічної психологічної поведінки, яка тісно пов'язана з інтерпретаціями соціальної реальності.

З цих двох положень вчені зробили висновок, що *інтерпретаціями не можна нехтувати при вивченні суспільно-політичних рухів і що власне інтерпретаційна складова розширяє евристичний потенціал вивчення суспільно-політичних рухів.*

Отож, аби доповнити традиційні теорії, Бенфорд і Сноу запропонували розглядати залучення індивідів до суспільно-політичного руху як наслідок мікромобілізації, у їхній термінології – процесу фрейм-вирівнювання (*frame alignment*, дослівно – «рамкове вирівнювання»), тобто «поєднання індивідуальної інтерпретативної орієнтації з інтерпретативною орієнтацією певного суспільно-політичного руху, що зливає особистий інтерес, особисті інтереси та цінності учасника з цілями, ідеологією та засобами певного суспільно-політичного руху в єдине ціле». Це означає, що інтерес до цілей певного суспільно-політичного руху і готовність брати участь у його діяльності є наслідком переосмислення індивідом певної ситуації та співвіднесення власної картини світу з картиною світу, запропонованою суспільно-політичним рухом. Особливу роль у цьому відіграє мова, адже за її допомогою рамкове вирівнювання перетворюється на «механізм вираження, що зв'язує в єдине ціле різні елементи... і визначаючи, яку саме історію буде розказано».

Внаслідок потужних евристичних можливостей, які воно з собою принесло на зламі XX і XXI ст., поняття *фрейму*, або *рамкової інтерпретації*, впевнено увійшло в науковий словник соціології та політології, означаючи – за вдалим формулюванням П'єрлуїджі Донаті – **«загальну, стандартизовану та визначену структуру, яка дає змогу пізнати світ і водночас визначає це пізнання... Ця структура дає можливість індивіду будувати визначені сподівання про те, що станеться в соціальному житті, тобто надає сенсу його реальності»**. Відповідно, *фреймінг* (*framing*), або *рамкування* – це **конструювання особливих рамкових інтерпретацій, які спрощують діяльність і збільшують ефективність суспільно-політичних рухів**. Зрештою, *фрейм-аналіз* – це особлива методологія дослідження, що вивчає, **які рамкові інтерпретації конструює суспільно-політичний рух і чи вони резонують з уявленнями соціального резервуару**.

Принципова особливість фрейм-аналізу суспільно-політичних рухів полягає у його евристичній новизні при поясненні процесу мобілізації. Тут варто наголосити на тому, що відрізняє його від традиційної моделі мобілізації до суспільно-політичних рухів: для прихильників традиційної концепції потенціальні активісти є пасивними об'єктами залучення, адже суспільно-політичні рухи намагаються підбурити індивідів на колективну дію. Відповідно, в структурі суспільно-політичних рухів першочергову роль відіграють «політичні підприємці», котрі застосовують різні тактики, аби «якнайдорожче продати свою організацію», якщо висловлюватися мовою економічних категорій теорії

мобілізації ресурсів. Натомість прихильники фрейм-аналізу вважають, що між суспільно-політичними рухами і потенційними активістами постійно відбуваються обміни інформацією та інтерпретаціями отриманих даних – даних про соціальну ситуацію, про цілі суспільно-політичних рухів, про цінності індивідів, про позицію еліт тощо. Все це виражається за допомогою мовленнєвих актів, що є стратегічною зброєю масового ураження для суспільно-політичних рухів і джерелом іррадіації, яким суспільство опромінює різні суспільно-політичні рухи та спричиняє у тих ідеологічну та організаційну мутації. Фактично, згідно з програмовою заявою Девіда Сноу, парадигма рамкової інтерпретації повстала проти конвенційного погляду на суспільно-політичні рухи, що «розглядає їх як носіїв сталих, попередньо заданих ідей і переконань, адже ця парадигма розглядає суспільно-політичні рухи як активних акторів продукування і трансформації значень колективної дії для учасників, антагоністів і спостерігачів».

ВИМІРИ РАМКОВОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

З аналітичною метою можна виділити три виміри рамкової інтерпретації – *діагноз, прогноз і мобілізацію*, і кожен із них тісно пов'язаний із процесом смислопокладання, який здійснюють індивідуальні актори та який використовують суспільно-політичні рухи. Справа у тому, що в суспільному житті завжди існують певні проблеми, і лише інтерпретація перетворює проблему на питання, яке розглядають у публічній сфері. Це власне і означає функцію *діагностування – тлумачення соціально-політичних процесів як проблемних через обрану рамкову інтерпретацію*. Наприклад, джихадисти відверто ілюструють селективність інтерпретативного підходу, адже вони тлумачать усі проблеми сучасного соціально-економічного розвитку країн Близького Сходу – існування репресивних режимів, злидні, культурні конфлікти – секуляризацією соціального життя. Марксистам також притаманна подібна селективність діагнозу – адже вони розуміють всі конфлікти лише як прояви класового протистояння, цілковито ігноруючи, наприклад, національні виміри. Проте така селективність не є недоліком суто джихадистів або марксистів – кожен суспільно-політичний рух пропонує окремішню й звужену модель пояснення соціальних проблем; у цьому, власне, і виявляється специфіка рамкової інтерпретації.

Прогноз означає наступний крок у конструюванні рамкової інтерпретації, який **пропонує шляхи подолання діагностованої соціальної проблеми**. Очевидно, що суспільно-політичний рух намагається так охопити виокремлену проблему, так інтерпретувати її через власну

програму та ідеологію, що складається враження, начебто лише таким чином проблема і вирішується. Саме тому джихадисти виступають за знищення секулярних національних держав на кшталт Йорданії чи Іраку та творення єдиного панарабського (чи навіть панісламського) утворення, де б соціальне життя регулювали приписи шаріату, які мають принести справжній демократизм, матеріальний достаток і моральність мусульманській спільноті.

За умов вдало конструйованого фрейму відбувається **динамічний притік ресурсів**, що означає власне *мобілізацію*. Згідно з засадничим положенням теорії фреймінгу, мобілізація буде вдалою лише за умови, що рамкова інтерпретація суспільно-політичного руху збігається зі світоглядними налаштуваннями індивіда. Тобто, коли діагноз і прогноз здійснені у відносній відповідності до світогляду людини, вона приймає запропоноване суспільно-політичним рухом тлумачення дійсності за правильне і перетворюється на симпатика чи навіть активіста. Наприклад, студент Х вірить, що ядерна енергетика загрожує екологічній безпеці людства, і якщо до нього донести інформацію про побудову нового реактора на Чорнобильській АЕС, він може проінтерпретувати це як черговий рух суспільства у неправильному напрямку і, відповідно, мобілізуватися до антиядерного суспільно-політичного руху.

Фрейми можуть мобілізувати не лише індивідів, а й групи, і навіть кластери суспільно-політичних рухів. Зокрема, Юрген Герхардт і Дітер Рухт у своєму дослідженні продемонстрували, як вдало обрана рамкова інтерпретація залучила до протестів проти візиту Рональда Рейгана до Берліна одразу цілі групи і соціальні сектори – антикапіталістів, радянофілів, альтернативну молодь, – тим самим реалізуючи мезомобілізацію, тобто мобілізацію на серединному рівні. Отже, правильна стратегія рамкування дає змогу максимізувати притік ресурсів до суспільно-політичного руху і сфокусуватися не лише на індивідуальних, а й на групових акторах.

РОБОТА З ФРЕЙМАМИ І ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

Одним із головних досягнень Роберта Бенфорда і Девіда Сноу стало пояснення, яким чином різні суспільно-політичні рухи використовують і видозмінюють фрейми для більш ефективного досягнення своїх цілей. Робота з фреймами допомагає контекстуалізувати певну рамкову інтерпретацію та внести її у більший резонанс із запитам

суспільства, а також закладає основу успішного формування *міжорганізаційних альянсів*, що є важливим фактором стратегічної успішності акторів політики незгоди. Р. Бенфорд і Д. Сноу виділили чотири типи роботи з фреймами:

- 1) поєднання рамкових інтерпретацій (*frame bridging*);
- 2) посилення рамкових інтерпретацій (*frame amplification*);
- 3) розтягування рамкових інтерпретацій (*frame extension*);
- 4) трансформація рамкових інтерпретацій (*frame transformation*).

Поєднання рамкових інтерпретацій – це **злиття кількох ідеологічно споріднених, але структурно розділених рамок, належних до однієї спільної «домінантної рамки» (*master-frame*)**. Наприклад, уявна організація «Білий тигр» бореться за виживання уссурійських тигрів, тоді як організація «Жовтий дракон» проводить інспекції на промислово-виробничому комплексі у південно-східному регіоні Китаю, адже викиди його виробництва загрожують тропічним рослинам. Домінантною рамкою обох організацій є екологічне виживання планети, отож якщо члени організації «Білий тигр» проінтерпретують діяльність «Жовтого дракона» як подібну та спільно направлену до своєї, дві суспільно-політичні організації з великою вірогідністю створюють міжорганізаційний альянс.

Посилення рамкових інтерпретацій – це **уточнення та доповнення інтерпретативної рамки щодо конкретної проблеми**. Зазвичай воно стосується цінностей та переконань різних соціальних груп, і представлення їх під таким кутом зору, що обґрунтовує діяльність суспільно-політичного руху. Р. Бенфорд і Д. Сноу запропонували чудовий приклад посилення рамкових інтерпретацій, дослідивши діяльність Армії Спасіння в Остіні. У 1985 р. Армія Спасіння (добровільна організація, що надає бездомним допомогу, передусім харч, теплий одяг і тимчасовий притулок) вирішила створити свій підрозділ у одному з районів міста Остін, штат Техас. Проте цим намірам чинив спротив «Рух на захист наших околиць», який стверджував, що прагне захищати родинні цінності. Активісти вважали, що їхні родини, малі діти та жінки опиняться у небезпеці, адже район, де базуватиметься Армія Спасіння, перетвориться на гравітаційний центр, який приваблюватиме волоцюг і жебраків. Зазвичай родинні цінності не суперечать християнській любові до ближнього, але, внесені в таку інтерпретаційну рамку, вони мобілізували значну кількість противників Армії Спасіння. У цьому випадку яскраво проявилася роль фреймінгу як стратегічної інтерпретації, яку вправно використовують суспільно-політичні рухи: як зазначив один з активістів, «спочатку всім здавалося, що з Армією

Спасіння не поборешся, адже вона хороша. Але все можна представи-ти поганим. Отож, ми зосередилися не на ній, а на потенціальних зло-чинах її вихованців». Тому «Рух на захист наших околиць» з тактичною метою сконструював особливу інтерпретативну рамку, змальовуючи клієнтів Армії Спасіння як ледарів, алкоголіків, людей із психічними вадами і сексуальних збоченців. Важливо підкреслити, що схожі уяв-лення про безхатченків є доволі поширеними серед представників середніх класів, тож активісти «Руху на захист наших околиць» поси-лили ці переконання і подали у непривабливому світлі насправді хо-рошу ініціативу Армії Спасіння.

Іншим прикладом посилення рамкових інтерпретацій є стратегіч-не використання лозунгів. Наприклад, у липні 2011 р. низка лівих ор-ганізацій організувала марш протесту проти пенсійної реформи в Україні. Серед іншого, активісти скандували «Свобода, рівність, гло-бальна солідарність!». Співвіднесення протестів проти підвищення пенсійного віку з вищеназваними цінностями було власне прикладом роботи з фреймом, адже посилення на рівність і солідарність інтер-претувало підвищення пенсійного віку не як економічне, а як мораль-не питання, що дало змогу мобілізувати проти реформи молодих лю-дей, теоретично зацікавлених у реформі (адже це зменшує витрати на пенсійний фонд з їхніх гаманців). Загалом, наголос на моральному обов'язку потенційних учасників є надзвичайно важливим елементом саме посилення рамкових інтерпретацій. Наприклад, рухи проти ядерної бомби в Британії у 1960-х роках підкреслювали моральний обов'язок всіх свідомих громадян перед своїми дітьми, закликаючи подарувати нащадкам шанс на безпечне дитинство.

Розтягування рамкових інтерпретацій спостерігається у випад-ку, коли програма та цінності суспільно-політичного руху не знаходять відгуку в суспільстві. Як наслідок, **рух може спробувати розтягнути первинні рамки інтерпретацій, аби захопити цінності та переконан-ня тих груп, які спочатку не розглядалися як цільові.** Цей тип роботи з фреймами також спостерігався у випадку протистояння з Армією Спасіння в Остіні. Ця організація окрім «Руху на захист наших око-лиць» зіткнулася там з ще одним противником – власниками розва-жальних клубів, які занепокоїлися, що штаб Армії Спасіння, розміще-ний поблизу їхніх закладів, відштовхне потенційних відвідувачів. Звіс-но, власники цих клубів не могли апелювати до родинних цінностей, тож вони почали позиціонувати себе як захисників «старого доброго Остіна». Вони розтягнули рамкові інтерпретації «Руху на захист наших околиць» і стверджували, що багате нічне життя є однією з візитівок

міста і його зникнення загрожує особливому стилю життя, що «панує в околицях Остіна».

Трансформація рамкових інтерпретацій, четвертий тип роботи з фреймами, означає **переосмислення певних елементів життєвого світу – таких, які раніше сприймалися як належні, але їхній статус опиняється під питанням**. Її яскравим прикладом може бути фрейм-стратегія руху *білих супрематистів* у США. Історично склалося так, що в другій половині ХХ ст. расизм став символом ненависті та ворожнечі, тобто символом соціального зла. Очевидно, що важко мобілізувати членів до суспільно-політичного руху, який домінуюче політичне оточення визначає як зло. Саме тому американські расисти нового покоління взяли змінити сприйняття явища в суспільстві, представляючи рухи супрематистів як сили, що не так виступають за міжрасовий конфлікт, як пропагують ідеали збереження традиційного способу життя. Для того щоб переконати суспільство у справедливості такої інтерпретації, супрематисти почали використовувати риторику плюралізму цінностей, тобто посилатися на домінуючі цінності американського суспільства. Щоб пояснити, чому расизм начебто означає плюралізм, вони використовували особливе рамкування.

По-перше, вони прирівняли свою діяльність до діяльності рухів за громадянські права. Супрематисти, посилаючись на діяльність різноманітних організацій із захисту прав етнічних спільнот, зазначають, що вони прагнуть лише захистити права білошкірої спільноти. По-друге, вони пропонують погляд на білу спільноту як жертву дискримінаційних практик, адже саме білі жителі США, начебто, отримують менше субсидій, на них не поширюються етнічні квоти на навчання в університетах та інші елементи т. зв. позитивної дискримінації. Фактично, білі супрематисти намагаються використовувати засадничі принципи мультикультуралізму, який проголошує відповідальність уряду за збереження усієї множини зразків соціально-культурного життя на своїй території. Тому вони зазначають, що біле населення (насамперед південних Штатів) – це також особлива спільнота з власною культурою, побутом, цінностями, нормами, практиками повсякденного життя, тож вона заслуговує на підтримку, а не засудження. У межах стратегії з просування такої рамкової інтерпретації білі супрематисти ностальгічно змальовують стару пуританську Америку, прославляють подвиги Півдня в часи Громадянської війни у США, плекають особливу аристократичну культуру Півдня та піклуються про регіональну ідентичність, складовою якої була расова сегрегація. Отож, завдяки трансформації рамкових інтерпретацій супрематистам вдалося частково змінити

ставлення суспільства до себе та повернутися в публічну сферу, де вони потроху завойовують собі прихильників.

ЛЕЙБЕЛІЗАЦІЯ ТА СТИГМАТИЗАЦІЯ

Особливими формами фреймінгу є *лейбелізація* та *стигматизація*, два надзвичайно важливі процеси для формування та діяльності суспільно-політичних рухів.

Лейбелізація – це **процес накладання і приймання певних визначень індивідуальної та колективної ідентичності**. «Мусульмани», «індіанці», «багаті», «діти з неблагополучних родин» – це приклади лейбелізації, що слугують соціальними маркерами і дають змогу помислити певні характеристики тих, кого ці маркери описують. По суті, лейбли – це інструменти конструювання соціального всесвіту: вони допомагають виокремлювати різні соціальні групи, окреслюють їхні характерні риси, описують характер зв'язків між різними групами.

Лейбли мають значний вплив на соціальні процеси, тож не дарма Джой Монкріфе прямо визначає лейбелізацію як *процес владних відносин*: під час лейбелізації носії владних повноважень, наприклад державна адміністрація, місцеві бюрократи чи найбільш поважні члени спільноти, визначають інші категорії людей і цим визначають перспективу відносин із ними. Лейбелізація також безпосередньо відсилає до колективної ідентичності і тих груп, які владних повноважень не мають: вона є механізмом концептуалізації власної сутності. Кожен суспільно-політичний рух не може обійтися без лейбелізації: він окреслює своїх членів («ми, активісти руху “Пам'ять” – польські патріоти, котрі вимагають, аби всі пам'ятали про злочини Катині») та окреслює дієвого антагоніста («радянські катюги, які тоді вбивали польських офіцерів, а сьогодні сидять у Газпромі») і сенсбілізує третю сторону, «ви, українці, товариші у нещасті, яких також мучив режим». Отже, лейбелізація є необхідним елементом конструювання «дієвого Ми», дієвого антагоніста та залучення на свій бік сторонніх спостерігачів.

Лейбелізація може бути позитивною та негативною. Можна вести мову (як це робила влада Індонезії у 1970-х роках) про китайців, «найбільш вправний у комерції народ Тихоокеанського регіону», а можна, подібно до Дональда Трампа, говорити про китайців, які масово виробляють контрафактну продукцію та забирають робочі місця в робочого класу США. Атрибуція цих лейблів формує геть інші сприйняття китайців. Водночас, не варто випускати з поля зору, що відсутність

лейбелізації сама по собі може бути процесом з негативними наслідками: коли індійське суспільство ніяк не маркувало багатодітні сім'ї, воно не мислило їхні проблеми, тож цих сімей і їхніх потреб фактично не існувало в полі соціального дискурсу. Як слушно показав у своїй роботі Герберт Вуд, лейбелізація певних груп суспільства як бідних і знедолених може мати позитивні наслідки, адже вона перетворює їх на першочергових претендентів на соціальні блага, які роздає держава.

Але коли ми говоримо про суспільно-політичні рухи, то ми часто стикаємося з негативними ефектами лейбелізації. Зазвичай соціальні групи визначають як відсталі, недорозвинуті, недостатньо здібні тощо. Це називають *стигматизацією*. Поняття стигми, як і поняття фреймінгу, ввів Ервін Гофман. Він визначав її як «такий вид атрибутивного значення, що глибоко дискредитує та навіть забирає у свого носія засадничі людські якості». Тобто, стигма є соціальним конструктом, який тісно пов'язаний з практикою дискримінації, однак їх не можна отожднювати. **Дискримінація – це певні дії, спрямовані на групи-об'єкти, тобто це заперечення**, наприклад, заперечення прав «кольорових» рас на власний уряд, заперечення спроможності жінок на участь у політичному процесі тощо. Натомість **стигма – це соціальний маркер, який приймають і сприймають власне об'єкти стигми**, наприклад, українці відчували себе «малоросами», коли зверталися до чиновника Російської імперії українською мовою. Отже, стигма, внаслідок того, що вона є сукупністю інтерналізованих інтерпретацій, відображає не лише оптику дієвого антагоніста, а й колективну ідентичність «дієвого Ми».

Стигма зазвичай вибудовується на певній відмінності, що відрізняє соціальну групу: релігійна меншина шиїтів у Малайзії стигматизована сунітською більшістю з 2013 р.; кельтськомовна меншина ірландців була стигматизована англomовною більшістю Сполученого Королівства; етнічна меншина євреїв була стигматизована в середньовічній Іспанії; майнова меншина безхатків стигматизується власниками домівок, і список можна продовжувати. Стигма вип'ячує відмінності групи, робить з неї певну соціальну парію, а відтак посилює динаміку формування колективної ідентичності. Саме тому суспільно-політичні рухи дуже часто організовуються в середовищі стигматизованих соціальних груп.

Однак стигматизація може відігравати також і роль інгібітора, тобто гальмувати мобілізацію до суспільно-політичних рухів, адже, як слушно зазначає Марія Феррі, «негативні стереотипи, які асоціюються

з групою, можуть придушувати колективну ідентичність» і унеможливити процес формування «дієвого ми». Наприклад, навіть сьогодні деякі жінки підкреслюють «я – не феміністка», адже приписують учасницям феміністичних рухів негативні риси. Небажання належати до цієї когорти, відповідно, послаблює увагу до феміністичних закликів, тобто зменшує вірогідність мобілізації.

Інгібіторна функція стигми також може проявлятися, коли «дієвий антагоніст» намагається зменшити мобілізаційну силу суспільно-політичного руху, мінімізувавши його вплив на стороннього спостерігача – суспільство, з якого можна було б вербувати союзників. Наприклад, під час студентських протестів 1960-х років у Німеччині уряд ФРН стигматизував учасників протестів як «маріонеток у руках комуністичного режиму», «ліваків-радикалів, фінансованих зі Сходу», «анархістську групу» чи «професійних революціонерів». В умовах ідеологічного протистояння з комуністичним блоком, уряд фреїввав протестантів як «нападників на наші свободи». Ці заходи дали певні наслідки, адже зменшили симпатію населення до протестувальників і фактично поклали кордон між студентами-радикалами і більш поміркованими середніми класами.

Оскільки стигма є одним з окремих проявів лейбелізації, а лейбелізація – це процес владних відносин, то стигма є базовим механізмом соціального домінування. Як наслідок, на ранніх стадіях мобілізації соціальні актори, що наділені владними повноваженнями, описують соціальних активістів як бідних, аморальних, корумпованих індивідів, що відкидають суспільні цінності. Ця стратегія спостерігається і у випадку реакційних сил ХХ ст., які критикували «морально розбещений» пролетаріат за його небажання працювати по 12 годин на добу, і в ХХІ ст., коли істеблшмент стигматизує як розбишак і мародерів протестувальників проти з'їзду «Великої сімки». Попервах цей процес гальмує мобілізацію стигматизованих груп, адже кожен її окремий член прагне перш за все ствердити власну неналежність до «ледачих чорношкірих», «слабких жінок» чи «брудних геїв». Але з часом окремі індивіди усвідомлюють, що особисте звільнення від стигми непевне і нетривке: можна досягнути успіху в бізнесі, але постійно чути у себе за спиною «вона зробила собі ім'я на грошах татка», можна стати шанованим священиком у себе в спільноті, але у сусідньому кварталі чути образливе «брудний негр». Саме тому зрештою представники стигматизованої групи таки звертаються до колективної дії. На цьому етапі стигматизація починає сприяти формуванню колективної ідентичності, а тому посилює активізацію суспільно-політичних рухів.

ЛІТЕРАТУРА

- Bateson G. Steps to an ecology of mind. – San Francisco : Chandler Pub. Co., 1972.
- Berbrier M. Half the Battle: Cultural Resonance, Framing Processes, and Ethnic Affectations in Contemporary White Separatist Rhetoric // *Social Problems*. – 1998. – No. 45. – P. 429–443.
- Della Porta D. Protest, Protesters, and Protest Policing // *How Social Movements Matter* / ed. by Marco Giugni, Doug McAdam, Charles Tilly. – Minneapolis ; London : University of Minnesota Press, 1999.
- Donati P. Political Discourse Analysis // *Studying Collective Action* / ed. by M. Diani and R. Eyerman. – Newbury Park ; London : Sage, 1992. – P. 135–150.
- Ferree M. Soft Repression: Ridicule, Stigma, and Silencing in Gender-Based Movements // *Authority in Contention* / ed. Daniel Myers and Daniel Cress. – Castle Hill : Emerald Group Publishing, 2005.
- Gerhards J., Rucht D. Mesomobilization: Organizing and Framing in Two Protest Campaigns in West Germany // *American Journal of Sociology*. – 1992. – No. 98. – P. 555–595.
- Goffman E. Frame Analysis. – Boston : Northeastern University Press, 1974.
- Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. – Englewood Cliffs, New York : Prentice Hal, 1963.
- Kymlicka W. Individual and Community Rights // *Group Rights* / ed. by Judith Baker. – Toronto : University of Toronto Press, 1994.
- Moncrieffe J. The Power of Labelling // *Labelling, Power and Accountability: How and Why 'Our' Categories Matter* / ed. Joy Moncrieffe and Rosalind Eyben. – London : Earthscan, 2007.
- Porta della D., Diani M. Social movements: an introduction. – Oxford : Blackwell Publishing, 2006. – P. 76.
- Snow D. Framing Processes, Ideology, and Discursive Fields // *The Blackwell Companion to Social Movements* / ed. by David Snow, Sarah Soule, Hanspeter Kriesi. – Oxford : Blackwell Publishing Ltd, 2004.
- Snow D., Benford R. Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation // *American Sociological Review*. – 1986. – Vol. 51. – No. 4. – P. 450–474.
- Van Dyke N. Justice as Fairness; For Groups? // *American Political Science Review*. – 1975. – No. 2. – P. 607–614.
- Williams M. Justice Toward Groups; Political Not Juridical // *Political Theory*. – 1995. – Vol. 23. – No. 1. – P. 67–91.
- Wood G. Labelling in Development Policy. – London : Sage Publications, 1985.

Тема 12

ФРЕЙМІНГ І МОБІЛІЗАЦІЯ

(2 ГОД.)

СЕМІНАР

Запитання для дискусії:

1. Методологічні засади теорії фреймінгу.
2. Основні та варіативні складові фреймінгу як процесу.
3. Роль фреймів у мобілізації до політики незгоди.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

- Benford R., Snow D. Framing Process and Social Movements // *Annual Review of Sociology*. – 2000. – Vol. 6. – No. 1. – P. 611–639.
- Suh D. Outcome Framing and Movement Dynamics: Korean White-Collar Unions' Political Mobilization and Interunion Solidarity, 1987–1995 // *Mobilization: An International Journal*. – 2002. – Vol. 9. – No. 1. – P. 17–37.

ДОДАТКОВА:

- Egoitz G. The Analysis of the Framing Processes of the Basque Peace Movement: the Way Lokarri and Gesto Por La Paz Changed Society. – Barcelona : Institut Català Internacional per la Pau, 2012. – P. 8–33.
- Goffmann E. *Frame Analysis*. – Boston : Northeastern University Press, 1986. – P. 21–40, 378–439.
- Johnston H. A Methodology for Frame Analyse // *Social Movements and Culture* / ed. by Hank Johnston and Bert Klandermans. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995. – P. 217–247.
- Mc Veigh R., Myers D., Sikkink D. Corn, Klansmen, and Coolidge: Structure and Framing in Social Movements // *Social Forces*. – 2004. – Vol. 83. – No. 2. – P. 653–690.
- Poletta F., Kai H. Frames and Their Consequences // *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis* / ed. R. Godin. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 187–210.

РЕПЕРТУАРИ ПОЛІТИКИ НЕЗГОДИ

(2 ГОД.)

У романі сучасного австрійського письменника Крістофа Рансмайра «Останній світ» є персонаж – цілитель і гробар, якому колись кінь розтросив копитом груди так, що ребра з лівого боку довелося виймати, як обламані стріли, а його серце тепер б'ється у грудях беззахисне. І хоч як добре допомагають людям його мазі та настоянки, в глибині душі він усе ж таки переконаний, що живим уже нічим не зарадиш. Його більше цікавлять мертві. У нього є дружина, котра умовляє його відпустити її до Рима, але марно. Іноді вони цілими днями сваряться, потім вона кидає його, але щоразу повертається. Та хоч як вона дбає про свого чоловіка, а не може палким коханням розвіяти його похмурої туги.

Жінку звать Прозерпіна, чоловіка – Діт, тобто Аїд, і ті, хто уважно читав мій переказ, помітили в діях персонажів беззаперечні аналогії з відомим грецьким міфом. Вся книга Рансмайра написана як новий виклад «Метаморфоз», і автор наводить наприкінці роману т. зв. Овідіїв репертуар, де показує спільне і відмінне між персонажами римської поеми та свого роману.

Питання репертуарів політики незгоди, особливого аспекту діяльності суспільно-політичних рухів, який вирізняється повторенням старих і відомих тем на новий лад, нагадує твори постмодерної літератури.

ПОНЯТТЯ РЕПЕРТУАРУ ПОЛІТИКИ НЕЗГОДИ

Люди можуть виражати свою незгоду з певними соціальними чи політичними явищами у різних формах. Якщо, наприклад, певна етнічна група відчуває незадоволення через нестачу прав на навчання в школі рідною для себе мовою, то її представники можуть виражати своє незадоволення різними способами: написати петицію до уряду; влаштувати мирну демонстрацію в столиці; позиватися проти міністерства освіти; здійснити низку терористичних актів; організувати

просвітницьку кампанію; бойкотувати школи... Зазвичай, тим не менше, незадоволені актори вдаються лише до кількох форм незгоди, ігноруючи інші. Вони обирають певний репертуар політики незгоди.

Поняття «репертуар політики незгоди» ввів Чарльз Тіллі. Досліджуючи прояви соціальних конфліктів у Франції у XVII – XX ст., він звернув увагу на чіткі відмінності у формах здійснення політики незгоди упродовж історії. Наприклад, у XVII ст. часто відбувалися кровопролитні бійки між комунами протестантів і католиків в Парижі; у XVIII ст. – сутички між урядовими військами та селянами, котрі прагнули пасти кіз на общинній землі, яку в них відібрали землевласники; у XIX ст. були погроми фабричних вітрин робітниками, котрі вважали, що їхній хазяїн мало їм платив, а в XX ст. постійно відбувалися масові демонстрації з різних соціально важливих питань. Навіть якщо не вказувати сторіччя, коли відбулася та чи та політика незгоди, навряд чи можна було б заплутатися з хронологією: у XX ст. не було селян, які захищали общинну землю, а в XVII ст. жодна політична сила на влаштовувала велелюдних демонстрацій. Це і не випадково: соціальна структура суспільства задає форми проявів лише їй притаманних соціальних конфліктів, тобто зміни в соціальній структурі суспільства призводять до адаптації інших способів виявлення незгоди. Сутички між комунами, такі звичні в XVII ст., були б не менш анахронічними в містах XIX ст., як і лучники на бойовищах франко-пруської війни.

Тіллі допустив, що всі вияви незгоди в публічній сфері можна розділити на два типи: з одного боку будуть блокування складів із зерном, нищення машин, блюзнірські карнавали (*charivari*), а з іншого – політичні збори, промислові страйки, публічні промови. Можна уявити, як, прослухавши промову лорда Пальмерстона в Гайд-парку, робітники йдуть на політичні збори, а після того організують страйк на своїй фабриці в Ковентрі, але складно уявити, як робітники блокують зернові склади в Брістолі чи блазнюють в Оксфорді. Отже, є два блоки, що об'єднують радикально відмінні типи протестної поведінки. Тіллі назвав ці блоки «репертуарами політики незгоди» і у першій своїй праці, присвяченій цьому явищу, просто визначив ранній як «репертуар XVIII ст.», а більш пізній – «репертуар XIX ст.». Він також звернув увагу на те, що на початку XIX ст. в Європі відбувається остаточний перехід у тому, до яких форм політики незгоди вдається населення: воно переходить від карнавалів і ритуального нищення до політичних промов і страйків.

Принципова різниця між двома репертуарами полягає в їхньому характері. Репертуар XVIII ст. *локальний* і *патронований*: місцева

спільнота вирішує свої проблеми; вона захоплює огорожені пасовиська чи зерносовища; гамселить збирачів податків; палить маєтки своїх кривдників-землевласників; звертається до представників влади в ритуальній манері – на свята чи в традиційно заведені для скарг дні (див. також вставку «Селянські повстання домодерної доби»). Натомість репертуар XIX ст. *загальнонаціональний* і *автономний*: мобілізована політичною програмою соціальна група переконана в необхідності розв'язати свої політичні проблеми в масштабах всієї країни і це рішення може бути прийняти лише на урядовому рівні; ця група рухається в кортежах, підписує петиції; вона влаштовує мітинги; вона викликає на перемовини представників політичної еліти (основні відмінності двох репертуарів наведено в табл. 13.1).

Таблиця 13.1

Особливості репертуарів XVIII і XIX століть

	Репертуар XVIII ст.	Репертуар XIX ст.
Рівень партикулярності	Цеховий принцип захисту групових інтересів («ковалі вільного міста Бреслау просять захистити їхнє священне право на...»)	Асоціаційне / квазіасоціаційне визначення інтересів (Громадянський Союз справедливості)
Об'єкт вимог	Звертання до уповноважених місцевих патронів щодо відшкодування завданих збитків або для посередництва між протестувальниками і центральною владою	Прямий виклик центральній – передусім національній – владі
Обрання часу	Використання свят і публічних зібрань з метою представити владі скарги та вимоги	Самостійне (не визначене культурним календарем) обрання нагод для вироблення програми
Основні форми	Використання повстанського символізму; блюзнірські страти, нищення ритуальних об'єктів	Публічна декларація програм і лозунгів, носіння партійних значків та інших символів солідарності
Спрямованість незгоди	Дія спрямована на приватні об'єкти уявних чи реальних кривдників, на об'єкти кривди	Дія спрямована на публічний простір

Чарльз Тіллі помітив, що перехід від репертуару XVIII ст. до репертуару XIX ст. супроводжував процес формування національних держав і появу загальнонаціонального комплексу суспільно-політичних питань, які витіснили локальні протистояння. Існування національних

держав і у ХХ ст. є причиною того, що «репертуар ХІХ ст.» і притаманні йому форми вияву незгоди домінують у наші дні. Звісно, теми змінюються – замість електорального права робітників суспільно-політичні рухи виступають за право геїв бути геями, замість суфражизму сьогодні домінує тема гендерної рівності, але люди і надалі виражають свою незгоду маніфестаціями, страйками і виступами, адже це головні способи вираження незгоди в загальнонаціональному публічному просторі. Отже, **варто вести мову про домодерний і модерний репертуари, один з яких приходить на зміну іншому після модернізації суспільства та формування національної держави.**

ПРИРОДА РЕПЕРТУАРІВ

Може постати запитання, чому Ч. Тіллі вжив такий дивний, неолітологічний термін «репертуар»? Тому що для Тіллі – це метафора, семантика якої якнайкраще підкреслюється акцентованим зв'язком з театром і театральністю. Адже що таке театральний репертуар? Якщо вірити німецькомовному словнику Брокхауза, репертуар – це «сукупність п'єс, які ставлять на сцені; а також – набір ролей, якими володіє артист чи співак». У франкомовному словнику Літтре є додаткове визначення терміна: репертуар – це «інвентар, таблиця або зібрання, впорядковані таким чином, що об'єкти, які він містить, легко знаходити і використовувати». Зрештою англomовний словник Коллінза визначає репертуар як «сукупність пісень, опер, танців та інших колективних робіт, які трупа чи актор підготували і спроможні виконати».

Отже, поняття репертуару відсилає в двох напрямках – до певного *набору вистав*, які постійно повторює трупа, і до певного *порядку об'єктів*, який дає змогу швидко знайти необхідний предмет у конкретних умовах. Застосуване до суспільно-політичних процесів, поняття «репертуар» окреслює **набір засобів вираження свого незадоволення, доступний соціальним групам**. Соціальні групи виражають своє незадоволення більш-менш перманентно, повторюючи його, подібно до того, як провінційні театри із року в рік ставлять п'єсу «Сто тисяч», адже їхні режисери не володіють сценічними засобами сучасної драматургії. Власне дирекція театру так само визначає репертуар, як і актори театру, і це лише додає виміру «театральній метафорі» Тіллі, який описує репертуар як *«модель, де набутий досвід акторів перетинається з владними стратегіями, що обмежують доступні засоби дії. Затиснута між владою і досвідом реальна множина*

вибору дій зрештою стає більш практичною, більш привабливою і більш використовуваною, аніж гіпотетично ширша множина дій, що могла б, у принципі, слугувати інтересам акторів».

Іншими словами, репертуар політики незгоди – це сукупність трьох факторів: 1) **те, що група протестувальників знає, як робити, – когнітивний фактор**; 2) **те, що група протестувальників вважає корисним для своїх цілей, – інструментальний фактор**; 3) **те, що групі протестувальників дозволяє робити влада, – фактор можливостей**.

Хорошою ілюстрацією *когнітивного фактора* репертуару політики незгоди є символічна акція злуки в Україні, коли тисячі людей вийшли від Львова до Києва і об'єдналися у «живий ланцюг». Активісти «Народного Руху України», які організували цю акцію, визнавали, що дехто з них був свідком «Народної хвилі» в Прибалтиці у січні 1991 р., коли тисячі людей вийшли на Балтійське узбережжя, аби пригадати і нагадати громадянам про пакт Молотова – Ріббентропа. Члени «Народного Руху України» вирішили організувати схожу колективну акцію, звісно ж, приурочену до іншої дати в умовах України. Тож активісти «Народного Руху України» дізналися, яким чином можна висловити незгоду з нестачею політичного суверенітету, – і вони вдалися до творення «живого ланцюга». Показовим у цьому випадку є також явище *мімесису* способів прояву колективної незгоди, який докладніше розглянуто в наступній секції.

Інструментальний фактор проявляється, коли певна група вирішує, що той чи той спосіб колективної дії є найбільш відповідним для певної категорії вимог. Наприклад, традиційним для феміністичних рухів США стала організація демонстрації на День матері – так найкраще нагадати суспільству про інші ролі жінки та її способи самореалізації, крім материнства.

Зрештою *фактор можливостей* проступає при порівнянні репертуарів політики незгоди у Франції та у Британії в XIX ст.: у Франції до 1980-х рр. головними проявами політики незгоди були сатиричні церемонії, шаріварі, т. зв. громадянські банкети і почесні похорони публічних осіб, що переростали в політичні демонстрації. Натомість у Британії вже в 1820-х роках партійні маніфестації, страйки та виборчі збори витіснили решту проявів незгоди. Алексіс де Токвіль з інтересом писав про страйки британських промислових робітників, ці «дивовижні інструменти демократії», а його менш ліберальний співвітчизник барон д'Оссе з огидою посилався на дивну звичку англійців «збиратися на площах, обговорювати рішення уряду та критикувати їх».

Чому французи XIX ст. писали про маніфестації та страйки як про щось екзотичне? Тому що в них на батьківщині таких форм політики незгоди не було. Тож варто змінити запитання: у чому природа такої відмінності між Британією та Францією? Відповідь полягає у характері політичного режиму: Британія упродовж XIX ст. впевнено стояла на шляху демократичного парламентаризму, що означало формування загальнонаціональних партій і загальносуспільних політичних програм. Натомість у Франції реакційний режим Людовіка XVIII повалила революція 1830 р., але Липнева монархія, котру встановили в результаті цієї революції, була лише частково ліберальною – вона намагалася унеможливити процес формування політичних партій і суспільно-політичних рухів. Короткотермінову Другу республіку змінив авторитарний Наполеон III, який прагнув обмежити вплив лібералів і фактично заборонив громадські об'єднання. Ліберали, не маючи легальної можливості вдаватися до страйків і маніфестацій, використовували похорони видатних поетів, сатиричні церемонії та громадянські бенкети для демонстрації незгоди. Отже, *суспільно-політичні рухи обирали той репертуар, який дозволяла використовувати політична влада*. Після встановлення ліберальної Третьої республіки, маніфестації, страйки та виборчі збори стали основою протестних репертуарів і у Франції.

Селянські повстання домодерної доби

У 1716 р. Токугава Йосімуне став сьогунем Японії. Він ініціював реформи, що отримали назву Кьохо. Першочерговим завданням було оздоровити фінансову систему Японії, що на практиці означало регуляцію комерції та контроль над інфляцією. Прагнучи її обмежити, сьогун ввів право центральної влади скасовувати борги великих феодалів, даймьо, кланам купців. Паралельно були здійснені спроби зменшити ціни на рис. Але навала сарани підірвала спроможності сільськогосподарських виробників, і вартість рису різко зросла. Почався голод. Все це призвело до заворушень у середовищі купців та селян. Показовою особливістю цих виступів була їхня різнонаправленість: купці виступали безпосередньо перед двором сьогуна, бакуфу, і звинувачували у своїх бідах центральну владу, натомість селяни, піднявши бунт у західних провінціях, вважали винними купців, даймьо та перекупників збіжжя.

Цей сценарій повторювався у Японії упродовж усього Середньовіччя: щоразу як знесилені податками і поборами селяни піднімали свої вила проти місцевих землевласників і купців, вони ніколи не звинувачували в бідах центральну владу, хай Японія і була досить централізованою державою, а мотивом до виступів були переважно економічні, а не політичні вимоги.

Схожим чином і в європейській країні, Франції, в XVII–XVIII ст. у таких землях, як Котантен, Бретань, Анґумуа, Періґор, Бульонне, Віваре, селяни бунтували проти встановлення та функціонування фіскальної системи, а не проти абсолютизму загалом. Навіть напередодні Великої французької революції, у середині XVIII ст., за свідченням видатного історика французького селянства Е. Льо Руа Лядюрі, «селянські виступи майже не становили загрози сеньйорату – вони визнавали владу сеньйора одним із вічних принципів життя в полях, скеровуючись проти хижаків із фінансово-військової касті». Яскравим підтвердженням такої тенденції було повстання в Періґорі, яке згадує в своїх мемуарах герцог Сен-Симон: «Озброївшись і сформувавши кілька загонів, селяни захопили кілька міст і замків. Повсюди вони грабували податкові центри... Вони заявляли, що заплатили усі панщини та оброки, і продовжуватимуть їх сплачувати, але і чути не хочуть про нові побори».

Наведені приклади свідчать, що в доіндустріальних і донаціональних, тобто домодерних суспільствах, головним поштовхом до політики незгоди, яка зазвичай набувала форми селянських виступів, були економічні негаразди, а не політичні вимоги.

Більше того, особливість домодерної політики незгоди полягала в тому, що їхня соціальна структура була зазвичай фрагментована (тобто спостерігалася внутрішньоселищна конкуренція релігійних, родинних, майнових груп), і селяни були обмежені своєю містечковою картиною світу. Відповідно, вони зазвичай не формулювали загальних вимог на кшталт «надати кожному селянинові королівства по корові й мішку вівса», а лише висували низку вимог, що стосувалися конкретного селища чи регіону. Саме тому селянські повстання охоплювали щонайбільше одну провінцію: повстанцям здавалося, що в сусідній провінції люди говорять з дивним акцентом, химерно вдягаються, ходять не на католицьку, а лютеранську службу, вона здавна служили не графу Солсбері, а барону дю Буа... Тому мешканці сусідніх провінцій видавалися дивними чужинцями, з якими повстанцям було важко солідаризуватися, що ускладнювало формування універсальних вимог.

ВИСТАВИ ПОЛІТИКИ НЕЗГОДИ, РЕПЕРТУАРИ І ПРОБЛЕМА ТАКТИЧНИХ ІННОВАЦІЙ

Як це часто буває з вдалими винаходами, вони починають жити своїм життям, яке їхні безпосередні винахідники навіть не могли уявити. Китайці використовували порох для феєрверків і не знали, що той стане основою сучасної військової справи; розробники Інтернету працювали над точною системою ракетонаведення і не здогадувалися,

що закладають основи нового засобу комунікації. Аналогічно і Чарльз Тіллі, запропонувавши поняття «репертуар політики незгоди», не передбачав, що його застосовуватимуть у набагато більш предметних дослідженнях, ніж ті два репертуари XVIII і XIX століть, які він початково виділив.

Якщо взяти за визначення репертуару політики незгоди **доступний для соціальних груп набір засобів вираження свого соціально-політичного незадоволення**, то логічно стверджувати, що спорідненим суспільно-політичним рухам (рухам за права людини, консервативним християнам, національно-визвольним рухам тощо) притаманні схожі засоби вираження своєї незгоди. Уявімо групу студентів – байдуже, французьку, турецьку чи українську – незадоволену якістю освіти. Їхня незгода проявлятиметься перш за все у демонстраціях, у зверненнях до уряду з вимогою відставки міністра освіти, у підписанні петицій, де йтиметься про додаткове фінансування освітньої сфери. Натомість нелегальна організація, що бореться за звільнення регіону Чин (М'янма), використовуватиме напади на офіційні установи (пошти, банки, суди), агресію проти представників влади, можливо терористичні акції. Власне, Національний Фронт Чин справді вдається до вказаних тактик, і схожим чином діють сепаратисти від Ірландії до Шрі-Ланки.

Чи не є цей, спільний для споріднених суспільно-політичних рухів набір дій, репертуаром? А якщо так, то чи ж репертуарів лише два? Очевидно, що позитивна відповідь на перше запитання визначає негативну відповідь на друге. Саме тому більшість спеціалістів із суспільно-політичних рухів, і власне сам Ч. Тіллі в пізній період творчості, відмовилися від широкого розуміння репертуарів, тобто поділу на домодерний і модерний, і зазвичай вживають поняття «репертуар політики незгоди» для опису особливого набору тактик, якими послуговуються соціальні актори у конкретних умовах. У своїй останній книзі «Contentious Performances» Ч. Тіллі ввів неологізм «**вистава незгоди**», який описує **певну тактику, яку незадоволені актори можуть використовувати для досягнення своїх цілей**. Прикладами вистав незгоди є підписання петицій, захоплення адміністративних будівель, будівання барикад (див. вставку «Барикада як вистава незгоди»), захоплення заручників, самоспалення і багато інших. Спільною рисою всіх вистав незгоди є їхня тактична інструментальність: вони є тактично корисними для сигналювання про незгоду і досягнення бажаних цілей. Комбінуючи різні вистави, актори політики незгоди створюють свій унікальний репертуар.

Барикада як вистава незгоди

Для тих, хто цікавиться історією, барикади нагадають події у Варшаві 1944 р. чи Алжиру 1958 р., а поціновувачі мистецтва безперечно згадають картину Ежена Делакруа, де чітко видно барикади позаду прапороносної Свободи на вулицях Парижа. З середини XIX ст. барикади асоціюються з вуличними боями і особливо з революціями, але парадокс полягає в тому, що до XIX ст. барикади були суто французьким явищем. Французи використовували барикади ще з кінця XV ст., і в історії залишилася точна дата, коли в Парижі було зведено перші барикади – 12 травня 1588 р. На відміну від багатьох анонімних військових винаходів на кшталт кольчуги, арбалета чи стремени, барикади навіть мають свого історичного творця: навесні 1588 р. Коссе де Бріссак запропонував звести першу в світі барикаду проти військ французького короля Генріха III.

Принцип барикади був одним з елементів повсякденного життя парижан: жителі різних кварталів, прагнучи захистити свій нічний сон, навішували важкі ланцюги між близько розташованими стінами будинків – так, що вузькими вулицями було складно пересуватися в темряві. В травні 1588 р., у розпал громадянської війни, непопулярний у Парижі король Генріх III наказав своїм військам вступити в Париж. Саме в цей момент Коссе де Бріссак запропонував не просто завісити вулиці ланцюгами, а ще й заставити їх бочками, набитими піском і бруківкою. Очевидно, що за таких умов важкі латники і вершники короля не могли вільно пересуватися містом. Зіткнувшись з небаченою тактикою, люди короля ретировалися.

Наступні барикади було зведено в Парижі за умов нової громадянської війни: у 1648 р. правління кардинала Мазаріні викликало незадоволення знаті, яка підняла проти кардинала повстання. Мазаріні наказав своїм військам швидко прочесати райони Парижа для виявлення головних бунтівників. У відповідь один із ватажків повстання, кардинал де Рец, нагадав парижанам про дуже ефективний засіб, яким було подолано Генріха III. Дуже швидко в столиці було зведено 1200 барикад, і люди Мазаріні відступили.

Наступна славетна сторінка барикад розпочинається в буремні роки XIX ст. Між 1830 та 1848 рр. в таких містах, як Відень, Берлін, Мюнхен, Мілан, Неаполь, Будапешт, Франкфурт, Прага та Дрезден, повстали революціонери зводили свої барикади, тобто відбувалася інтернаціоналізація барикади як форми боротьби. Чому це сталося? Солдати антинаполеонівської коаліції вступили в Париж у 1814 р. і у 1815 р. і були свідками кількох спорадичних спроб зведення барикад, тож напевне оцінили стратегічне значення винаходу. З поширенням революційного неспокою в європейських країнах колишні ветерани влилися в лави революціонерів і пригадали досвід парижан. Внаслідок інтернаціоналізації барикад вони перетворилися на ознаку

народного незадоволення, певний ритуал, що показував владі народний гнів. Віднині барикади в місті означали наближення свободи!

Однак, поширившись у Європі, барикади втратили тактичне значення. По-перше, пояснює Марк Трауготт, якщо у XVII ст. достатньо було паралізувати економічне і соціальне життя в столиці, аби виснажити владу і підштовхнути її до поступок, то в XIX ст. ріст комунікацій між центром і провінціями дав змогу центральній владі більш-менш легко переносити вимушені блокади. По-друге, змінилася суто військова тактика і влада почала частіше використовувати артилерію для придушення повстань. А п'ять-шість розумно розміщених гармат змінюють барикади за 15 хвилин.

І власне саме тому в середині XIX ст. барикади стали чистим символом революції. У добу Паризької комуни всі зведені барикади не мали жодного стратегічного значення, однак їх будівництво надихало та єднало парижан. Барикада відіграла роль символічного містка між комунарками, оточеними військами А. Тьєра, та кількома поколіннями французьких революціонерів, які боролися за свободу і щастя народу. Отож, із засобу боротьби барикади перетворилися на елемент революційної міфології.

Однією з найважливіших характеристик вистав незгоди є тактична доцільність у різних соціальних контекстах. Відповідно, актори політики незгоди мають стимул до *мімезису*, тобто **запозичення вистав незгоди у власні репертуари**. Це спричиняє *дифузію вистав незгоди*, яку поділяють на три підтипи: 1) міжсекторальну; 2) міжнаціональну; 3) міжгенераційну.

Прикладом найбільш зрозумілої *міжгенераційної дифузії*, тобто **запозичення вистави незгоди представниками молодшого покоління від представників старшого покоління**, може бути т. зв. італійський страйк, коли працівники старанно виконують усі свої посадові інструкції, гальмуючи таким чином виробничий процес. Якщо більш досвідчені робітники заводу «Фіат» запропонують і покажуть своїм молодшим колегам, як правильно й ефективно організувати «італійський страйк», відбудеться запозичення – і ця вистава незгоди стане компонентом репертуару нового покоління.

Прикладом *міжсекторальної дифузії*, тобто **запозичення вистави незгоди тими акторами, які не перебувають в організаційних зв'язках з її винахідниками**, можуть бути події в Атлантик-сіті, де на гребні феміністичної хвилі активістки жіночих суспільно-політичних рухів влаштували публічне спалення бюстгальтерів, таким чином протестуючи проти патріархального гноблення. Феміністки прилаштували до власних потреб практику, яка була поширена в США у «буремні

1960-ті», – коли тисячі молодих мобілізованих чоловіків спалювати призовні листки на площах найбільших міст країни. Таким чином жінки навчилися у призовників, як висловити те, що вони відкидають нав'язані ззовні суспільні або політичні правила. Барикада як вистава незгоди також добре ілюструє міжсекторальну дифузію, адже у добу Коссе де Бріссака ними виражали незгоду з династичною політикою, у часи Паризької комуни їх використовували для боротьби за соціальну справедливість.

Прикладом *міжнаціональної дифузії*, тобто **запозичення вистави незгоди акторами, які не діють в іншій національній державі (а отже діють в умовах іншого політичного режиму)**, є викрадення літаків. Мало хто знає, що перше в історії захоплення авіалайнера з метою досягнення політичних вимог організували 23 липня 1968 р. три палестинські терористи. На борту літака перебували 38 пасажирів і 10 членів екіпажу, тож наляканий загрозою масового вбивства уряд Ізраїлю виконав вимоги екстремістів – випустив з в'язниці 1200 палестинських бойовиків. Побачивши, що ця тактика реально працює (яскравий прояв інструментального фактора репертуару), екстремісти в усіх країнах почали активно захоплювати літаки й висувати свої умови: у період з 1968 по 1972 рік відбулося 326 викрадень, тобто терористи захоплювали літаки кожні 6 днів! Цю виставу незгоди практикували навіть «за залізною завісою», у СРСР, де, наприклад, 15 червня 1970 р. група громадян єврейського походження спробували захопити літак, після того як їм офіційно не дозволили емігрувати в Ізраїль. Усе це свідчить про швидку міжнаціональну (навіть глобальну) дифузію тактики. Схожим чином і зведення барикад (див. вставку) у різних містах Європи – їхнє поширення з Парижа до Відня, Франкфурта та Будапешта, було міжнаціональною дифузією вистави незгоди.

Важливе теоретичне питання полягає у тому, чому певні вистави незгоди запозичують швидше і більше, ніж інші. Сара Суль виділяє чотири загальні фактори, які визначають, чи відбудеться мімізис вистави незгоди: 1) *відносні переваги*: уявлення, що певні інновації є кращими за всі інші, сприятимуть запозиченню; 2) *співмірність цінностей*: кожен суспільно-політичний рух із більшою готовністю запозичує ті тактичні елементи, які найліпше відповідають його цінностям; 3) *складність*: чим складнішою є вистава незгоди, чим більше майстерності, навичок, єдності чи ресурсів вона вимагає від учасників – тим рідше її запозичуватимуть; 4) *результативність*: чим більш беззаперечними і очевидними будуть наслідки використання вистави незгоди, тим швидше її запозичуватимуть інші рухи.

Однак мімесис вистав незгоди несе в собі певні проблеми для суспільно-політичних рухів: оскільки вони запозичують і навчаються одне в одного різних способів вираження своїх вимог і колективних емоцій, це обмежує варіативність форм вияву колективної дії. Наприклад, чорні маски, паління гумових шин і биття вітрин стали обов'язковими елементами протестних рухів як зліва, так і справа, як у Сідней, так і у Генуї чи Сіетлі. Аналогічно і захоплення літаків стало звичною тактикою терористів. Але однією з засадничих рис репертуару є фактор можливостей, тобто те, що дозволяє робити політична влада. А її агенти – уряд, поліція, спецслужби – також спроможні навчатися на своїх помилках і на перемогах суспільно-політичних рухів. Тому чим більш видовищною і дієвою видається спочатку певна вистава незгоди, чим більше її запозичують протестувальники, тим більше засобів протидії виробляє влада – і тим менш ефективною вона стає. Саме тому мімесис вистав незгоди закладає **дилему інновації: як запозичити певну форму вияву політики незгоди і при цьому не зменшити її ефективність?**

Необхідність інноваційних трансформацій призводить до того, що кожен репертуар політики незгоди, попри міметичний характер, повільно еволюціонує, збагачуючись вдалим знахідками. Паралельно, ті вистави, до яких уряд або контрактори вже пристосувалися, потроху з репертуару вилучається. Сучасним прикладом появи нової вистави незгоди є використання елемента, якого жоден протестний рух не вживав до 17 березня 2006 р., – «Маски Анонімуса», маски Гая Фокса, яку носив борець із Системою та авторитарним урядом, головний персонаж фільму «*V for Vendetta*». Серед іншого ця маска стала офіційним логотипом руху «*Occupy Wall-Street*», який намагається привернути увагу до «злочинної діяльності» фінансових і урядових кіл, які не спроможні подолати світову фінансову кризу. Маска також стала «офіційним обличчям» демонстрацій проти Церкви саєнтології. Її носять усі активісти руху «Анонімус», котрі виступають проти контролю в Інтернеті та проти копірайту. Ці хакери та користувачі змогли на кілька години вивести з ладу сайти ФБР, Білого дому, Міністерства юстиції США, Американської асоціації кінокомпаній та Американської асоціації звукозапису. (Хакерські атаки на важливі об'єкти, до речі, також є окремою виставою незгоди.) Зрештою, «маска Анонімуса» не випадково з'явилася 11 лютого 2012 р. у Берліні, Бухаресті, Софії, Парижі, Празі, Вільнюсі та Братиславі – під час загальноєвропейської демонстрації проти підписання Торговельної угоди проти контрафакту (АСТА) – законодавчої ініціативи, яка могла перетворити піратство побутових користувачів на кримінальну статтю.

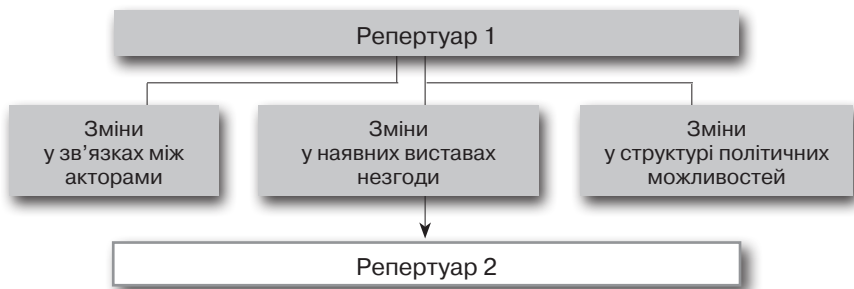

Рис. 13.1. Фактори трансформації репертуару незгоди

Концептуалізуючи процес еволюції репертуарів, Ч. Тіллі пов'язав перетворення репертуару з трьома змінами у характеристиках структури політичних можливостей (див. тему 15), організаційних зв'язках і актуальних виставах незгоди, про які знають актори політики незгоди. Ці елементи унаочнено на рис. 13.1.

ЛІТЕРАТУРА

- Avihai H. *Aviation Terrorism: Evolution, Motivation and Escalation*. – Saarbrücken : VDM Verlag, 2009.
- Beckwith K. Hinges in Collective Action: Strategic Innovation in the Pittston Coal Strike // *Mobilization*. – 2000. – No. 5. – P. 179–199.
- Buffonge A., Gordon E. Culture and Political Opportunity: Rastafarian Links to the Jamaican Poor // *Research in Social Movements, Conflict and Change*. – 2001. – No. 23. – P. 3–35.
- Giugni M. The Other Side of the Coin: Explaining Crossnational Similarities between Social Movements // *Mobilization*. – 1998. – Vol. 3. – No. 1. – P. 89–105.
- Holden R. The Contagiousness of Aircraft Hijacking // *American Journal of Sociology*. – 1986. – Vol. 91. – No. 4. – P. 844–860.
- McAdam D., Snow D. *Social Movements: Readings on their Emergence, Mobilization, and Dynamics*. – Los Angeles : Roxbury, 1997.
- Rucht D. The Cross-National Diffusion of Movement Ideas // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1993. – Vol. 528. – P. 56–74.
- Schulz M. Collective Action across Borders: Opportunity Structures, Network Capacities, and Communicative Praxis in the Age of Advanced Globalization // *Sociological Perspectives*. – 1998. – Vol. 41. – No. 3. – P. 589–601.

- Soule S. Diffusion Processes within and across Movements // The Blackwell Companion to Social Movements / ed. by David Snow, Sarah Soule, Hanspeter Kriesi. – Oxford : Blackwell Publishing Ltd, 2004. – P. 291–313.
- Taylor V., Van Dyke N. “Get up, Stand up” : Tactical Repertoires of Social Movements // The Blackwell Companion to Social Movements / ed. by David Snow, Sarah Soule, Hanspeter Kriesi. – Oxford : Blackwell Publishing Ltd., 2004.
- Tilly Ch. Les origines du répertoire de l’action collective contemporaine en France et en Grande-Bretagne // Vingtième Siècle. Revue d’histoire. – 1984. – No. 4.
- Tilly Ch. Contentious Performances. – New York : Cambridge University Press, 2008.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ГЛИБШОГО ОЗНАЙОМЛЕННЯ З КЕЙСАМИ

- Corbin A., Mayeur J.-M. La barricade. – Paris : Publications de la Sorbonne, 1997.
- Challet V. La révolte des Tuchins : banditisme social ou sociabilité villageoise? // Médiévales. – 1998. – No. 34. – P. 101–112.
- Le Roy Ladurie E. Révoltes et contestations rurales en France de 1675 à 1788 // Annales : économies, sociétés, civilisations. – 1974. – Vol. 29. – No. 1. – P. 6–22.
- Scott J. Resistance without Protest and without Organization: Peasant Opposition to the Islamic Zakat and the Christian Tithe // Comparative Studies in Society and History. – 1987. – Vol. 29. – No. 3. – P. 417–452.
- Traugott M. Barricades as Repertoire: Continuities and Discontinuities in the History of French Contention // Social Science History. – 1993. – Vol. 17. – No. 2. – P. 309–323.
- White J. Cycles and Repertoires of Popular Contention in Early Modern Japan // Social Science History. – 1993. – Vol. 17. – No. 3. – P. 429–455.

Тема 14

МІМЕЗИС ВИСТАВ НЕЗГОДИ

(2 ГОД.)

СЕМІНАР

Запитання для дискусії:

1. Чотири типи репертуарів та їхні характеристики.
2. Вистави незгоди в незалежній Україні.
3. Самоспалення як вистава незгоди: фактори і причини мімезису.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

- Biggs M. How Suicide Protest Entered the Repertoire of Contention // *Mobilization*. – 2013. – Vol. 34. – P. 7–34.
- Gomza I. Contentious Politics and Repertoire of Contention in Ukraine: The Case of Euromaidan // *Майстеріум НаУКМА*. – 2014. – Вип. 58 : Політичні студії. – С. 55–60.

ДОДАТКОВА

- Costanza-Chock S. Mapping the repertoire of electronic contention // *Representing Resistance: Media, Civil Disobedience and the Global Justice Movement* / ed. Andrew Opel and Donnalyn Pompper. – Greenwood : ABC-Clio, 2003.
- Shepard B., Bogard M., Duncombe S. Performing vs. the Insurmountable: Theatrics, Activism, and Social Movements // *Liminalities: A Journal of Performance Studies*. – 2008. – Vol. 4. – No. 3. – P. 1–30.
- Tilly Ch. *Regimes and Repertoires*. – Chicago : The University of Chicago Press, 2006.
- van Laer J., van Aelst P. Internet and Social Movement Action Repertoires // *Information, Communication & Society*. – 2010. – Vol. 13. – No. 8. – P. 1146–1171.

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ І ПОЛІТИЧНІ ПРОТЕСТИ

(2 ГОД.)

Очікуючи в холі, я час від часу кидав погляди в телевізор. Там ішлося про студентські демонстрації. Одна з них відбувалася в Парижі та набула величезного розмаху: якщо вірити журналістам, на вулицях зібралось щонайменше триста тисяч осіб. Передбачалося, що то буде мирна демонстрація, радше велике свято. І як усі мирні демонстрації, ця також погано скінчилася: одному студенту вибили око, одному поліцейському відірвали руки і т. д. Вже наступного дня після цієї гігантської демонстрації у Парижі відбулася процесія – люди протестували проти «поліцейської брутальності». Вона, ця процесія, пройшла в атмосфері «приголомшливої гідності» – так повідомляв спостерігач, очевидно, ставши на бік студентів. Уся ця гідність трохи мене притомила, тож я перемкнув канал... Вже зранку в понеділок, прослуховуючи радіо, я поміж іншого почув, що студенти закінчили свою демонстрацію і, природно, отримали усе, чого добивалися. Натомість одразу ж розгорівся страйк працівників паризького комунального транспорту, тут схоже все буде жорстко: офіційні профспілки роздратовані затягтістю та буйством страйкарів. Отож, життя триває. Боротьба триває.

Так французький письменник М. Уельбек у своєму романі «Розширення простору боротьби» описує тривіальний паризький досвід – нескінченні протести. Сидіти на терасі кафе, спостерігаючи за перехожими, та протестувати на площах – це дві національні французькі розваги. Пасаж із твору Уельбека окреслює кілька важливих рис політичного протесту: його дифузність, його здатність переходити від мирної фази до насильницької та ефективність, які в наукових термінах концептуалізуватимемо в цій темі.

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

Теоретичну модель, яка має дещо важкувату назву «структура політичних можливостей» (далі – СПМ), іноді представляють як окрему теорію суспільно-політичних рухів – у такому випадку її називають

«теорія політичного процесу» (*political process theory*). Справа у тому, що цю теорію вперше докладно застосував для вивчення рухів за громадянські права Даг МакАдам у книжці «*Political Process and the Development of Black Insurgency*». Згодом теорію розробляли інші автори (зокрема, Чарльз Тіллі, Сідні Тарроу, Девід Мейєр). Втім, якщо подивитися на компоненти політичного процесу, які відповідно до моделі впливають на зародження і діяльність суспільно-політичних рухів (мобілізаційні структури, фрейми, репертуари, цикли протестів і власне структура політичних можливостей), то побачимо, що більшість із них є цілком автономними дослідницькими одиницями, і лише СПМ було розроблено повністю в рамках моделі. Більше того, *структура політичних можливостей* є релевантним пояснювальним інструментом, коли ми намагаємося пояснити не лише суспільно-політичні рухи, а й інші форми політики незгоди – повстання, протести, громадянські війни. Саме тому я розглядаю структуру політичних можливостей не як окрему теорію суспільно-політичних рухів, а як особливий підхід до вивчення політичних процесів, який вдало пояснює діяльність суспільно-політичних рухів, але може бути екстрапольований і на інші форми політики незгоди, зокрема на політичні протести.

Ідея, що лежить в основі теорії СПМ, є дуже простою: *витоки політики незгоди та її перебіг залежать від зовнішніх факторів*. Зважаючи на простоту і логічність твердження, не дивно, що за бажання можна знайти «батьків» моделі далеко в історії політичної думки. Приміром, А. де Токвіль писав про причини революції у Франції: «Революції не обов'язково трапляються, якщо справи йдуть все гірше і гірше. Частіше вони відбуваються, коли найбільше гноблення і найгірші закони зменшують свій страхітливий тиск». Де Токвіль показав, що революція була наслідком реформ, які послабили прес абсолютизму на населення, яке, відчувши свободу, – *отримавши політичні можливості*, – почало добиватися ще більших вольностей.

Основоположником сучасної теорії СПМ вважають Пітера Айзінґера, котрий у 1973 р. звернув увагу, що «такі фактори, як характер виконавчої влади, спосіб муніципальних виборів, рівень соціальної дезінтеграції різними способами, полегшують або, навпаки, ускладнюють громадянську активність, під час якої люди добиваються політичних цілей. Зовнішні фактори... визначають шанси на успіх. Отож спосіб, у який громадяни поведуться в політичній системі, це не просто питання ресурсів, а питання перешкод, слабких місць і ресурсів самої політичної системи». Для Айзінґера політичні протести,

демонстрації та суспільно-політичні рухи були похідною від описаної структури політичних можливостей, і ці висновки він ґрунтував на аналізі повідомлень місцевої преси про протести локального значення у 43 містечках США.

Парадигму Айзінґера проігнорували в 1970-х, оскільки на той момент панівною була теорія мобілізації ресурсів, натомість наприкінці 1980-х, коли дослідникам стали очевидні обмеження теорії мобілізації ресурсів, науковці звернулися до ідей Айзінґера та сформулювали повноцінну теорію структурних політичних можливостей.

Певний час у науковій літературі конкурували два визначення власне структури політичних можливостей – *об'єктивне* та *суб'єктивне*. Об'єктивне розглядало СПМ як **сукупність інституційних і неформальних рис політичної системи, що визначали характер політики незгоди**. Іншими словами, це розуміння природи СПМ ґрунтувалося на суто зовнішніх чинниках, які відігравали роль обмежувача стосовно суспільно-політичних рухів. Натомість суб'єктивне визначення виросло зі спроби інкорпорувати в це поняття положення фрейманалізу та індивідуальні фактори політичного активіста, і воно розглядає СПМ, за вдалим формулюванням Сідні Тарроу, як «вимір політичного середовища, що стимулює людей до колективної дії, впливаючи на їхні очікування щодо перемоги чи поразки». Іншими словами, з такого погляду СПМ – це радше уявлення індивідів і груп про те, що можна зробити в конкретній політичній ситуації, та уявлення можливих наслідків колективної дії чи протесту. Суб'єктивне визначення СПМ є більш релевантним, адже соціальна реальність існує як колективне уявлення політичних, соціальних, культурних сфер, тобто головне – це не стільки рівень повноважень президента чи наявність конкурентної фракції еліт, скільки роль, які ці об'єктивні фактори відіграють у готовності та бажанні людей діяти. Наприклад, наприкінці 1970-х років влада шаха Пехлеві у Ірані була так само сильною, як і в середині 1960-х, тобто реально шанси на успіх революції не змінилися, але змінилися уявлення людей про ці шанси, що підштовхнуло їх до радикалізації протестів і зрештою до повалення влади шаха (див. вставку «Іранська ісламська революція»). Цей історичний епізод яскраво ілюструє вплив феномену, який Д. МакАдам назвав **«когнітивним звільненням»**, тобто **виходом акторів політики незгоди поза уявні рамки, накинуті конвенційними уявленнями про соціально-політичну реальність**.

Попри певну відмінність, обидва визначення розглядають протест як колективну дію, яку реально уможлиблює конфігурація політичних

структур або визначає колективне розуміння цієї конфігурації. Ця розбіжність не настільки важлива, адже так чи так, а загальна теорія ставить діяльність суспільно-політичних рухів у пряму залежність від т. зв. *спіралі загроз і можливостей*, тобто комбінацію шести параметрів довколишнього середовища політичних акторів (*environments of political actors*): 1) характер політичного режиму; 2) когерентність, або консолідація еліт; 3) постійність союзів різних угруповань, які вдаються до політики незгоди; 4) наявність інституційних союзників в актора політики незгоди; 5) характер репресій; 6) динаміка змін у попередніх п'яти сферах (позитивна – відкриття СПМ, негативна – закриття).

Отже, теорія СПМ становить першочерговий інтерес для політологів, адже вона прямо пов'язує питання діяльності соціально-політичних рухів із політичними реаліями. Більше того, вона концентрує свою увагу на державній структурі як важливих елементах соціально-політичного протесту. Крейг Дженкінс слушно визначив три важливі виміри держави, які безпосередньо впливають на появу протесту, характер і його наслідки: 1) інституційна державна структура; 2) характер політичного режиму; 3) переконання та ідеологія політичних лідерів, а надто їхнє бачення того, як і для чого треба керувати.

Інституційна державна структура фактично означає **конфігурацію точок доступу до влади та можливостей тиснути на неї**. Тут першочергову роль відіграє рівень централізації влади і державний устрій – унітарний чи федеративний, адже другий надає більше можливостей впливу на рішення влади через локальний і земельний рівні. Важливою є також й імплементація практик прямої демократії: часте використання плебісцитів і референдумів (як наприклад у Швейцарії чи Австралії) надає суспільно-політичним рухам більше можливостей ставити й вирішувати важливі питання.

Характер політичної влади, тобто демократичний чи авторитарний і *переконання політичних лідерів* фактично визначають, як сприймають еліти суспільно-політичні рухи, як вони ставляться до вимог, що йдуть знизу, як вони реагують на них. Якщо, наприклад, при владі перебуває військова хунта, котра вважає своїм першочерговим завданням наведення порядку в країні, то її реакція на масову демонстрацію буде іншою, ніж реакція ліберально-демократичного уряду, який вважає, що необхідно перш за все задовольняти прагнення народу.

Зрештою, застосовуючи таку додаткову категорію, як рівень централізації та бюрократизації державних структур, можна виокремити два типи держави – «слабкий» і «сильний». Чим закритіша структура

політичних можливостей на вході та авторитетніша на виході – тим «сильніша держава»; і навпаки, відкритість структури на вході та менша здатність нав'язувати свої рішення на виході – тим «слабша держава».

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОТЕСТ

Політичний протест – це особлива форма політики незгоди, спрямована до представників політичної влади, що містить низку вимог щодо надання чи редистрибуції публічних благ. Це визначення ґрунтується на спостереженні, що ті публічні блага, яких добиваються учасники політичного протесту, – наприклад, закриття атомної станції, дозвіл одностатевих шлюбів, звільнення корумпованого чиновника чи закінчення воєнних дій – може надати лише уряд. Протестувальники намагаються своїми діями вплинути на процес прийняття політичних рішень.

Довгий час цей простий факт лишався поза увагою дослідників. Крейг Дженкінс, обґрунтовуючи необхідність заповнити традиційну лакуну у вивченні суспільно-політичних рухів, а саме той факт, що не беруть до уваги роль держави, наголосив, що «протестувальники можуть вимагати фундаментальних змін у державній структурі або вужчих інституційних реформ, котрі можуть сприяти змінам у їхніх приватних життях, але... так чи так, соціальні зміни, не підтримані державою, не вкоріняться. І тому саме держава є основною мішенню соціальних рухів».

Дуже часто контакт між суспільно-політичним рухом і державою набуває форми протесту. Місце і роль суспільно-політичних рухів у політичному протесті залишається дискусійним питанням наукової літератури, а проте можна з певністю стверджувати, що вдалий політичний протест потребує *організації* (тобто він не може бути цілковито спонтанним), *керівництва* (тобто він не може бути абсолютно стихійним) та *ресурсів* (тобто він не може бути випадковим). Цю потрібну вимогу якнайкраще забезпечують залучені суспільно-політичні рухи. Саме тому або безпосередньо у витоків, або на одній із ранніх стадій протесту ми знаходитимемо суспільно-політичний рух, який здійснює мобілізацію людей і матеріалів, організовує їхнє просторове розташування, визначає символічні знаряддя протесту, декларує цілі протесту та веде перемовини з представниками влади.

Одразу необхідно наголосити, що діяльність суспільно-політичних рухів далеко не обов'язково зводиться до організації протестів: можна уявити рух «Райдуга» – рух за права лесбійок, який просто надає

консультації та психологічну допомогу своїм учасникам. За такої ситуації публічне благо – відкрите слідування власній орієнтації – перебуває безпосередньо в полі дії суспільно-політичного руху, тож він не звертатиметься до протесту. Але коли виявиться, що лесбійки побоюються публічно визнавати свої сексуальні преференції, адже бояться насилля з боку традиційно налаштованих категорій населення, тоді «Райдуга» звернеться до уряду з вимогами прийняти спеціальний закон про захист лесбійок від соціальної агресії. І звернення це буде здійснено у формі демонстрації проти насилля чи масштабної маніфестації з плакатами і опудалами перед будівлею кабінету міністрів, тобто у формі протесту. Отож, ми бачимо, що суспільно-політичні рухи звертаються до протесту у разі, якщо соціальні та політичні умови не лишають їм іншого виходу – тобто, за особливої конфігурації СПМ.

Втім, динаміка політичного протесту – це складний соціальний феномен, який не можна зводити *лише* до відкритості чи закритості політичної системи. Люди протестують, адже вони віддані певним вищим цілям, чи оповиті певними емоційними зв'язками, чи внаслідок ідеологічних переконань – а не лише через раціональний підрахунок нових шансів на успіх. Крейґ Калхун, наприклад, переконливо показав, що демонстрація на площі Тяньаньмень перед важкими танками потребувала інтерналізованого почуття гідності та відданості спільній справі більше, ніж математичного підрахунку витрат і здобутків.

Під час протесту як соціальної інтеракції формується колективна ідентичність. Питання «хто ми?» і «чого ми хочемо?» у ході політичного протесту стає політичною колективною ідентичністю, адже влада є або дієвим антагоністом, або потенційним союзником. Чарльз Тіллі вважає, що в ході протесту може сформуватися один з двох типів колективної ідентичності – або вплетена (*embedded*) або незалежна (*detached*). **Вплетена колективна ідентичність виростає з повсякденної соціальної інтеракції – спільної зайнятості, належності до єдиного клубу тощо. Вона використовує наявні соціальні зв'язки за основу, на якій зводиться політична колективна ідентичність.** Натомість **незалежна політична колективна ідентичність**, як це впливає з її назви, **зароджується між учасниками протесту вже під час самого протесту.**

Вплетена колективна ідентичність зазвичай більш сильна, адже вона створена тривалою соціальною інтеракцією, часто помноженою на спільний матеріальний інтерес: «зменшують зарплату нам, робітникам Харківського трамвайного депо!» або «закривають наш гольф-

клуб, де ми так гарно розважалися вже 10 років!». А проте саме внаслідок цього партикулярного характеру вплетена колективна ідентичність концентрується на расових, статевих, соціальних, статусних чи класових розрізненнях і часто слугує для захисту цих партикулярних інтересів за рахунок інтересів інших соціальних груп. З іншого боку, незалежна ідентичність навпаки єднає різні соціальні групи і сприяє формуванню більш універсальних вимог, які мають захищати певні уявлення про всезагальний інтерес. Проте її формування залежить від дії спеціальних акторів, які зможуть сформувати спільну позицію, випрацюють тактику, котра задовольнятиме усіх учасників тощо.

ЦИКЛІЧНА ПРИРОДА ПОЛІТИЧНИХ ПРОТЕСТІВ

Чим більше дослідники вивчали перебіг політичних протестів не як раптовий вибух масового, а як наслідок особливої структурної кон'юнктури, тим очевиднішим ставав циклічний характер протестів. Це означає, що зазвичай країна переживає не одиничну акцію протестів, а низку роз'єднаних у часі, а проте поєднаних логікою та завданнями протестних виступів. І це, власне, дуже логічно пояснює теорія структури політичних можливостей: якщо певні умови соціального та політичного характеру уможливають протест, то вони не зникають в один день, а тому мають тенденцію до породження нових схожих протестів.

Прикладами циклу протестів є події травня 1968 р. у Франції та стан тодішнього суспільства: студентським виступам і демонстраціям, тобто піку протестів, передував довгий період менш помітного бродіння, локальних і невисвітлених виступів, невдалих акцій тощо. Схожі цикли протестів, або навіть «цикли незадоволення», бо ж далеко не завжди соціальне бродіння приводило до відкритих виступів, спостерігалися в Ірані в останнє десятиліття правління шаха Мохаммеда Рези Пехлеві, в США у часи руху за громадянські права, на Близькому Сході та в Магрибі (згодом цей регіональний цикл назвали «арабською весною»), в Україні упродовж 25 років незалежності...

Сідні Тарроу виділив п'ять важливих рис циклу протестів:

1. **Гаряча фаза соціального конфлікту** (*heightened conflict*): під час піку циклу соціальна тканина проривається у багатьох місцях і суспільство не може нормально функціонувати – студенти не навчаються, фабрики простоюють, транспорт не ходить і т. ін.

2. **Географічна і секторальна дифузія** (*geographic and sectoral diffusion*): протестні цикли характеризуються поширенням конфлікту на щораз ширші кола соціальної системи: з виступів на фабриках вони перекидаються на школи та університети, звідти – на вулиці тощо. Вони мають тенденцію поширюватися від центру до периферії, або від осередків важкої індустрії до осередків легкої промисловості, а звідти на сільськогосподарські райони. Це також означає, що до соціальних секторів, які традиційно є авангардом протестувальників (робітники, студенти), під час апогеїв приєднуються зазвичай пасивніші соціальні групи – селяни, офісні працівники і т. д.
3. **Роль акторів**: жоден актор, навіть той, який ініціював окрему акцію протесту, не здатний прогнозувати її наслідки наприкінці всього циклу.
4. **Формування нової рамкової інтерпретації**: протест продукує нову рамкову інтерпретацію соціальної реальності, і нові культурні конструкти починають активно використовувати і переробляти у ході протестного циклу, аби вони набули дієвішого характеру.
5. **Збагачення репертуару політики незгоди**: цикл протестів формує сприятливу атмосферу для випробування нових елементів репертуару. Ті, що проявили себе як найбільш успішні в ході протестів, засвоюються і стають канонічними, а невдалі – відкидаються. Окрема акція протесту в циклі незгоди є балансуванням між інновацією та утриманням найбільш вдалих вистав незгоди, але загалом цикл характеризується рутинізацією практик політичної боротьби. Наприкінці 1960-х років італійські студенти запозичили від американських колег тактику окупації університетів і їх закриття на бойкот. Спочатку це були веселі акції, сповнені невідробного ентузіазму, але вже на початку 1970 р. вони втратили свій магічний ореол. До цього призвели дві причини: по-перше, поліція почала активніше та впевненіше блокувати доступ студентським активістам до кампусів та університетів, тобто влада здійснювала політику з ускладнення подібної діяльності – вона закривала можливості. По-друге, різні суспільно-політичні рухи (маоїсти, троцькісти тощо) почали виступати за інституціоналізацію практики окупації університетів – вони почали організовувати комісії, які визначали, що можна і що не можна робити під час окупації, надавати чи навпаки не надавати доступ до трибун певним промовцям з огляду на їхні ідеологічні переконання.

Зрештою ця тактика перетворилася на ритуалізовану виставу, котра хоч і увійшла в репертуар циклу протестів, а проте втратила «електричний заряд» для учасників.

УСПІХ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТЕСТУ

Що робить політичний протест адекватною зброєю в руках народу? Теда Скочпол вважає, що протести та соціальні революції зазвичай спричинені політичними кризами, внаслідок яких контроль уряду над соціальним життям і активністю населення падає, що дає нові можливості опозиційним рухам. Вільям Гемсон більш розгорнуто аргументував, що політичний протест, а надто тривалого й широкого характеру, прискорює відцентрові сили в середовищі еліт, які починають обстоювати різні моделі контролю над ситуацією, що призводить до фракціонування еліт, ці тріщини розкривають нові політичні можливості перед суспільно-політичними рухами і дають їм змогу добиватися, принаймні частково, своїх цілей.

Коли ми говоримо про успішний політичний протест, то варто, за Ханспетером Крізі, розрізнити два види успіхів: 1) *процедурний*: **перед протестувальниками відкриваються нові каналу участі в політичному житті, адже їх визнають за легітимних виразників певних соціальних і політичних переконань**; 2) *субстантивний*: **уряд змінює політику під тиском протестувальників**. Фактично субстантивний успіх може мати *проактивний характер* – уряд впроваджує нові практики, як того вимагали протестувальники, або *реактивний характер* – уряд відмовляється від політики, котра викликала роздратування населення.

Залежно від того, «слабка» чи «сильна» держава є об'єктом протесту, варіюються шанси на успіх: у «слабких» державах реально добитися процедурного та субстантивного реактивного успіхів, субстантивного проактивного успіху дуже важко добитися в будь-якій державі. Зрештою, яка показав Герберт Кічельт, «сильні держави» мають здатність послаблювати опозиційні суспільно-політичні рухи, але в разі, якщо уряд сильної держави дослухався чи вважав потрібним піти на зустріч вимогам протестувальників, то зазвичай він впевнено впроваджував ці вимоги у формі когерентної політики. Натомість «слабкі держави» лишають багато структурних можливостей суспільно-політичним рухам, а проте впроваджена політика зазвичай була хаотичною і обмеженою саме через інституційну слабкість центрального уряду.

НАСИЛЬНИЦЬКИЙ І НЕНАСИЛЬНИЦЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОТЕСТ

Іранська ісламська революція 1979 р., під час якої завдяки акціям громадянської непокори населення повалило репресивний політичний режим (див. далі приклад), спричинила також і наукову революцію. Раніше суспільствознавці були схильні перебільшувати роль насильницької боротьби і революційного повалення влади, натомість ненасильницьку боротьбу розглядали як вторинну і незначну. До того ж вважали, що ненасильницький протест може бути ефективним лише у демократичних країнах, де урядова політика і ліберальні норми гарантують певну безпеку протестувальникам, а у недемократичних режимах лише підпільну збройну боротьбу вважали справді дієвою. Але після 1979 р. ненасильницька тактика набувала небаченого розмаху: Болівія, Сальвадор, Польща, Пакистан, Філіппіни, Чилі, ПАР, Тибет, Бангладеш, Непал, Таїланд зверталися до ненасильницьких протестів, часто досягаючи поставлених завдань. У цій секції розглянемо співвідношення між насильницькою і ненасильницькою колективною дією, переваги одних та інших, а також необхідні передумови для перемоги власне шляхом ненасильницького протесту.

Ісламська революція в Ірані

7 січня 1978 р. іранський часопис «Етталаат» опублікував провокаційну статтю, у якій звинувачував опального дисидента Рухаллаха Хомейні у таємній співпраці з іноземним урядом. Насправді це була неоковирна фальсифікація з боку шаха Пехлеві, котра спровокувала народну демонстрацію в місті Кум, рідному місті Хомейні. Влада розіграла акцію протесту силою, чим спровокувала сотні смертей. За 40 днів, відповідно до ісламських традицій, люди зібралися на вулицях у траурні процесії на поминки загиблих. Цей новий виток циклу протестів поширився не лише на Кум, а й на Тегеран, Тебріз і Машад – найбільші міста країни. Надалі люди збиралися на демонстрації кожні сорок днів – щоразу все закінчувалося жорсткими сутичками з поліцією та САВАК. Цей 40-денний цикл було раптово перервано 20 серпня 1978 р., коли у місті Абадан спалахнув і згорів кінотеатр, де загинули 410 осіб. Люди були переконані, що це сили правопорядку підпалили будівлю. Знетямлений, народ організував нову хвилю антиурядових демонстрацій, які тривали майже регулярно. 7 вересня 1978 р., у «чорну п'ятницю», тисячі людей зібралися на площі Джалех у Тегерані попри надзвичайний стан, який нещодавно ввів шах. Сили правоохорони відкрили вогонь з автоматичної

зброї та застосували бронетехніку проти демонстрантів, що призвело до сотень смертей.

І тут, на цьому етапі, стався найцікавіший момент ісламської революції в Ірані: протестувальники вирішили відмовитися від тактики прямого зіткнення із владою і натомість розгорнули широку програму громадянської непокори та не-співпраці населення з владою. 7 жовтня 1978 р. усі державні службовці оголосили страйк, 31 жовтня відмовилися працювати робітники нафтопереробної галузі, а коли уряд оголосив воєнний стан, наступного дня, 6 листопада, Іран вперше в своїй історії дізнався, що таке загальний страйк. Було паралізовано всю економіку – щодня режим втрачав 10 млн доларів через нефункціонування видобувних свердловин, згодом через неспроможність регулювати ситуацію закритися національний банк. Реза Пехлеві у буквальному сенсі втратив контроль над країною, відмовився від влади і втік за кордон. Показово, що потужний із військового погляду режим шаха, який постійно збільшував власний репресивний апарат, було фактично повалено без застосування політичного насилля: попри те, що в Ірані існувало два партизанські рухи, вони не мали значного впливу, а головний удар режиму завдали мирні протестувальники на вулицях Тегерана та в провінціях.

Насильницька політика незгоди – це набір технік із задоволення поставлених цілей, що передбачає використання фізичної сили проти живих або матеріальних об'єктів. Викрадення, асасінат, вибухи, биття вітрин і підпал машин – це насильницькі політичні дії. Очевидно, що *ненасильницька політика незгоди*, натомість, не передбачає використання фізичної сили. Джін Шарп у одній з фундаментальних праць, присвячених ненасильницькій колективній дії, виокремив 198 її різних методів, які можна згрупувати у три категорії: 1) **методи протесту і переконання** – демонстрації, марші, зібрання, промови, **які використовують, аби вказати на соціальну проблему, продемонструвати незадоволення нею та мобілізувати ресурси на боротьбу з нею**; 2) **методи не-співпраці** – бойкот, страйк, відмова платити податки, відмова нести військову повинність та інші форми громадянської непокори, **які використовують, аби підважити владний статус-кво, відібрати у влади легітимність і ресурси**; 3) **методи ненасильницької інтервенції** – саботаж, пікет, блокада, голодний страйк, самовільне зайняття земель і формування альтернативних інституцій, **які використовують, аби скасувати владне домінування.**

Якщо порівняти, які методи частіше використовує населення, аби опротестувати дії уряду, то помітимо, що це будуть ненасильницькі дії.

Це справедливо і щодо «першого», і щодо «третього» світів. Однак ця перевага, тим не менше, є наслідком історичної кон'юнктури: від Китайської революції (1949 р.) і до кінця 1970-х саме насильницькі методи, перш за все тактика герильї та «народної війни», домінувала у недемократичних режимах. І лише після 1979 р. навіть у «третьому світі» режими почали змінюватися внаслідок використання ненасильницьких методів.

Такий зсув потребує пояснення. Річ у тім, що, згідно з класичною формулою Вебера, саме держава має монополію на застосування насилля, тож вона завжди тримає напоготові потужний репресивний апарат. І коли суспільно-політичні рухи застосовують у своїй тактиці насилля, вони не стільки підважують державну монополію, скільки виходять гратися на її майданчику. Іншими словами, вони діють так, як влада того хоче найбільше, адже використання насилля протестними рухами санкціонує необмежене використання насилля з боку влади – і в цьому параметрі вона має безперечну перевагу. Звісно, можна використовувати сприятливі географічні умови – джунглі Колумбії, височини Перу, архіпелаги Індонезії. Але далеко не всі країни мають такі умови, де домінування влади у кількості інструментів насилля нівелюється. До того ж, агенти примусу також навчаються, тож коли у Бірмі студенти, копіюючи колумбійський досвід, вирішили піти у партизанку в джунглі, саме там на них чекали елітні загони бірманських рейнджерів, – і рух спротиву було ефективно придушено. Отож, як зазначає Стівен Зунес, використання насилля проти сучасних держав веде до чергового витка збройного насилля, і в цих перегонах у опозиції мало шансів на остаточну перемогу.

Загалом насильницька тактика зводиться до силового захоплення влади, а тому провокує жорсткий опір з боку її агентів, адже якщо у вас хочуть відібрати те, чим ви володієте, ви захищатимете це за будь-яку ціну. Натомість ненасильницька політика незгоди не стільки прагне відібрати владу, скільки спровокувати фракціонування всередині владних еліт – тобто поставити їх у такі умови, коли вони самі вважатимуть за краще владою поділитися.

Очевидно, що загнати в такі патові умови еліти не завжди легко. Отож, у яких умовах ненасильницький протест приносить максимальні дивіденди? Для того, аби більш повно описати це, Курт Шок виділив дві умови ефективності ненасильницької колективної дії, а саме *пружність (resilience)* та *принцип важеля (leverage)*. Пружність означає **спроможність колективного актора підтримувати і нарощувати мобілізацію ресурсів, попри тиск влади**. Принцип важеля – це **здатність**

колективного актора провокувати втрату ресурсів владними структурами та тиск на них доступними методами.

Траєкторія, якою рухатиметься ненасильницька політика незгоди, та її можлива остаточна перемога залежать від вдалої комбінації спроможності протестувальників тиснути на владу в її чутливі точки, незважаючи на її спроби зупинити цей тиск. Цей теоретичний аргумент має шість прикладних втілень:

1. Ненасильницький протест має сформулювати конкретні функціональні завдання та звести їхню кількість до мінімуму. Цілі протесту не можуть бути розпливчастими й нечіткими, бо це зменшить їхню мобілізаційну спроможність. Звісно, поняття «свободи» може видаватися привабливим, а проте воно не надто функціональне, бо ж доволі розмите. Наприклад, у комуністичній Польщі вдало мобілізацію було забезпечено чіткою й задекларованою метою: легалізацією незалежних профспілок; у Непалі центральною стала вимога багатопартійної системи; у ПАР – вимога расової політичної рівності. І навпаки, у КНР, де одні студенти збиралися заради «свободи», інші – заради надання автономії студентським союзам, ще одні – з вимогою відміни цензури, а ще хтось – з вимогами імплементації демократичних процедур, схибив принцип важеля, який передбачає залучення на свій бік третьої сторони, адже населення не до кінця розуміло причини виступу, а тому не могло йому співчувати.

2. Попри ілюзії, існування єдиної організації, яка очолює протестний рух, і наявність всеохопної ідеології, що єднає протестувальників, не є запорукою перемоги. Навпаки, вони відлякують потенційних симпатизантів жорсткістю структури та догматизмом. Як свідчить вдалий досвід Південно-Африканської Республіки, відчуття залучення до спільної справи, відкрита опозиційна свідомість і функціонування парасолькової організації, котра координує, а проте не контролює протест, – це запорука успіху. Об'єднаний Демократичний Фронт у ПАР було засновано для організації більш злагоджених локальних акцій всенационального протесту проти апартеїду. Він об'єднував представників різних сил спільним бажанням повалити апартеїд, а не проектом того, що буде далі. Тільки-но поставленої мети було досягнуто, Об'єднаний Демократичний Фронт саморозпустився.

3. Максимально ефективним є поєднання тиску на владу через усі наявні у протестувальників канали. Наприклад, на Філіппінах демонстранти домоглися того, щоб режим оголосив майбутні демократичні вибори, а проте вони не зупинилися і продовжували штовхати

режим до реальної організації виборів. Після цього протестувальники проголосували на виборах проти Фердинанда Маркоса, але не згорнули акції громадянської непокори, аж поки він не залишив країну. Отож, вони діяли проти режиму інституційними та неінституційними засобами впливу. Натомість у Бірмі опозиція теж домоглася перемоги на виборах, але вона швидко демобілізувалася, чим дала можливість військовим елітам перегрупуватися і зрештою розчавити суперника.

4. Серйозною помилкою опозиції є обмеження лише кількома вибраними, зазвичай найбільш знайомими виставами незгоди. Наприклад, у КНР протестувальники обмежилися масовими демонстраціями на площі Тяньаньмень, а проте це не надто послабило владу, котра зрештою розігнала демонстрантів. Обмеження в методах обмежує й ефективність заходу: маніфестація може бути корисною для завоювання симпатій серед населення, однак вона реально не завдає шкоди виробничим і фінансовим спроможностям режиму – для цього краще використати страйк і бойкот. Зрештою комбінація різних методів допоможе залучити різні сегменти населення, тобто в загальному плані посилити ефект важеля. Хтось не має часу на демонстрації, але готовий підтримати бойкот і не купувати державні марки, інші – не вірять у промови, а радше віддадуть себе організації альтернативних інституцій тощо. В сукупності це створить загальний фронт проти влади і може забезпечити перемогу.

5. Фатальним може бути прагнення обмежитися кількома символічними місцями, де розгортаються масові протести і масштабно застосовуються ненасильницькі дії. Останні можуть здолати владу не стільки прямою силою, скільки загальним паралічем, адже найбільша перевага населення – це спроможність у разі координованої дії паралізувати соціальну та політичну репродукцію. Замість того, аби брати штурмом нацбанк, ефективніше буде припинити користуватися банками протягом місяців – і банківську систему почне лихоманити; замість того, аби кидатися з камінням на поліцейських, краще місяцями мучити поліцію хибними викликами в усіх містах тощо. Така тактика дає змогу заощадити ресурси. Наприклад, у Непалі використали цікаву тактику «блискавичних протестів»: протестанти по одному збиралися в заздалегідь обраному місці і швидко розбігалися, щойно спеціальні вартові помічали наближення поліції, – і це лише для того, аби почати збиратися за кілька кварталів у іншому місці. Таким чином вони не лише уникали поліцейської брутальності, а й створювали в публічному просторі замість однієї п'ять-сім маніфестацій на день, чим зрештою дисбалансували режим.

6. Можна максимально посилити ефекти пружності та принципу важеля, вдало послуговуючись засобами комунікації, адже ЗМІ допомагають створити вдалий фрейм і завоювати симпатії зовнішнього спостерігача чи навіть знайти нових союзників. Натомість неспроможність привернути увагу громадськості може бути фатальною: у 1983 р. ненасильницький спротив диктатурі Зіа уль-Хака в Пакистані не привабив світові медіа – і Вашингтон надалі підтримував режим, але коли у 1989 р. він почав так само підтримувати Фердинанда Маркоса, інформація про це просочилася в пресу, що активно спостерігала за демонстраціями на Філіппінах, і це змусило США кинути Маркоса напризволяще, що частково сприяло його поразці.

Зрештою, в політичній науці тривають дискусії щодо того, чи не є найбільш ефективною для протестувальників комбінація насильницьких і ненасильницьких методів, що спричиняє т. зв. *ефект радикального крила*, тобто ситуації, коли цілі поміркованих мирних протестувальників починають видаватися більш прийнятними і логічними в умовах, коли паралельно діє радикальне воєнізоване угруповання. Ефект радикального крила справді може посилити фрагментацію еліт і створити нові структурні можливості для протестувальників чи навіть сприяти їхньому процедурному успіху. А проте рецепт не є універсальним: діяльність радикалів може призвести до перемоги хардлайнерів серед еліти та відчуження зовнішніх спостерігачів, зрештою режим переможе. Ці аргументи підтримують і статистичні матеріали Еріки Ченовет і Курта Шока: проаналізувавши 48 випадків, коли ненасильницький спротив супроводжувався існуванням озброєних угруповань, вони встановили, що у 46 % відсотках це призвело до успіху, а в 54 % – до провалу політики незгоди. Іншими словами, наявність воєнізованого крила радше зменшує, ніж збільшує вірогідність успіху.

ЛІТЕРАТУРА

- Ackerman P., Kruegler Ch. Strategic Nonviolent Conflict: The Dynamics of People Power in the Twentieth Century. – Westport, CT : Praeger, 1994.
- Calhoun C. The Problem of Identity in Collective Action // The Micro-Macro Linkage in Sociology / ed. by Joan Huber. – Beverly Hills, Calif. : Sage, 1991.
- Colburn F. The Vogue of Revolution in Poor Countries. – Princeton : Princeton University Press, 1994.
- Chenoweth E., Schock K. Do Contemporaneous Armed Challenges Affect the Outcomes of Mass Nonviolent Campaigns? // Mobilization. – 2015. – Vol. 20. – No. 4.
- Craig Jenkins J. Social Movements, Political representation and the State // The Politics of Social Protest: Comparative Perspectives on States and Social

- Movements / ed. by J. Craig Jenkins and Bert Klanderman. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995.
- Eisinger P. The conditions of protest in American cities // *American Political Science Review*. – 1973. – Vol. 67. – No. 1. – P. 5–21.
- Gamson W. *The Strategy of Social Protest*. – Homewood, Ill. : Dorsey, 1975.
- Kitschelt H. Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies // *British Journal of Political Science*. – 1986. – No. 16. – P. 57–95.
- Kriesi H. The Political Opportunity Structure of New Social Movements // *The Politics of Social Protest: Comparative Perspectives on States and Social Movements* / ed. J. Craig Jenkins and Bert Klanderman. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995.
- Kurzban R. Structural Opportunity and Perceived Opportunity in Social Movement Theory: The Iranian Revolution of 1979 // *American Sociological Review*. – 1996. – No. 61. – P. 153–170.
- McAdam D. *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930–1970*. – Chicago and London : University of Chicago Press, 1982.
- McCarthy R. *The Techniques of Nonviolent Action: Some Principles of Its Nature, Use, and Effects* // *Arab Nonviolent Struggle in the Middle East* / ed. by Ralph E. Crow, Philip Grant, and Saad E. Ibrahim. – Boulder, CO : Lynne Rienner Publishing, 1990. – P. 107–120.
- Nepstad Sh. *Nonviolence*. – New York : Oxford University Press, 2015.
- Opp K.-D. *Theories of Political Protest and Social Movements: a Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis*. – New York : Routledge, 2009.
- Schock K. *Unarmed insurrections: people power movements in nondemocracies*. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 2005.
- Sharp G. *The Politics of Nonviolent Action*. – Boston : Porter Sargent Publishers, 1973.
- Skocpol Th. *States and Social Revolution*. – New York : Cambridge University Press, 1979.
- Tarrow S. Cycles of Collective Action: Between Moments of Madness and the Repertoire of Contention // *Social Science History*. – 1993. – Vol. 17. – No. 2. – P. 274–296.
- Tarrow S. *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994.
- Tilly Ch. *Contention and Democracy in Europe, 1650–2000*. – New York : Cambridge University Press, 2004.
- Tilly Ch. *Contentious Performances*. – New York : Cambridge University Press, 2008.
- de Tocqueville A. *L'ancien régime et la révolution* // *Ouvres complètes*. – Vol. IV. – Paris : Michel Lévy Frères, 1986.
- Zunes S. Unarmed Insurrections against Authoritarian Governments in the Third World: A New Kind of Revolution? // *Third World Quarterly*. – 1999. – No. 15. – P. 403–426.

Тема 16

ВПЛИВ СТРУКТУРИ ПОЛІТИЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ НА ДИНАМІКУ ОБМЕЖЕНОЇ І ТРАНСГРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗГОДИ

(2 ГОД.)

СЕМІНАР

Запитання для дискусії:

1. Явище структури політичних можливостей і його вплив на динаміку політики незгоди.
2. Обмежена й трансгресивна політика незгоди.
3. Умови ефективності насильницької та ненасильницької тактик політики незгоди.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

- Ackerman P., Rodal B. The Strategic Dimensions of Civil Resistance // *Survival: Global Politics and Strategy*. – 2008. – Vol. 50. – No. 3. – P. 111–126.
- Гомза І. Каталітична мобілізація радикальних українських націоналістів у добу II Республіки: вплив структури політичних можливостей // *Україна Модерна*. – 2013. – № 20: Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. – С. 151–170.

ДОДАТКОВА

- Gamson W. *Constructing social protest // Social movements and culture / ed. by Hank Johnston and Bert Klandermans*. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995. – P. 85–107.
- Lodge Tom. *The interplay of non-violent and violent action in the movement against apartheid // Civil resistance and power politics / ed. by Adam Roberts, Timothy Garton Ash*. – New York : Oxford University Press, 2009. – P. 213–231.

ПОЛІТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ НАД ПОЛІТИКОЮ НЕЗГОДИ

(2 год.)

А: Чого вас навчали?

В: Нам пояснювали, як необхідно використовувати електричні акумулятори. Радили прикладати їх до статевих органів.

А: Вам наводили практичні приклади такої методики чи лише говорили про неї?

В: Малювали на дошці схему, на якій пояснювали, куди найкраще приставляти електроди.

А: Ще чого навчали?

В: Як правильно виривати нігті.

А: Які інструменти радили?

В: Обцецьки, на кшталт тих, якими користуються радіотехніки.

А: Хто пояснював техніку?

В: Сержант.

А: Яких ще методів навчали?

В: Різних катувань за допомогою бамбукових паличок... Наприклад, як заганяти їх під нігті та у вуха.

А: Ще щось?

В: Ще пояснювали, як видобувати фосфор із запалювальних бомб та прикладати його до найбільш чутливих ділянок тіла в'язнів. І також розповідали, як в'язня можна прив'язати за руки та ноги до двох гелікоптерів, а потім розірвати його надвоє.

Наведений діалог – це пасаж із твору аргентинського прозаїка Хуліо Кортасара під назвою «Книга Мануеля», яка поєднує документальні матеріали та авторську вигадку. Розмова відбувається між слідчим, котрий ставить питання, та військовим, який був залучений до здійснення політичних репресій проти цивільного населення в одній з країн «третього світу». Цей уривок вдало описує певні теми, які буде розглянуто в останній темі посібника.

Перше, що необхідно усвідомити для емоційно нейтрального аналізу політичних репресій, – репресії за своєю політичною функцією є інструментом забезпечення соціального та політичного ладу. Інакше кажучи, попри негативні конотації, які має поняття «репресії» у побутовій мові, репресії варто розглядати морально відсторонено – як одну з форм загального процесу, що в англійській мові має доволі красномовну назву – *law enforcement*, букв. «примус до закону», а в більш поширеному перекладі – охорона правопорядку.

Мало хто заперечуватиме тезу, що соціальна взаємодія неминуче потребує певного конвенційного порядку. Конвенційність означає, що хоча конкретні положення соціального співжиття не можуть бути абсолютизовані, проте вони мають першочергове значення для існування спільноти. Кожен конвенційний порядок стикається з девіантною поведінкою, тобто незгодою приймати соціальні конвенції. Приклади девіантної поведінки варіюються від злочинця, котрий не визнає права власності та цупить гаманці, до підлітка-шибеника, котрий відмовляється вважати ніч часом для відпочинку, а тому горлає пісні о третій ранку. Підстави девіантної поведінки досліджує соціологія; натомість для вивчення суспільно-політичних рухів важливо, що суспільство завжди прагне відтворювати соціальний порядок, а тому придушує девіації. Придушення власне й означають «репресії», тобто «примус до поваги порядку».

Це твердження слушне і щодо політичних репресій, які є захисним механізмом наявної політичної системи проти дестабілізуючих факторів. Репресії варто сприймати нейтрально, адже вони можуть спрямовуватися на міноритарні групи, які своєю діяльністю можуть завдати шкоду інтересам більшої частини суспільства. Уявіть групу релігійних фундаменталістів, які починають вимагати від українського суспільства дотримуватися, наприклад, приписів традиційного юдаїзму і намагаються силою примусити всіх до цього стилю життя. Це в інтересах більшості, щоб держава придушила таку небезпечну девіантну поведінку.

Зі сказаного випливає, що політичні репресії (попри похмурі асоціації зі сталінськими часами) насправді дуже рідко бувають масовими і безадресними. Навпаки, зазвичай репресії вражають конкретні соціальні сегменти, тобто репресії є певним каналом взаємодії носіїв політичних повноважень з окремими девіантними елементами.

Це можна сформулювати дещо інакше: *кожному політичному режиму притаманне контекстуально специфіковане розуміння цільових груп, проти яких варто застосовувати репресії*. І, водночас, кожен режим має контекстуально сформовані уявлення про найбільш прийнятні групи інтересів, діяльність яких варто всіляко стимулювати. Цей стимул лише зростатиме, якщо діяльність таких других груп завдаватиме соціальної шкоди девіантним акторам. Отже, репресії перебувають у динамічному зв'язку з розподілом дистрибуцій у межах соціального поля.

Дуже часто вибір цільової групи репресій залежить від форми політики незгоди, яку ці групи обирають, тобто існує зв'язок між політикою незгоди та загрозою застосування репресій з боку носіїв політичної влади. Цей взаємозв'язок унаочнює схема Чарльза Тіллі, де на вертикальній осі зображено прийнятність дій, а на горизонтальній – прийнятність соціальних груп (рис. 17.1).

Будь-які дії, менш прийнятні, ніж В, зазнаватимуть репресій, незалежно

від того, хто до них вдається. Наприклад, авторитарний лідер з однаковою жорстокістю придушуватиме посягання на свою одноосібну владу і з боку протестувальників на вулиці, і з боку наближених до себе (і до певного моменту лояльних) аколітів.

Будь-яка соціальна група, менш прийнятна, ніж D, зазнаватиме репресій, незалежно від її дій. Так, неонацисти стикаються з рішучими заборонами на свою діяльність з боку демократичних урядів, байдуже, чи вони хочуть влаштувати марш, чи публікувати свою газету, чи вдаються до насильницького протистояння з органами контролю. Відповідно, зона АС окреслює межі урядових репресій, і чим вона ширше – тим більш репресивним є політичний режим, адже це означає, що він толерує менше груп інтересів та менше зразків колективної дії.

Водночас, точки G та F описують зону, в якій розміщуються групи, котрі мають підтримку уряду за певні свої дії. Іншими словами, *зона GF окреслює кордони урядового сприяння*. Наприклад, у цю зону підпадали «тітушки» в останні тижні режиму В. Януковича: вони були

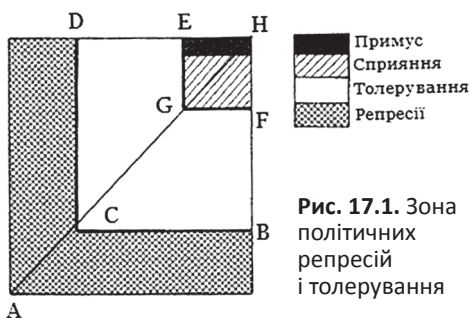

Рис. 17.1. Зона політичних репресій і толерування

прийнятною групою, котра діяла прийнятними для уряду методами, а тому мала всіляку підтримку з боку режиму – від логістичної до фінансової.

Зрештою, зона CG закладає межі зони толерантності уряду: це той простір, де різні групи громадян вдаються до таких колективних дій, які вважають за потрібні, а уряд, хоча їх і не схвалює, але і не репресує, адже не розглядає їх як небезпечні. У зону толерантності входять, наприклад, робітничі маніфестації в сучасних постіндустріальних демократіях: уряди США чи ФРН можливо б і воліли, аби їх не було, адже вони ускладнюють рух містом, де відбуваються, вимагають додаткових ресурсів для нагляду, зрештою просто відволікають від нагальніших справ. Однак уряди не розганяють маніфестантів водометами, адже толерують такі типи політики незгоди.

Зрозумівши зв'язок між статусом соціальних груп, особливостями їхньої колективної дії та репресіями, перейдемо до визначень. Загалом можна виокремити дві стратегії концептуалізації поняття «репресії» – вузьку та широку. Відповідно до *вузького визначення*, запропонованого, зокрема Бреттом Стокділлом, репресії – це **«дії уряду, що протидіють мобілізації, а саме – залякування активістів, стимуляція розколів, а також фізичні напади, арешти та вбивства учасників»**.

Вузьке визначення найбільше відповідає уявленням про репресії, притаманним широкому загалу. Але якщо придивитися до нього уважніше, то стають очевидними його обмеження. Прикладом є події у Харкові навесні 2014 р., коли вже після повалення режиму В. Януковича озброєні арматурами молодики лупцювали проукраїнських демонстрантів, які виходили на вулиці з метою продемонструвати патріотичну та проєвропейську позицію міста. Це, без сумнівів, були політичні репресії в їхній найогиднішій формі залякувань і фізичної розправи. Але хіба їх організував уряд проєвропейського А. Яценюка? Є два найбільш вірогідні суб'єкти харківських репресій: (1) або це були регіональні еліти, на чолі з міським головою Г. Кернесом, які перебували у ціннісному конфлікті з урядом, а тому були налаштовані проти демонстрацій на підтримку європейського вектора розвитку України; (2) або це були активісти Антимайдану, тобто контррух, котрий захищав свої погляди радикальними насильницькими методами. Але хто б з цих двох акторів не ініціював побоїще «харківського майдану», він *точно не мав зв'язку з урядом, а тому відповідно до вузького визначення це не були репресії*.

Друге зауваження щодо вузького визначення репресій також проілюструємо досвідом Євромайдану: взимку 2013 р., коли населення

України, в тому числі студенти, активно виходило на вулиці, Міністерство освіти почало влаштовувати численні раптові перевірки присутності студентів і викладачів під час навчальних годин в аудиторіях. Ніхто прямо не залякував, а тим більше фізично не знущався над студентами, ніхто навіть не стверджував, що студенти будуть покарані за участь у протестах. Чинovníки-ревiзори вдавали, що вони контролюють перебіг освітнього процесу, і зокрема – присутність на парах, але було зрозуміло, що «прогул» може стати причиною проблем аж до виключення з університетів. Паралельно викладачам, які не були на парах, загрожувала втрата робочих місць. Тобто уряд не декларував, що участь у заворушеннях є небажаною, він приховано намагався зробити таку участь надто дорогою для потенційних учасників. Ця діяльність уряду майже *вислизає із вузького визначення репресій, адже вона спрямувалася не на активістів, а на потенційних учасників.*

Отже, вузьке визначення репресій хибує на (1) надто обмежену ідентифікацію актора репресій та (2) звужене розуміння репресій щодо меншого спектра дій, ніж ті, які актор репресій насправді може використовувати для політичного тиску. По суті, уряд – це гравець, який володіє максимумом засобів примусу, але в умовах слабкої держави така монополія зникає, а тому суб'єктами репресій можуть ставати неурядові сили. Стосовно другого пункту, то в актора примусу завжди є вибір: або (а) піти на відкритий конфлікт, завдаючи збитків акторам, які вдалися до політики незгоди, у кількості та якості вже мобілізованих ресурсів, або (б) збільшити ціну політики незгоди, тобто ускладнити потенційну мобілізацію.

З огляду на описані недоліки, більш доцільним видається вживання *широкого визначення* репресій, запропонованого Ч. Тіллі: **«дії суб'єкта репресій, які піднімають ціну колективної дії опонента»**. Відштовхуючись від широкого визначення, що охоплює множину різних технік з ускладнення мобілізації, Дженніфер Ерл запропонувала класифікацію типів репресій, яка ґрунтується на **(1) розрізненні суб'єктів репресій; (2) характері репресивної дії та (3) усвідомленні суспільством застосування репресій**. Отже, суб'єктом репресій можуть бути національні уряди, локальні еліти та приватні актори. Кожен з них може застосовувати або примус (*coercion*), або каналювання (*channelling*), тобто маніпулювати соціальною поведінкою завдяки певним технікам. Якщо примус передбачає використання сили, то каналювання застосовує м'якші форми ускладнення мобілізації – наприклад юридичні обмеження, або ж зменшує здобутки від участі.

Типологія репресій

	(2-а) Репресії як примус		(2-б) Репресії як каналювання	
	(3-а) Відкритий	(3-б) Прихований	(3-в) Відкритий	(3-г) Прихований
(1-а) Національна еліта	«Брудна війна» в Аргентині, 1976–1983 (10 тис. страчено, 30 тис. зникли, 60 тис. зазнали катувань)	Діяльність Отделения по охранению общественной безопасности и порядка (політичної поліції) в Російській Імперії	Відносини між лютеранською церквою та урядом НДР, 1961–1976: усвідомлюючи, що церква може бути осередком спротиву, уряд намагався обмежити її вплив, обрізаючи фінансування та руйнуючи зв'язки з структурами ФРН	Податки на НУО в сучасній Росії
(1-б) Локальна еліта	Діяльність міської адміністрації у Харкові, весна 2014 р.	Ініціатива армійського командування США з роздавання заражених віспою ковдр індіанцям племені Мандан, 1836 р.	Заборона Черкаського окружного адміністративного суду на масові зібрання на Соборній площі міста з 6 лютого до 15 березня 2014 р.	Рішення ректорів ВНЗ у США про скасування стипендій студентам-активістам, 1970-ті роки
(1-в) Приватні актори	Напади неонацистів на членів «лівих» рухів	Анонімні погрози членів pro-life movement, адресовані лікарям	Засудження фондами, які фінансують громадські організації, насильницьких форм протесту	Корпоративна етика, самоцензура

Зрештою репресії можуть застосовуватися відкрито, тож суспільство усвідомлює це, або їх приховують (табл. 17.1).

Ефект прихованих форм репресій не менший, а іноді навіть і більший, ніж відкритих: як показали мікромобілізаційні студії Аморі Старра та Луїса Фернандеса, Крістіана Девенпорта і Ханка Джонстона, усвідомлення активістами контролю спецслужб або отримання анонімних погроз від приватних акторів призводили до суттєвого демобілізаційного ефекту, адже люди боялися приходити на збори, обговорювати важливі питання чи активно долучатися до політичної боротьби.

ПРИЧИНИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ

Розглядаючи причини звернення політичних еліт і приватних акторів до політичних репресій, науковці сформулювали низку пояснень, які можна згрупувати у вигляді п'яти теоретичних моделей:

1. *Структура політичних можливостей*: звернення до репресій є ознакою закритої СПМ, і чим більше вона закрита – тим сильнішими та частішими будуть репресії. Цей погляд не потребує докладного пояснення, адже навіть побіжного погляду досить, аби зрозуміти, що в авторитарному КНР репресії застосовують частіше, ніж у демократичній Бельгії.

2. *Фаза протесту*: на початку прояву політики незгоди влада бурхливо реагує на народне незадоволення, тож спостерігається перший пік репресій, шок від пережитого призводить до паралельного втихомирення протестувальників і обережності влади. Але в середовищі протестувальників завжди є радикали, котрі прагнуть більш рішучих дій. Зрештою відбувається роз'єднання радикалів і поміркованих, яке дає владі змогу знову застосовувати репресії проти радикалів.

3. *Загроза*: чим більшу загрозу становить актор політики незгоди для політичних еліт і режиму, який вони створили, тим більш рішуче та безжально еліти застосовуватимуть репресії.

4. *Слабкість*: чим слабшим є актор, який ініціював політику незгоди, тим більше він ризикує стати об'єктом репресій. Слабкість означає не лише організаційну кваліфікацію або нестачу мобілізованих ресурсів, а й низький соціальний статус протестувальників, тобто протести расових, етнічних або релігійних меншин, а також соціальних паріїв на кшталт бідняків або хворих на СНІД, з більшою вірогідністю зазнають репресій, ніж виступи заможних фермерів проти зменшення цін на молоко.

5. *Характер агентів примусу*: поліція в США при взаємодії з протестувальниками діє м'якше, ніж поліція в РФ, але Національна гвардія США не менш жорстка, ніж російський ОМОН. Відповідно, рівень репресій залежить від того, який інституційний агент залучений у протест поліціювання. Це – базове положення т. зв. блакитного підходу, який ми докладніше розглянемо в наступній секції.

Якщо порівняти методологічний фокус цих теорій, то побачимо, що їх можна розділити на три типи: 1) *структурні*, які вважають, що **механізм репресій залежить від таких системних умов, як СПМ та фаза протесту**; 2) *реляційні*, які вважають, що **репресії активуються внаслідок особливостей відносин між елітами та протестувальниками**, тобто від уявлень про силу та загрозу, котрі протест несе політичним елітам; 3) *суб'єктна*, яка вважає, що **звернення до репресій залежить від організаційних особливостей агентів контролю**.

Відповідно, ці п'ять теорій формують набір комплексно-комплементарних підходів до розуміння природи репресій. Їх можна розглядати як *стратегію взаємодії політичних еліт з акторами політики незгоди, сформовану внаслідок поєднання структурних, реляційних і суб'єктних факторів*. Тобто той факт, що в січні 2011 р. єгипетська поліція застосовувала брутальні засоби для придушення акцій громадянської непокори, можна пояснити (1) СПМ режиму Мубарака, (2) уявленнями про високий рівень загроз, які молодіжні протести становили для політичних еліт, (3) організаційними особливостями єгипетської поліції, котра має давню традицію мілітаризованого стилю регулювання протестів. Запропоновані пояснення не суперечать одне одному, а комплементарно поєднуються, забезпечуючи більш опукле пояснення «Тахрірської революції».

Натомість теорії в межах одного типу методологічного фокусу перебувають у стані конкуренції: наприклад пояснювати, що репресії завжди сильніші у закритій СПМ, та пояснювати, що репресії стають жорстокішими під час певних фаз протесту, означає пропонувати протилежні погляди на природу репресій. Те саме стосується і питання, чи ж еліти більш жорсткі щодо загрозової політики незгоди, чи навпаки – до активності слабких протестувальників.

Відповідно, в останні роки науковці звернули більше уваги не на продукування нових теорій природи репресій, а на їхню емпіричну верифікацію. Не всі теорії отримали рівне емпіричне підтвердження: СПМ справді впливає на схильність національних і локальних еліт до використання обох типів репресій (примус і каналювання) проти політичних конкурентів. Натомість чіткої кореляції між *фазою протесту* і репресіями встановити не вдалося: іноді репресії припадають на ранню, іноді на пізню фазу – і це залежить як від СПМ, так і динаміки політики незгоди. Зрештою приховані репресії еліти використовують перманентно – для ускладнення мобілізації до моменту переходу незадоволення у відкритий протест.

Так само не отримала однозначного підтвердження і модель *слабкості*: у деяких випадках репресії застосовували проти слабких акторів політики незгоди (чорношкіре населення на півдні США, студенти в КНР), але в інших випадках протести слабких груп толерувалися владою (студенти в США). Той факт, що немає прямої кореляції між слабкістю та репресіями, навпаки, свідчить на користь моделі *загрози*: і примус, і каналізація зазвичай спрямовані на акторів, які зарожують знищити вигідний для еліт стан речей, і характер репресій є більш жорстким у ситуації, коли загрозу становлять відносно слабкі

противники. Іншими словами, коли студенти в КНР набралися нахабства виступити проти монополії КПК на владу, вони були водночас надто слабкими і нахабними, тобто, не маючи достатньо ресурсів для боротьби, вони загрожували пробудити багатших на ресурси акторів на кшталт робітників і бізнесменів, а тому влада вирішила їх швидко і жорстко придушити.

Зрештою дедалі більше вчених визнають, що першочерговий вплив на рівень і характер застосування репресій має характер агентів контролю, і саме на цій теорії докладніше зупинимося в наступних секціях.

КОРОТКА ІСТОРІЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІЦІЯ»

Головним – хоча і не єдиним – агентом державного контролю є поліція. Проте для того, аби зрозуміти роль поліції у політичних репресіях в широкому сенсі слова, ми повинні перш за все зрозуміти, що таке поліція. Тут на нас чекає несподіванка, адже це слово в європейських мовах спочатку означало дещо інше, ніж сьогодні. Як звернув увагу Мішель Фуко, у XV ст. це широковживане слово означало; (1) спільноту чи соціальну організацію, яка має політичне управління; (2) сукупність актів і постанов, які управляють життям такої спільноти; (3) позитивний результат управління. Іншими словами, термін не описував нічого, що б прямо стосувалося репресій і примусу. Лише у XVII ст. значення змінилося, і, як зазначає М. Фуко, «поліція починає описувати сукупність засобів, які використовуються для збільшення сил держави та підтримання порядку в державі... Часто тогочасні автори пишуть, що поліція – це те, що забезпечує пишноту (*splendeur*) держави, тобто очевидну красу, лад і силу, котрі держава випромінює». Це вже віддалено нагадує сучасне розуміння поліції, а проте ставить нове запитання: чому сталася така трансформація?

Річ у тім, що в першій половині XVII ст. тривала руйнівна Тридцятилітня війна, яка знищила економічно-виробничі потужності більшості європейських країн. Як наслідок, надзвичайної ваги набув людський капітал – населення, котре в буквальному сенсі слова могло відбудувати руйну. З 70 млн, котрі населяли Європу до початку війни, 7 млн залишилися в землі. Найбільше постраждали німецькі князівства, на чий території здебільшого точилися бойові дії: їхнє сумарне населення зменшилося з 20 млн до 16 млн, тобто для німців втрати були пропорційно більшими, ніж навіть у Другій світовій. Тож німецькі володарі стикнулися з серйозною проблемою: необхідно було десь взяти

населення для відбудови. Рішення було простим: створити у своєму власному князівстві умови, що привабили б людей.

Наукова дисципліна, яка розробляла найліпші стратегії із заманювання населення, мала назву «камералізм» (*Kameralismus*), від німецького *Kammerkollegium* – аналога сучасного кабінету міністрів у німецьких князівствах, тобто сукупності найбільш уповноважених урядовців. Камералізм поділявся на дві школи – *Ökonomiewissenschaft* та *Polizeiwissenschaft*. І те, і інше означало управління ресурсами – перше природними, друге – демографічними. Іншими словами, у XVII ст. термін «поліція» означав якісне публічне адміністрування та спеціальний апарат, який опікувався такими питаннями: 1) кількість населення; 2) якість життя населення – тобто доступ до харчування та до медичних послуг; 3) циркуляція матеріальних благ серед населення; 4) зайнятість населення, тобто залучення до економічного продукування. Саме з цього апарату в XIX ст. виокремилася спеціалізована служба з охорони громадського порядку, тобто сучасна поліція.

ПОЛІЦІЯ ЯК АГЕНТ ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ

Для того, аби науково пояснити роль поліції та споріднених органів *law enforcement* у репресіях, варто обрати правильну перспективу щодо причин залучення поліції до репресій. Поліція є агентом примусу, який спрямований не на покарання девіації, а на відтворення конвенційного соціального порядку. Іншими словами, стикаючись з політикою незгоди, поліція турбується не про те, як покарати правопорушників (цим, насправді, займається прокуратура), а як знайти шляхи повернення до конвенційного порядку. Поліція перманентно здійснює вибір найкращої стратегії задля найкращого регулювання практик руйнування соціального ладу.

Порушників можна побити кийками, аби змусити їх розійтися, або можна домовитися з лідерами протесту, щоб ті вивели людей з вулиці; можна використати нелегальні техніки, а можна навпаки дотримуватися приписів інструкції; можна селективно таргетувати найбільш агресивних протестувальників, а можна застосувати т. зв. недискримінаційне насилля і влаштувати загальне побоїще; можна відреагувати на колективну дію, наприклад приїхати зі щитами і шоломами після того, як натовп зібрався на площі, а можна, користуючись послугами інформаторів, заздалегідь дізнатися, де хочуть облаштувати пікет протестувальники, та завчасно унеможливити доступ до локації. Джон МакКарті та Кларк МакФейл назвали множину заходів, які агенти

контролю можуть використати з метою відновлення соціального порядку, спеціальним терміном «*public order management system*» (POMS), розуміючи під ним «**створений і прописаний носіями владних повноважень набір програм, технологій і стандартних поліцейських практик, які, наявні у більш чи менш оформлених, більш чи менш перманентних організаційних формах, регулюють доступ протестувальників до публічної сфери та контролюють їхню діяльність у публічній сфері**». Іншими словами, POMS – це репертуар дій агентів контролю, з якого поліцейське керівництво у кожному конкретному випадку обирає метод, покликаний допомогти найшвидше відновити лад.

Дженніфер Ерл і Сара Суль концептуалізували п'ять тактичних форм взаємодії поліції та протестувальників: *Do Nothing* – поліція приїжджає на акцію протесту, але просто залишається спостерігачем; *Nothing to See Here* – попри певні ознаки правопорушення, поліція ігнорує їх, аби не спровокувати більший рівень насилля; *Legal Eagles* – поліція реагує на дії протестувальників, формуючи захисні порядки та здійснюючи екстракцію найактивніших протестувальників; *Dirty Harry* – поліція вступає у пряму конфронтацію з протестувальниками із застосуванням зброї; *Calling All Cars* – поліція застосовує комбінацію силових і превентивних заходів, намагаючись не лише придушити протест, а й обмежити доступ до місця протесту третім акторам (спостерігачам, пресі).

Вибір кожної з тактик зазвичай не є суто раціональним: під час підрахунку переваг і недоліків конкретних дій до процесу долучаються дві групи факторів, які можуть спотворити результат і підштовхнути агента репресій до неправильного вибору. Це – (1) когнітивні та (2) інституційні фактори.

КОГНІТИВНІ ФАКТОРИ ПОЛІЦІУВАННЯ

Когнітивні фактори – це набір уявлень поліції (*police knowledge*) про (1a) соціальний порядок, (1б) «хороші» та «погані» категорії громадян; (1в) загрози, котрі становлять порушники порядку, для суспільства загалом і представників поліції зокрема; (1г) допустимі форми взаємодії з правопорушниками. Всі ці фактори відіграють роль своєрідного фільтра, через який поліцейські – індивідуальні та колективні актори – пропускають зовнішню реальність та обирають відповідну лінію поведінки.

У низці досліджень Девід Швайнгрубер показав, що у 1960–1970-х роках у більшості спеціалізованих підручників, які використовували для навчання в поліцейських академіях США, та методичках ФБР протиставлялися два типи масових зібрань – юрба (*crowd*) і натовп (*mob*). Перша розглядалася як неорганізоване зібрання без лідера, друга – як сукупність людей зі спільними почуттями, мотивами та намірами, очолена специфічними баламутами. Юрба була за своєю природою законслухняною, тоді як натовп вирізнявся відвертими незаконними інтенціями та діями. Тренування поліцейських та агентів зосереджувалося власне на тому, аби (1) за спеціальними ознаками відрізнити юрбу від натовпу, (2) утримувати юрбу від перетворення на натовп і (3) обирати найкращу стратегію контролювання натовпу. Саме проти натовпу інструкції передбачали агресивну стратегію на кшталт застосування кийків, спеціальних технічних засобів, масові арешти учасників. Оскільки до категорії натовпу втрапляли усі організовані прояви політики незгоди – демонстрації з банерами і транспарантами, мирні зайняття промислових об'єктів тощо, – оскільки наявність лідерів «однозначно засвідчувала» руйнування соціального порядку «поганими» громадянами, то проти більшості демонстрацій в 1960–1970-х роках, незалежно від їхнього ідеологічного наповнення та тактичних форм, застосовували поліцейське насилля. Саме тому американські поліцейські з однаковим завзяттям лупасили хіпі, феміністок та робітників, адже (а) вважали, що їхні демонстрації руйнують соціальний порядок, (б) «довговолосі», «червоношії» та «дикі жінки» уособлювали неслухняних, поганих громадян, (в) вважали, що самі поліцейські перебували в небезпеці, коли взаємодіяли з натовпом, а тому вони повинні були (г) якомога швидше силою розігнати його.

У науковій літературі подібна стратегія контролю отримала назву «розгортання сили» (*escalated force*), або «сила припису» (*pouvoir d'injonction*). Перша підкреслює, що агент контролю намагається максимізувати репресії для швидкого придушення політики незгоди; друга натякає, що при цьому агент контролю керується буквалістським прочитанням закону, а тому тлумачить всі прояви політики незгоди як неконвенційні, а тому такі, що підпадають під штрафні санкції з боку держави.

Проблема полягала в тому, що стратегія «розгортання сили» може бути малоефективною: для громадян, які вірили, що вони не роблять нічого протизаконного, коли виходять на вулиці, аби захистити свої політичні та соціальні права, масові арешти та побиття засвідчували справедливість власних вимог і, водночас, зменшували довіру

до режиму, що покладався на грубе застосування сили. Саме тому наприкінці 1970-х років у багатьох демократичних країнах відбувся перехід до стратегії «**управління через перемовини**» (*negotiated management*), або «сили впливу» (*pouvoir d'influence*). Остання ґрунтувалася на відмові від легалістського погляду на політику незгоди, тобто вона (1) толерувала певні форми руйнування соціального порядку, перш за все ненасильницькі протести, (2) передбачала застосування сили лише у виняткових випадках, віддаючи перевагу перемовинам з ватажками протестів. Перехід до такої стратегії виріс з уявлення, що підтримка законного порядку в демократичних країнах має ґрунтуватися на консенсусі між владою і громадянами, тоді як надмірне застосування примусу призводило до ерозії демократичної легітимності. Також він був пов'язаний із професіоналізацією поліцейських, які завдяки спеціальним методикам навчилися розрізняти справжні та уявні загрози своїй безпеці під час виконання обов'язків. Як можна зрозуміти, перехід від «розгортання сили» до «управління через перемовини» був пов'язаний із трансформаціями в уявленнях поліції відповідно до основних чотирьох осей, які виокремлено вище.

Тим не менше, радість дослідників, які констатували вкорінення в розвинутих демократіях стратегії поліціювання *negotiated management* виявилася передчасною: наприкінці листопада 1999 р. десятки тисяч альтерглобалістів, енвайронменталістів, членів феміністичних рухів та профспілкових організацій загальною кількістю близько 50 тис. учасників влаштували демонстрацію в Сіетлі та спромоглися паралізувати проведення саміту Світової організації торгівлі, який саме відбувався у місті. Ця демонстрація стала не лише найважливішим проявом політики незгоди у США з часів В'єтнамської війни, а й ознаменувала поворот у стратегії поліціювання: агенти примусу застосували собак, водомети, нелетальну зброю та провели масові арешти, а протестувальники рознесли весь центр міста, тож подія отримала красномовну назву «Битва у Сіетлі». Це могло б видатися випадковим ексцесом, але під час саміту G8 у Генуї (2001) та саміту ЄС в Гетеборзі (2001) сценарій повторився. Стало очевидно, що відбувається формування нової стратегії поліціювання, котру деякі дослідники охрестили *Command and Control*. Вона ґрунтується на уявленнях поліції про альтерглобалістів як головну – анархічну – загрозу соціальному порядку загалом і поліцейським зокрема, а тому вирізняється жорсткою політикою стосовно цих сил.

Окрім загальної зміни стратегій у поліціюванні, *police knowledge* має безпосередній вплив на тактику взаємодії поліції з протестуваль-

никами: оскільки поліція слушно вважає, що великий натовп становить їй загрозу, вона намагається уникати сутичок із натовпом, поки це можливо. Таке налаштування визначає встановлений С. Суль та Дж. Ерл криволінійний зв'язок між кількістю учасників протесту та окремою тактикою, яку застосовує поліція: проти малочисельних та величезних агресивних протестів із більшою вірогідністю застосовуватиметься *Dirty Harry* і *Calling All Cars*, а проти численних мирних – *Do Nothing* і *Nothing to See Here*. Не менш важливий фактор зміни тактики – це наявність контрруху, що є для поліцейських одним з індикаторів, що «все піде погано», а тому підштовхує до застосування сили.

ІНСТИТУЦІЙНІ ФАКТОРИ ПОЛІЦІЮВАННЯ

Інституційні фактори, котрі можуть підштовхнути агентів примусу до неправильного вибору тактики, можна поділити на три типи: 1) наявність спеціалізованих мілітаризованих підрозділів; 2) рівень централізації керівництва; 3) наявність інститутів контролю за діяльністю поліції.

Наявність спеціально тренуваних мілітаризованих загонів, які повинні контролювати прояви політики незгоди – на кшталт Національної гвардії в США чи ОМОНу в РФ, – піднімає вірогідність застосування сили. Цей фактор тісно переплітається з когнітивними, адже якщо такі загони існують, є вірогідність, що вони вже раніше застосовували силу, а тому вони просто звернуться до знайомої тактики. Більше того, спеціалізовані загони часто плекають особливу професійну ідентичність, яка посилюється організаційною сегрегацією від інших агентів контролю, і ґрунтується на зіставленні професійної честі та спроможності «тримати натовп сумирним».

Централізація засвідчує рівень підзвітності агентів примусу уряду, тобто визначає, наскільки слухняним інструментом буде поліція в руках еліт. Отже, централізація може як сприяти поліцейському насиллю, так і обмежувати його рівень, адже залежить від стратегічного вибору еліт. Зрештою **наявність інститутів контролю за діяльністю поліції**, тобто спеціальних судів, де розглядають посадові злочини, та спеціальних слідчих органів на кшталт *Internal Investigations Division* у США чи Управління внутрішніх розслідувань при МВС Азербайджану, суттєво зменшує схильність агентів контролю до «нерозбірливого махання кийком».

ЛІТЕРАТУРА

- Backhaus U. Johann Heinrich Gottlob von Justi: Health as Part of a State's Capital Endowment // *The Beginnings of Political Economy* / ed. Jurgen Backhaus. – New York : Springer, 2009. – P. 168–181.
- Bromley D., Shupe A. *Social Movements in Sixties and Seventies*. – New York : Longman, 1983.
- Davenport CH. Multi-Dimensional Threat Perception and State Repression: An Inquiry into Why States Apply Negative Sanctions // *American Journal of Political Science*. – 1995. – Vol. 38. – No. 3. – P. 683–713.
- Della Porta D., Fillieule O. *Policing Social Protest* // *The Blackwell Companion to Social Movements*. – Malden : Blackwell Publishing Ltd, 2004.
- Della Porta D., Reiter H. *Policing Protest: The Control of Mass Demonstrations in Western Democracies*. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1998.
- Earl J. Political Repression: Iron Fists, Velvet Gloves, and Diffuse Control // *Annual Review of Sociology*. – 2011. – No. 37.
- Earl J. Tanks, Tear Gas, and Taxes: a Theory of Movement Repression // *Sociological Theory*. – 2003. – Vol. 21. – No. 1. – P. 40–58.
- Earl J., Soule S. Seeing Blue: A Police-Centered Explanation of Protest Policing // *Mobilization*. – Vol. 11. – No. 2. – P. 147–175.
- Fillieule O. *Stratégies de la rue: les manifestations en France*. – Paris : Presses de Sciences Po, 1997.
- Foucault M. *Sécurité, territoire, population*. – Paris : Gallimard-Seuil, 2004.
- Gamson W. *The Strategy of Civil Protest*. – Homewood : Dorsey Press, 1975.
- Gillham P., Marx G. Complexity and Irony in Policing and Protesting: The WTO in Seattle // *Social Justice*. – 2000. – Vol. 27. – No. 2. – P. 212–236.
- Karstedt-Hencke S. Theories for Explanation of Terrorist Movements // *The Politics of Internal Security*. – Frankfurt : Suhrkamp, 1980. – P. 198–234.
- McCarthy J., McPhail C. *The Institutionalization of Protest in the United States* // *The Social Movement Society: Contentious Politics for a New Century* / ed. by David Meyer and Sidney Tarrow. – Lanham : Rowman and Littlefield Publishing INC., 1998.
- McPhail C., Schweingruber D., McCarthy J. Policing Protest in the United States, 1960–1995 // *The Policing of Mass Demonstrations in Contemporary Democracies* / ed. by Donatella della Porta and Herbert Reiter. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1998. – P. 51.
- Noakes J., Gillham P. Aspects of the 'New Penology' in the Police Response to Major Political Protests in the United States, 1999–2000 // *The Policing of Transnational Protest* / ed. by Donatella della Porta, Abby Peterson and Herbert Reiter. – Burlington : Ashgate, 2006. – P. 97–115.
- Piven F., Cloward R. *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail*. – New York : Vintage Books, 1977.
- Repression and Mobilization* / ed. C. Davenport, H. Johnston, C. Mueller. – Minneapolis : Minneapolis Univ. Press, 2005.

- Schweingruber D. Mob Sociology and Escalated Force: Sociology's Contribution to Repressive Police Tactics // *The Sociological Quarterly*. – 2000. – Vol. 41. – No. 3. – P. 373–378.
- Seoane J., Taddei E. The Anti-Neoliberal Globalization Movement // *Current Sociology*. – 2002. – No. 50. – P. 96–117.
- Smith K., Wiggers J., Considine R. Police knowledge and attitudes regarding crime, the responsible service of alcohol and a proactive alcohol policing strategy // *Drug and Alcohol Review*. – 2001. – Vol. 20. – No. 2. – P. 181–191.
- Starr A., Fernandez L., Amster R., Wood L., Caro M. The impacts of state surveillance on political assembly and association: a socio-legal analysis // *Qualitative Sociology*. – 2008. – Vol. 31. – No. 3. – P. 251–270.
- Stockdill B. Activism against AIDS: at the intersection of sexuality, race, gender, and class. – Boulder : Lynne Rienner Publishers, 2003.
- The Thirty Years' War* / ed. by Geoffrey Parker. – London and New York : Routledge, 1997.
- Tilly Ch. *From Mobilization to Revolution*. – New York : Random House, 1978.
- Tribe K. Cameralism and the Science of Government // *The Journal of Modern History*. – 1984. – Vol. 56. – No. 2. – P. 260–278.
- Vitale A. From Negotiated Management to Command and Control: How the New York Police Department Polices Protests, Policing and Society // *An International Journal of Research and Policy*. – 2005. – Vol. 15. – No. 3. – P. 283–304/
- Wahlström M. Forestalling violence: Police knowledge of interaction with political activists // *Mobilization: An International Quarterly*. – 2007. – Vol. 12. – No. 4. – P. 389–402.
- Whetstone Th. Methods of crowd policing // *Encyclopedia Britannica*. URL: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/467289/police/260930/Methods-of-crowd-policing#ref929841>.
- Wood L. Breaking the Wave: Repression, Identity, and Seattle Tactics // *Mobilization*. – 2007. – Vol. 12. – No. 4. – P. 377–388.

Тема 18

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

(2 ГОД.)

СЕМІНАР

Запитання для дискусії:

1. Реакція населення на жорсткі репресії.
2. Вплив репресій на процес формування альянсів суспільно-політичних рухів.
3. Ефект репресій і цикл протесту.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

Francisco R. After the Massacre: Mobilization in the Wake of Harsh Repression // Mobilization. – 1999. – Vol. 2 – No. 1. – P. 107–126.

Chang P. Unintended Consequences of Repression: Alliance Formation in South Korea's Democracy Movement // Social Forces. – 2008. – Vol. 87. – No. 2. – P. 651–677.

ДОДАТКОВА

Tilly Ch. From Mobilization to Revolution. – New York : Random House, 1978. – P. 95–111.

Starr A., Fernandez L., Amster R., Wood L., Caro M. The impacts of state surveillance on political assembly and association: a socio-legal analysis // Qualitative Sociology. – 2008. – Vol. 31. – No. 3. – P. 251–270.

Davenport Ch. Multi-Dimensional Threat Perception and State Repression: An Inquiry into Why States Apply Negative Sanctions // American Journal of Political Science. – 1995. – Vol. 38. – No. 3. – P. 683–713.

- Гарр Т. Почему люди бунтуют? – Санкт-Петербург : Питер, 2005. – С. 59–137.
- Гомза І. Каталітична мобілізація радикальних українських націоналістів у добу ІІ Республіки: вплив структури політичних можливостей // Україна Модерна. – 2013. – № 20 : Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. – С. 151–170.
- Здравомыслова Е. Парадигмы западной социологии общественных движений. – Санкт-Петербург : Наука, 1993.
- Ищенко В. Сучасні дослідження суспільних рухів: головні теоретико-методологічні підходи // Соціальні виміри суспільства. – Київ : Інститут соціології НАНУ, 2006. – С. 183–184.
- Клемент К., Мирясова О., Демидов А. От обывателей к активистам. – Москва : Три квадрата, 2010.
- Климова С., Климов И., Щербакова И. Сообщества социальных предприятий // Вестник Института Социологии РАН. – 2015. – № 13. – С. 71–97.
- Павлова Т. Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории // Полис. Политические исследования. – 2008. – № 5. – С. 113–124.
- Ченовет Е., Стефан М. Чому ненасильницький спротив ефективний. – Київ : Кліо, 2014.
- Штомпка П. Социология социальных изменений. – Москва : Аспект Пресс, 1996.
- Яницкий О. Социальные движения в современном обществе: вопросы теории // Социологические исследования. – 2013. – № 3. – С. 50–59.
- Яницкий О. Социальные движения: теория, практика, перспектива. – Москва : Новый хронограф, 2013.
- Ackerman P., Kruegler Ch. Strategic Nonviolent Conflict: The Dynamics of People Power in the Twentieth Century. – Westport, CT : Praeger, 1994.
- Ackerman P., Rodal B. The Strategic Dimensions of Civil Resistance // Survival: Global Politics and Strategy. – 2008. – Vol. 50. – No. 3. – P. 111–126.

- Antar N. The Muslim Brotherhood's Success in the Legislative Elections in Egypt 2005: Reasons and Implications // Euro-MeSCo Paper. – 2006. - No. 51.
- Avihai H. Aviation Terrorism: Evolution, Motivation and Escalation. – Saarbrücken : VDM Verlag, 2009.
- Backhaus U. Johann Heinrich Gottlob von Justi: Health as Part of a State's Capital Endowment // The Beginnings of Political Economy / ed. Jürgen Backhaus. – New York : Springer, 2009. – P. 168–181.
- Bateson G. Steps to an ecology of mind. – San Francisco : Chandler Pub. Co., 1972.
- Bearman P. Desertion as Localism: Army Unit Solidarity and Group Norms in the U.S. Civil War // Social Forces. – 1991. – Vol. 70. – No. 2. – P. 321–342.
- Beckwith K. Hinges in Collective Action: Strategic Innovation in the Pittston Coal Strike // Mobilization. – 2000. – No. 5. – P. 179–199.
- Benford R., Snow D. Framing Process and Social Movements // Annual Review of Sociology. – 2000. – Vol. 6. – No. 1. – P. 611–639.
- Bengston L. Generation gap: a review and typology of social psychological perspectives // Youth and Society. – 1970. – Vol. 25. – P. 7–32.
- Berbrier M. Half the Battle: Cultural Resonance, Framing Processes, and Ethnic Affections in Contemporary White Separatist Rhetoric // Social Problems. – 1998. – No. 45. – P. 429–443.
- Biggs M. How Suicide Protest Entered the Repertoire of Contention // Mobilization. – 2013. – Vol. 34. – P. 7–34.
- Blumer H. Collective behaviour // Principles of Sociology / ed. A. McClung-Lee. – New York : Barnes and Noble, 1969.
- Bob C. The Marketing of Rebellion. – Cambridge University Press, 2005.
- Bohstedt J., Williams D. The Diffusion of Riots: The Patterns of 1766, 1795, and 1801 in Devonshire // Journal of Interdisciplinary History. – 1988. – No. 19. – P. 1–24.
- Bowen D. Deprivation, Mobility, and Orientation toward Protest of the Urban Poor // Riots and Rebellion: Civil Violence in the Urban Community / ed. by L. Masotti and D. Bowen. – Beverly Hills, Calif. : Sage, 1968.
- Bromley D., Shupe A. Social Movements in Sixties and Seventies. – New York : Longman, 1983.
- Buffonge A., Gordon E. Culture and Political Opportunity: Rastafarian Links to the Jamaican Poor // Research in Social Movements, Conflict and Change. – 2001. – No. 23. – P. 3–35.

- Calhoun C. The Problem of Identity in Collective Action // The Micro-Macro Linkage in Sociology / ed. by Joan Huber. – Beverly Hills, Calif. : Sage, 1991.
- Castells M. The Information Age, Economy, Society and Culture. – Vol. II : The Power of Identity. – Oxford : Blackwell Publishers, 1997.
- Challet V. La révolte des Tuchins: banditisme social ou sociabilité villageoise? // Médiévales. – 1998. – No. 34. – P. 101–112.
- Chang P. Unintended Consequences of Repression: Alliance Formation in South Korea's Democracy Movement // Social Forces. – 2008. - Vol. 87. – No. 2. – P. 651–677.
- Chenoweth E., Schock K. Do Contemporaneous Armed Challenges Affect the Outcomes of Mass Nonviolent Campaigns? // Mobilization. – 2015. – Vol. 20. – No. 4.
- Colburn F. The Vogue of Revolution in Poor Countries. – Princeton : Princeton University Press, 1994.
- Corbin A., Mayeur J.-M. La barricade. – Paris : Publications de la Sorbonne, 1997.
- Corning A., Myers D. Individual Orientation toward Engagement in Social Action // Political Psychology. – 2002. – Vol. 23. – No. 4. – P. 703–729.
- Costanza-Chock S. Mapping the repertoire of electronic contention // Representing Resistance: Media, Civil Disobedience and the Global Justice Movement / ed. Andrew Opel and Donnalyn Pompper. – Greenwood, ABC-Clio, 2003.
- Craig Jenkins J. Social Movements, Political representation and the State // The Politics of Social Protest: Comparative Perspectives on States and Social Movements / ed. by J. Craig Jenkins and Bert Klanderman. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995.
- Crawford T., Naditch M. Relative Deprivation, Powerlessness and Militancy // The Psychology of Social Protest. – 1970. – Psychiatry. – No. 33. – P. 208–223.
- Crossley N. Pretty Connected : The Social Network of the Early UK Punk Movement // Theory Culture Society. – 2008. – No. 25. – P. 89–116.
- Crossley N. Making Sense with Social Movements. – Philadelphia : Open University Press, 2002.
- Davenport C. H. Multi-Dimensional Threat Perception and State Repression: An Inquiry into Why States Apply Negative Sanctions // American Journal of Political Science. – 1995. – Vol. 38. – No. 3. – P. 683–713.
- Davenport Ch. Multi-Dimensional Threat Perception and State Repression: An Inquiry into Why States Apply Negative Sanctions // American Journal of Political Science. – 1995. – Vol. 38. – No. 3. – P. 683–713.

- de Tocqueville A. *L'Ancien régime et la révolution // Ouvres complètes.* – Vol. IV. – Paris : Michel Lévy Frères, 1986.
- Della Porta D., Diani M. *Social Movements: An Introduction.* – London : Blackwell, 1999.
- Della Porta D. *Protest, Protesters, and Protest Policing // How Social Movements Matter / ed. by Marco Giugni, Doug McAdam, Charles Tilly.* – Minneapolis-London : University of Minnesota Press, 1999.
- Della Porta D., Diani M. *Collective Action and Identity // Social Movement.* – London : Blackwell, 2004. – P. 90–113.
- Della Porta D., Fillieule O. *Policing Social Protest // The Blackwell Companion to Social Movements.* – Malden : Blackwell Publishing Ltd, 2004.
- Della Porta D., Reiter H. *Policing Protest: The Control of Mass Demonstrations in Western Democracies.* – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1998.
- Diani M. *Networks and Social Movements: A Research Programme // Social Movements and Networks Relational Approaches to Collective Action / ed. M. Diani and D. McAdam.* – New York : Oxford University Press, 2003.
- Diani M., Pilati K. *Interests, Identities, and Relations: Drawing Boundaries in Civic Organizational Fields // Mobilization: An International Journal.* – 2011. – Vol. 16. – No. 3. – P. 265–282.
- Diani M. *Towards a Network Theory of (New) Social Movements // European Journal of Social Theory.* – 2000. – Vol. 4. – P. 387–406.
- Dittmer J., Kolnick J., McLemore L. *Freedom Summer: A brief history with documents.* – Boston, MA : Bedford/St. Martins, 2017.
- Donati P. *Political Discourse Analysis // Studying Collective Action / ed. by M. Diani and R. Eyeran.* – Newbury Park/London : Sage, 1992. – P. 135–150.
- Earl J. *Political Repression: Iron Fists, Velvet Gloves, and Diffuse Control // Annual Review of Sociology.* – 2011. – No. 37.
- Earl J. *Tanks, Tear Gas, and Taxes: a Theory of Movement Repression // Sociological Theory.* – 2003. – Vol. 21. – No. 1. – P. 40–58.
- Earl J., Soule S. *Seeing Blue: A Police-Centered Explanation of Protest Policing // Mobilization.* – Vol. 11. – No. 2. – P. 147–175.
- Egoitz G. *The Analysis of the Framing Processes of the Basque Peace Movement: the Way Lokarri and Gesto Por La Paz Changed Society.* – Barcelona : Institut Català Internacional per la Pau, 2012. – P. 8–33.
- Eisinger P. *The conditions of protest in American cities // American Political Science Review.* – 1973. – Vol. 67. – No. 1. – P. 5–21.

- El-Ghobashy M. The Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers // International Journal of Middle East Studies. – 2005. – Vol. 37. – No. 3.
- Elster J. Nuts and Bolts for the Social Sciences. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989.
- Emirbayer M. Goodwin J. Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency // American Journal of Sociology. – May, 1994. – Vol. 99. – No. 6. – P. 1411–1454.
- Ferree M. Soft Repression: Ridicule, Stigma, and Silencing in Gender-Based Movements // Authority in Contention / ed. Daniel Myers and Daniel Cress. – Castle Hill : Emerald Group Publishing, 2005.
- Fillieule O. The Independent Psychological Effects Of Participation In Demonstrations // Mobilization: An International Journal. – 2012. – Vol. 17. – No. 3. – P. 235–248.
- Fillieule O. Stratégies de la rue: les manifestations en France. – Paris : Presses de Sciences Po, 1997.
- Fine G. Can the Circle Be Unbroken?: Small Groups and Social Movements // Advances in Group Processes / ed. Edward Lawler. – Greenwich, Conn. : JAI Press, 1985.
- Flesher Fominaya C. Collective Identity in Social Movements: Central Concepts and Debates // Sociology Compass. – 2010. – Vol. 4. – No. 6. – P. 393–404.
- Foucault M. Sécurité, territoire, population. – Paris : Gallimard-Seuil, 2004.
- Foweraker J. Theorizing Social Movements. – London : Pluto, 1995.
- Francisco R. After the Massacre: Mobilization in the Wake of Harsh Repression // Mobilization. – 1999. – Vol. 2 – No. 1. – P. 107–126.
- Gamson W. Constructing social protest // Social movements and culture / ed. by Hank Johnston and Bert Klandermans. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995. – P. 85–107.
- Gamson W. The Strategy of Civil Protest. – Homewood : Dorsey Press, 1975.
- Gerhards J., Rucht D. Mesomobilization: Organizing and Framing in Two Protest Campaigns in West Germany // American Journal of Sociology. – 1992. – No. 98. – P. 555–595.
- Gillham, P., Marx, G. Complexity and Irony in Policing and Protesting: The WTO in Seattle // Social Justice. – 2000. – Vol. 27. – No. 2. – P. 212–236.
- Giugni M. The Other Side of the Coin: Explaining Crossnational Similarities between Social Movements // Mobilization. – 1998. – Vol. 3. – No. 1. – P. 89–105.
- Goffman E. Frame Analysis. – Boston : Northeastern University Press, 1974.

- Goffman E. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. – Englewood Cliffs, NJ : Prentice Hal, 1963.
- Gomza I. Contentious Politics and Repertoire of Contention in Ukraine: The Case of Euromaidan // *Марістеріум. Політичні студії*. – 2014. – Вип. 58. – С. 55–60.
- Gomza I., Koval N. The Winter of Our Discontent: Emotions and Contentious Politics in Ukraine during the Euromaidan // *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. – 2015. – No. 1. – P. 39–62.
- Goodwin J. The Libidinal Constitution of a High-Risk Social Movement: Affective Ties and Solidarity in the Huk Rebellion, 1946 to 1954 // *American Sociological Review*. – 1997. – Vol. 62. – No. 1. – P. 40–61.
- Gould R. Multiple Networks and Mobilization in the Paris Commune, 1871 // *American Sociological Review*. – 1991. – Vol. 56. – No. 6. – P. 716–729.
- Habermas J. *New social movements* // *Telos*. – 1981. – No. 49. – P. 30–49.
- Habermas J. *The Theory of Communicative Action*. – Cambridge : Polity Press, 1987.
- Hedstrom P. Contagious Collectivities: On the Spatial Diffusion of Swedish Trade Unions, 1890–1940 // *American Journal of Sociology*. – 1994. – No. 99. – P. 1160–1196.
- Hoffer E. *The True Believer*. – New York : Harper and Row, 1951.
- Holden R. The Contagiousness of Aircraft Hijacking // *American Journal of Sociology*. – 1986. – Vol. 91. – No. 4. – P. 844–860.
- Hunt S., Benford R. Collective Identity, Solidarity and Commitment // *The Blackwell Companion to Social Movements* / ed. by David Snow, Sarah Soule, and Hanspeter Kriesi. – Oxford : Blackwell, 2004. – P. 433–451.
- Inglehart R., Welzel C. *Modernization, Cultural Change, and Democracy*. – New York : Cambridge University Press, 2005.
- Jasper J. A Strategic Approach to Collective Action: Looking for Agency in Social-Movement Choices // *Mobilization: An International Journal*. – 2002. – Vol. 9. – No. 1. – P. 1–16.
- Jasper J., Poulsen J. Recruiting Strangers and Friends: Moral Shocks and Social Networks in Animal Rights and Anti-Nuclear Protests // *Social Problems*. – 1995. – Vol. 42. – No. 4. – P. 480–507.
- Johnston H. A Methodology for Frame Analyse // *Social Movements and Culture* / ed. by Hank Johnston and Bert Klandermans. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995. – P. 217–247.
- Johnston H., Lio Sh. Collective Behavior and Social Movements in the Post-modern Age: Looking Backward to Look Forward // *Sociological Perspectives*. – 1998. – Vol. 41. – No. 3. – P. 453–472.

- Johnston H. *Social Movements and Culture* / ed. Hank Johnston and Bert Klandermans. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995. – P. 217–247.
- Karstedt-Hencke S. *Theories for Explanation of Terrorist Movements // The Politics of Internal Security*. – Frankfurt : Suhrkamp, 1980. – P. 198–234.
- Kitschelt H. *Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies // British Journal of Political Science*. – 1986. – No. 16. – P. 57–95.
- Klandermans B. *A Theoretical Framework for Comparisons of Social Movement Participation // Sociological Forum*. – 1993. – Vol. 8. – No. 3. – P. 383–402.
- Klandermans B., Oegema D. *Potentials, Networks, Motivations, and Barriers: Steps Towards Participation in Social Movements // American Sociological Review*. – 1987. – Vol. 52. – No. 4. – P. 490–521.
- Kriesi H. *New Social Movements and the New Class in the Netherlands // American Journal of Sociology*. – 1989. – Vol. 94. – No. 5. – P. 1078–1116.
- Kriesi H. *The Political Opportunity Structure of New Social Movements // The Politics of Social Protest: Comparative Perspectives on States and Social Movements* / ed. J. Craig Jenkins and Bert Klandermans. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995.
- Kurzman C. *Structural Opportunity and Perceived Opportunity in Social Movement Theory: The Iranian Revolution of 1979 // American Sociological Review*. – 1996. – No. 61. – P. 153–170.
- Kymlicka W. *Individual and Community Rights // Group Rights* / ed. by Judith Baker. – Toronto : University of Toronto Press, 1994.
- Laver M. *Private Desires, Political Action*. – London : Sage, 1997.
- Le Bon G. *Psychologie des foules*. – Paris : Édition Félix Alcan, 1905.
- Le Roy Ladurie E. *Révoltes et contestations rurales en France de 1675 à 1788 // Annales: économies, sociétés, civilisations*. – 1974. – Vol. 29. – No. 1. – P. 6–22.
- Lewis S., Kraut R. *Correlates of student political activism and ideology // Journal of Social Issues*. – 1972. – Vol. 28. – No. 4. – P. 131–149.
- Lichbach M. *Contending Theories of Contentious Politics and The Structure-Action Problem of Social Order // Annual Review of Political Science*. – 1998. – Vol. 1. – P. 401–424.
- Lodge T. *The interplay of non-violent and violent action in the movement against apartheid // Civil resistance and power politics* / ed. by Adam Roberts, Timothy Garton Ash. – New York : Oxford University Press, 2009. – P. 213–231.

- Lofland J. *Protest: Studies of Collective Behavior and Social Movements*. – New Brunswick, N.J. : Transaction, 1985.
- Luhmann N. *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. – Frankfurt/Main : Suhrkamp, 1996.
- Martinez E. *Letters from Mississippi: Reports from Civil Rights Volunteers & Poetry of the 1964 Freedom Summer*. – Brookline, MA : Zephyr Press, 2014.
- Mc Veigh R., Myers D., Sikkink D. *Corn, Klansmen, and Coolidge: Structure and Framing in Social Movements // Social Forces*. – 2004. – Vol. 83. – No. 2. – P. 653–690.
- McAdam D. *The Biographical Consequences of Activism // American Sociological Review*. – 1989. – Vol. 54. – No. 5. – P. 744–760.
- McAdam D. *Recruitment to High-Risk Activism // American Journal of Sociology*. – 1986. – Vol. 92. – No. 1. – P. 79–92.
- McAdam D. *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930–1970*. – Chicago and London : University of Chicago Press, 1982.
- McAdam D., Snow D. *Social Movements: Readings on their Emergence, Mobilization, and Dynamics*. – Los Angeles : Roxbury, 1997.
- McAdam D., Tarrow S., Tilly Ch. *Dynamics of Contention*. – New York : Oxford University Press, 2009.
- McCarthy J., McPhail C. *The Institutionalization of Protest in the United States // The Social Movement Society: Contentious Politics for a New Century / ed. by David Meyer and Sidney Tarrow*. – Lanham : Rowman and Littlefield Publishing INC., 1998.
- McCarthy J., Zald M. *Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory // American Journal of Sociology*. – 1977. – Vol. 82. – No. 6. – P. 1209–1243.
- McCarthy J., Zald M. *The Trend of Social Movement in America: Professionalization and Resource Mobilisation*. – General Learning, 1973.
- McCarthy R. *The Techniques of Nonviolent Action: Some Principles of Its Nature, Use, and Effects // Arab Nonviolent Struggle in the Middle East / ed. by Ralph E. Crow, Philip Grant, and Saad E. Ibrahim*. – Boulder, CO : Lynne Rienner Publishing, 1990. – P. 107–120.
- McDonald K. *From Solidarity to Fluidarity: Social Movements Beyond “Collective Identity”: The Case of Globalization Conflicts // Social Movement Studies*. – 2002. – Vol. 1. – No. 2. – P. 109–128.
- McPhail C., Schweingruber D., McCarthy J. *Policing Protest in the United States, 1960–1995 // Policing of Mass Demonstrations in Contemporary*

- Democracies / ed. by Donatella della Porta and Herbert Reiter. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1998. – P. 51.
- McPherson M., Smith-Lovin L., Cook J. Birds of a Feather: Homophily in Social Networks // Annual Review of Sociology. – 2001. – Vol. 27. – P. 402–415.
- Melucci A. The Process of Collective Identity in Social Movements and Culture / ed. by Hank Johnston and Bert Klandermans. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1995. – P. 44–45.
- Melucci A. The symbolic challenge of contemporary movements // Social Research. – 1985. – Vol. 52. – No. 4. – P. 789–816.
- Melucci A. Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society. – Philadelphia : Temple Univ. Press, 1989.
- Moncrieffe J. The Power of Labelling // Labelling, Power and Accountability: How and Why 'Our' Categories Matter / ed. Joy Moncrieffe and Rosalind Eyben. – London : Earthscan, 2007.
- Mooney C. Freedom Summer, 1964. – Minneapolis, Minnesota : Core Library, an imprint of Abdo Publishing, 2016.
- Morris A. The Origins of the Civil Rights Movement. – New York : Free Press, 1984.
- Mueller E. A Test of a Partial Theory of Potential for Political Violence // American Political Science Review. – 1972. – No. 66. – P. 928–959.
- Nepstad Sh. Nonviolence. – New York : Oxford University Press, 2015.
- Nepstad Sh., Smith Ch. Rethinking Recruitment To High-Risk/Cost Activism: The Case Of Nicaragua Exchange // Mobilization: An International Journal. – 1999. – Vol. 4. – No. 1. – P. 25–40.
- Nigh R. Zapata Rose in 1994: The Indian Rebellion in Chiapas // Cultural Survival Quarterly. – 1994. – Vol. 18. – No. 1. – P. 9–13.
- Noakes J., Gillham P. Aspects of the 'New Penology' in the Police Response to Major Political Protests in the United States, 1999–2000 // The Policing of Transnational Protest / ed. by Donatella della Porta, Abby Peterson and Herbert Reiter. – Burlington : Ashgate, 2006. – P. 97–115.
- O'Brien K. Neither Transgressive Nor Contained: Boundary-Spanning Contention In China // Mobilization: An International Journal. – 2003. – Vol. 8. – No. 1. – P. 51–64.
- Oberschall A., Kim H. Identity and Action // Mobilization: An International Journal. – 1996. – Vol. 1. – No. 1. – P. 63–85.
- Oliver P., Myers D. Networks, Diffusion, and Cycles of Collective Action // Social Movements and Networks Relational Approaches to Collective

- Action / ed. by Mario Diani, Doug McAdam. – New York : Oxford University Press, 2003.
- Olofsson G. After the Working-Class Movement? An Essay on What's 'New' and What's 'Social' in the New Social Movements // *Acta Sociologica*. – 1988. – Vol. 31. – No. 1. – P. 15–34.
- Olson M. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2002.
- Opp K.-D. Theories of Political Protest and Social Movements: A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis. – New York : Routledge, 2009.
- Passy F. Social Networks Matter. But How? // *Social Movements and Networks Relational Approaches to Collective Action* / ed. by Mario Diani, Doug McAdam. – New York : Oxford University Press, 2003.
- Passy F., Giugni M. Life-Spheres, Networks, and Sustained Participation in Social Movements: A Phenomenological Approach to Political Commitment // *Sociological Forum*. – 2000. – Vol. 15. – No. 1. – P. 120–142.
- Personal Networks as Contexts for Political Behavior / ed. by Alan Zuckerman. – Philadelphia : Temple University Press, 2005. – P. 21–51.
- Pichardo N. New Social Movements: A Critical Review // *Annual Review of Sociology*. – 1997. – Vol. 23. – P. 411–430.
- Piven F., Cloward R. Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail. – New York : Vintage Books, 1977.
- Poletta F., Kai H. Frames and Their Consequences // *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis* / ed. R. Godin. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 187–210.
- Polletta F., Jasper J. Collective Identity and Social Movements // *Annual Review of Sociology*. – 2001. – Vol. 27. – P. 283–305.
- Randall H., Tusa, B. Faces of Freedom Summer. – Tuscaloosa : University of Alabama Press, 2001.
- Reicher S., Brury J. Collective Identity, Political Participation, and the Making of the Social Self // *Identity and participation in culturally diverse societies: a multidisciplinary perspective* / ed. by Assaad E. Azzi et al. – Chichester : Blackwell Publishing Ltd, 2011.
- Repression and Mobilization / ed. C. Davenport, H. Johnston, C. Mueller. – Minneapolis : Minneapolis Univ. Press, 2005.
- Rosefsky Wickham C. The Muslim Brotherhood: evolution of an Islamist movement. – Princeton : Princeton University Press, 2013.
- Rotter J. Social Learning and clinical psychology. – New York : Prentice-Hall, 1954.

- Rucht D. The Cross-National Diffusion of Movement Ideas // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1993. – Vol. 528. – P. 56–74.
- Rucht D. Themes, logics and arenas of social movements: a structural approach // International Social Movement Research. – 1988. – Vol. 1. – No. 1. – P. 305–328.
- Saunders C. Using Social Network Analysis to Explore Social Movements // Social Movement Studies: Journal of Social, Cultural and Political Protest. – 2007. – Vol. 6. – No. 3. – P. 227–243.
- Schock K. Unarmed insurrections: people power movements in nondemocracies. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 2005.
- Schulz M. Collective Action across Borders: Opportunity Structures, Network Capacities, and Communicative Praxis in the Age of Advanced Globalization // Sociological Perspectives. – 1998. – Vol. 41. – No. 3. – P. 589–601.
- Schweingruber D. Mob Sociology and Escalated Force: Sociology's Contribution to Repressive Police Tactics // The Sociological Quarterly. – 2000. – Vol. 41. – No. 3. – P. 373–378.
- Scott J. Resistance without Protest and without Organization: Peasant Opposition to the Islamic Zakat and the Christian Tithe // Comparative Studies in Society and History. – 1987. – Vol. 29. – No. 3. – P. 417–452.
- Seoane J., Taddei E. The Anti-Neoliberal Globalization Movement // Current Sociology. – 2002. – No. 50. – P. 96–117.
- Sharp G. The Politics of Nonviolent Action. – Boston : Porter Sargent Publishers, 1973.
- Shepard B., Bogad M., Duncombe S. Performing vs. the Insurmountable: Theatrics, Activism, and Social Movements // Liminalities: A Journal of Performance Studies. – 2008. – Vol. 4. – No. 3. – P. 1–30.
- Sherkat D., Blocker J. Explaining the Political and Personal Consequences of Protest // Social Forces. – 1997. – Vol. 75. – No. 3. – P. 1049–1070.
- Shriver T. Risk and Recruitment: Patterns of Social Movement Mobilization in a Government Town // Sociological Focus. – 2000. – Vol. 33. – No. 3. – P. 321–337.
- Skocpol Th. States and Social Revolution. – New York : Cambridge University Press, 1979.
- Smelser N. Theory of Collective Behaviour. – London : Routledge and Kegan Paul, 1962.
- Smith K., Wiggers J., Considine R. Police knowledge and attitudes regarding crime, the responsible service of alcohol and a proactive alcohol

- policing strategy // *Drug and Alcohol Review*. – 2001. – Vol. 20. – No. 2. – P. 181–191.
- Snow D. Framing Processes, Ideology, and Discursive Fields // *The Blackwell Companion to Social Movements* / ed. by David Snow, Sarah Soule, Hanspeter Kriesi. – Oxford : Blackwell Publishing Ltd, 2004.
- Snow D., Benford R. Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation // *American Sociological Review*. – 1986. – Vol. 51. – No. 4. – P. 450–474.
- Soule S. Diffusion Processes within and across Movements // *The Blackwell Companion to Social Movements* / ed. by David Snow, Sarah Soule, Hanspeter Kriesi. – Oxford : Blackwell Publishing Ltd, 2004. – P. 291–313.
- Starr A., Fernandez L., Amster R., Wood L., Caro M. The impacts of state surveillance on political assembly and association: a socio-legal analysis // *Qualitative Sociology*. – 2008. – Vol. 31. – No. 3. – P. 251–270.
- Stevenson R., Crossley N. Change in Covert Social Movement // *Social Movement Studies*. – 2014. – Vol. 13. – No. 1. – P. 70–91.
- Stockdill B. Activism against AIDS: at the intersection of sexuality, race, gender, and class. – Boulder : Lynne Rienner Publishers, 2003.
- Stuart Chapin F., Tsouderos J. The Formalization Process in Voluntary Organizations // *Social Forces*. – 1956. – Vol. 34. – P. 342–354.
- Suh D. Outcome Framing and Movement Dynamics: Korean White-Collar Unions' Political Mobilization and Interunion Solidarity, 1987–1995 // *Mobilization: An International Journal*. – 2002. – Vol. 9. – No. 1. – P. 17–37.
- Tarde G. *L'opinion et la foule*. – Paris : Éditions Paul, 1901.
- Tarrow S. Cycles of Collective Action: Between Moments of Madness and the Repertoire of Contention // *Social Science History*. – 1993. – Vol. 17. – No. 2. – P. 274–296.
- Tarrow S. *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994.
- Taylor V., Van Dyke N. “Get up, Stand up”:- Tactical Repertoires of Social Movements // *The Blackwell Companion to Social Movements* / ed. by David Snow, Sarah Soule, Hanspeter Kriesi. – Oxford : Blackwell Publishing Ltd., 2004.
- The Thirty Years' War* / ed. by Geoffrey Parker. – London and New York : Routledge, 1997.
- Tilly Ch. From Interaction to Outcomes in Social Movements // *How Social Movements Matter* / ed. M. Giugni, D. McAdam, C. Tilly. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999. – P. 17–38.

- Tilly Ch. Les origines du répertoire de l'action collective contemporaine en France et en Grande-Bretagne // Vingtième Siècle. Revue d'histoire. – 1984. – No. 4.
- Tilly Ch. Contention and Democracy in Europe, 1650–2000. – New York : Cambridge University Press, 2004.
- Tilly Ch. Contentious Performances. – New York : Cambridge University Press, 2008. – P. 60–99.
- Tilly Ch. From Mobilization to Revolution. – New York : Random House, 1978.
- Tilly Ch. Regimes and Repertoires. – Chicago : The University of Chicago Press, 2006.
- Traugott M. Barricades as Repertoire: Continuities and Discontinuities in the History of French Contention // Social Science History. – 1993. – Vol. 17. – No. 2. – P. 309–323.
- Tribe K. Cameralism and the Science of Government // The Journal of Modern History. – 1984. – Vol. 56. – No. 2. – P. 260–278.
- Turner R., Killian L. Collective Behavior. – Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1987.
- Van Dyke N. Justice as Fairness; For Groups? // American Political Science Review. – 1975. – No. 2. – P. 607–614.
- Van Dyke N., McCammon H. Social Movement Coalitions. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 2010.
- van Laer J., van Aelst P. Internet and Social Movement Action Repertoires // Information, Communication & Society. – 2010. – Vol. 13. – No. 8. – P. 1146–1171.
- Vasi I. Brokerage, Miscibility, and the Spread of Contention // Mobilization: An International Journal. – 2011. – Vol. 16. – No. 1. – P. 11–24.
- Vitale A. From Negotiated Management to Command and Control: How the New York Police Department Polices Protests, Policing and Society // An International Journal of Research and Policy. – 2005. – Vol. 15. – No. 3. – P. 283–304.
- von Stein L. Die sozialistischen und kommunistischen Bewegungen seit der dritten französischen Revolution. – Stuttgart, 1848.
- Wahlström M. Forestalling violence: Police knowledge of interaction with political activists // Mobilization: An International Quarterly. – 2007. – Vol. 12. – No. 4.
- Wendell Ch. Five Tracts of Hasan al-Banna. – Berkeley : University of California Press, 1978.

- Whetstone Th. "Methods of crowd policing" // Encyclopedia Britannica. URL: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/467289/police/260930/Methods-of-crowd-policing#ref929841>.
- White H. Network Switchings and Bayesian Forks: Reconstructing the Social and Behavioral Sciences // Social Research. – 1995. – Vol. 62. – P. 1021–1039.
- White H. Notes on the Constituents of Social Structure. – Columbia University Press, 1965.
- White J. Cycles and Repertoires of Popular Contention in Early Modern Japan // Social Science History. – 1993. – Vol. 17. – No. 3. – P. 429–455.
- Williams M. "Justice Toward Groups; Political Not Juridical" // Political Theory. – 1995. – Vol. 23. – No. 1. – P. 67–91.
- Wood G. Labelling in Development Policy. – London : Sage Publications, 1985.
- Wood L. Breaking the Wave: Repression, Identity, and Seattle Tactics // Mobilization. – 2007. – Vol. 12. – No. 4. – P. 377–388.
- Zald M., Ash R. Social Movement Organizations: Growth, Decay and Change // Social Forces. – 1966. – Vol. 44. – No. 3.
- Zunes S. Unarmed Insurrections against Authoritarian Governments in the Third World: A New Kind of Revolution? // Third World Quarterly. – 1999. – No. 15. – P. 403–426.

Навчальне видання

Іван Анатолійович Гомза

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ

Навчальний посібник

Редактор *Олена Пазюк*
Комп'ютерна верстка *Наталії Єрмак*

Підписано до друку 19.06.2018. Формат 60 × 84^{1/16}.
Гарнітура «Calibri». Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 10,23. Наклад 100 прим.
Зам. № 387-34

Адреса редакційно-видавничого відділу НАУКМА:
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04655,
тел.: (044) 463-66-68

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів книжкової продукції
серія ДК № 3631 від 23.11.2009

Надруковано у ТОВ «ГЛІФ МЕДІА».
м. Київ, вул. Полупанова, 21,
тел./факс: (044) 221-71-75,
свідоцтво про реєстрацію
від 24.01.2014, № 1069102000031465

Гомза І. А.

Г643 Суспільно-політичні рухи : навчальний посібник. – Київ : НАУКМА, 2018. – 176 с.

ISBN 978-617-7668-03-8

У посібнику подано практичні рекомендації та матеріали, а саме – авторські лекції, питання до семінарських обговорень, бібліографію для організації роботи студентів. Головними питаннями, яким присвячено матеріали, є явище суспільно-політичних рухів, теоретичні та практичні аспекти їхнього функціонування, методологічні засади дослідження.

Видання орієнтовано як на викладачів, так і на студентів спеціальності «Політологія», а також усіх, хто цікавиться динамікою соціальних змін і впливом громадянської активності на політичні процеси.

УДК 329.1/.6(075.8)